

การศึกษาอิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม
A STUDY OF THE INFLUENCES OF MĀRA OR FIVE EVILDOERS
AFFECTING THE DHAMMA PRACTICE

พระวิเชียร ธีรปญโญ (พิลา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

การศึกษาอิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม

พระวิเชียร ธีรปญฺโญ (พิลา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A STUDY OF THE INFLUENCES OF MĀRA OR FIVE EVILDOERS
AFFECTING THE DHAMMA PRACTICE

Phra Wichian Thirapañño (Phila)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาอิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระครูโกศลศาสนบัณฑิต, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ)

กรรมการ

(รศ.ดร.สุทธิชัย ยังสุข)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระวิเชียร ธีรปัญญา)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาอิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม
ผู้วิจัย	: พระวิเชียร ธีรปัญญา (พิลา)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร. พธ.บ.(ปรัชญา), กศ.ม.(จิตวิทยาแนะแนว) ศน.ด.(พุทธศาสนศึกษา)
	: ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ ป.ธ.๙, พธ.บ.(พุทธจิตวิทยา) กศ.ม.(การบริหารการศึกษา), Ph.D.(Buddhist studies)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑ พฤษภาคม ๒๕๖๐

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ (๑) เพื่อศึกษาเรื่องมารในพระพุทธศาสนา เถรวาท (๒) เพื่อวิเคราะห์เรื่องมาร ๕ ในทรรคนะพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของมาร ๕ ในฐานะที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรมการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า

คำว่า มาร มาจากบาลีว่า มร ธาตุ ในพระพุทธศาสนาให้ว่า สิ่งใดๆ ที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ , สิ่งทีล้าผลาญคุณความดี , ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม ในการวิเคราะห์ศัพท์คำว่า **มาร** หมายความว่าผู้ที่ฆ่าคุณธรรมทั้งหลายชื่อวามาระ ในความหมายนี้มารจึงแปลว่า “ผู้ทำให้ตาย” หมายถึงเทวดาจำพวกหนึ่ง มีใจบาปหยาบเข้าประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ ที่คอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ อีกนัยหนึ่งกล่าวโดยธรรมาธิฐานคำว่ามารคือโทษทีล้าผลาญคุณความดีและทำให้เสียคนได้แก่กิเลสสามคือเจตสิก (สิ่งที่เกิดภายในใจ) อันเศร้าหมองชักให้ใคร่ให้รักให้อยากได้กล่าวคือตัณหาความทะยานอยากราคะความกำหนัดอหังการความขี้เกียจ เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่า มารทีกล่าวไว้ในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๕ ประเภท คือ (๑) กิเลสมาร สิ่งทีทำให้จิตเศร้าหมองขุ่นมัว มีโลภะโทสะ โมหะเป็นต้น (๒) ชันธมาร ได้แก่ ชันธ ๕ คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๓) อภิสังขารมาร ได้แก่ เจตนาอันปรุงแต่งจิตให้กระทำการมวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ (๔) เทวบุตรมาร หมายเอาเหล่าเทวดาผู้ขัดขวางการทำ ความดี มีพญาวสวัตตีเป็นหัวหน้า พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า มารผู้มีบาป ผู้เป็นเฝ้าพันธุ์ของคนประมาท และ (๕) มัจจุมารความตายเป็นเหตุตัดโอกาสทำ ความดี ทั้งปวง จากการวิเคราะห์สรุปได้ว่า มารประเภทเดียวทีอยู่นอกตัวเราคือเทวบุตรมาร นอกจากนั้น มีอยู่ในภายในตัวเรา

จากการศึกษาพบว่ามารในฐานะเป็นเครื่องขวางกั้นแห่งความดี หรือสิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตาย จากคุณความดีหรือตายจากผลที่หมายอันประเสริฐ , สิ่งทีล้าหลังคุณความดี , ตัวการที่กำจัดหรือ ฆัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม ๕ ประการได้แก่ ๑ . กิเลสมาร มารคือกิเลส , กิเลส เป็นมาร เพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและ อนาคต ๒. ฆนธมารมารคือเบญจขันธ์ , ขันธ์ ๕ เป็นมารเพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความ ขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะ ชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนา อย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง ๓. อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ฆัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์ ๔ . เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร , เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาจรตณหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็น นิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้ และ ๕ . มัจจุมาร มาร คือความตาย , ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดี ทั้งหลาย

Thesis Title : A Study of the Influences of Māra or five Evildoers Affecting the Dhamma Practice

Researcher : Phra Wichian Thirapañño (Phila)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: PhrakruPhiphitchcharutham, Dr. B.A.(Philosophy)
M.Ed.(Guidance Psychology), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr.PrapatSrikulkich, Pali IX, B.A.(Buddhist Psychology)
M.Ed.(Educational Administration), Ph.D.(Buddhist Studies)

Date of Graduation : May 1, 2017

ABSTRACT

The purpose of this research was to (1) study the account of Māra or five evildoers in Theravada Buddhism, (2) analyze five evildoers in the views of Theravada Buddhism, and (3) analyze the influences of five evildoers as they affected the Dhamma practice. This study was a documentary research.

The results of this study found that

The word ‘Māra’ was derived from Pali root ‘Mr’ **which meant in Buddhism** that was anything killing persons from good virtue, ones who got rid of or obstructed the individuals not to maintain or reach their good success. To analyze the root ‘mr’, it referred to ones who kill Kusala-dhamma or good things named ‘Māra’ or an evildoer. In this context, ‘Māra’ could be translated as killing doers that referred to some gods or deities who had sinful hearts with *micchaditthi* or false views who too interfered in making merit. In other words, ‘Māra’, in case of Dhamma saying, was determined as an ill effect that destroyed good virtue and created a person to be bad. This referred to ‘*kilesa-kama*’ or subjective sexuality that existed in one’s mind or mental concomitant (*Cetasika*). It would make us sad. Moreover, passion(love), *tanha* (craving), *raga* (lust) and *arati* (frenzy) would be clung in one’s mind.

It revealed, from this study, that there were five kinds of ‘Māra’ in Buddhism, namely; *Kilesa-māra* (the Māra of defilements) that made us be sorrow consisting of *lobhā* or greed, *dosa* or hatred, and *moha* or delusion, and (2) *khandha-māra*: the Māra of aggregates, this referred to five aggregates, i.e.; *rūpakhandha* or corporeality, *vedhana-khandha* or sensation, *saññakhandha* or perception, *sankhara-khandha* or mental formations, and *viññana-khandha* or consciousness. They were non-existing, being *dukkha* or suffering and *anattata* or soullessness, (3) *Abhisankhara-māra*: the Māra of Karma-formations was determined as *cetana* or volition to be concocted in

the triple round. (4) Devaputta-māra or the Māra as deity referred to divine beings who hindered ones from doing good led by Phaya Sawatti named by the Lord Buddha as the Māra with sin who also was also the head tribe of being carelessness, and (5) *Maccu-māra* : the Māra as death that caused or cut the opportunity for all persons to do good. It could be, from the data analyzing, concluded that only Devaputta-māra was outside ourselves, but the rest were inside ourselves.

In addition, from this research it also showed that *Māra* was an obstacle for good virtue or that who killed people from goodness or from successful destination, things that ruined goodness or as the principal who eliminated or obstructed the individuals not to achieve good success. These Māras or evildoers were 1. *Kilesa-māra* meant *kilea* or defilements. *Kilesa* was the destroyer because it eliminated and hindered the doing good and it also made creatures meet demolition both at the present and the future. 2. *Khandha-māra* was the Māra of the aggregates or give groups of existence. *Pañca-khandha* was the Māra of the Destroyer because it was in the state of concoction with conflict inside ourselves, non-existence. Besides, it was a task to be run, unstable and be ruined because of senility and disease. All in all, this Māra severed the individual's opportunity to do his duty as well as doing good extremely as he wished. He finally missed that chance. 3. *Abhisankhāra-māra* was the Māra of Karma-formations. This Māra was the destroyer because it was combined with karma-formations. It made creatures to be born and aged etc. and it also obstructed them not to escape from the triple round. 4. *Devaputta-māra* was the Māra as deity. He was named because he was the greatest and highest deity in *Kāmāvacara-bhūmi* or Sensuous Plane. Because of his being Nimitta on sign of obstruction, so he was named as Māra. He also blocked the individuals to free from his power by persuading them to be pleased with sensual objects. The persons, therefore, could not make a sacrifice to do good, and 5. *Maccu-māra* was the Māra as death. The death was the Destroyer because he cut the chance of people to be progressive in all good virtue.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นงานการศึกษาค้นคว้าที่มีความสำคัญของผู้วิจัย เป็นความภาคภูมิใจอย่างยิ่ง ตลอดระยะเวลาที่ได้เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงทำให้รู้ว่างานวิชาการทางพระพุทธศาสนาเปิดกว้างให้ผู้ที่ต้องการศึกษา ค้นคว้าได้อย่างอิสระครอบคลุมศาสตร์ต่างๆ มากมาย สามารถพัฒนาความรู้ความเข้าใจงานวิชาการทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะความอนุเคราะห์ของคณาจารย์หลายท่าน ผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณท่านเป็นอย่างสูงมายัง พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร. ประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผศ. ดร. ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ กรรมการที่ปรึกษา ร่วม วิทยานิพนธ์ และ อาจารย์ประจำ หลักสูตรทุกรูป/คน พร้อมทั้งผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่ของวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ที่ได้ให้ความสะดวกและให้คำแนะนำในการจัดทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นอย่างดีมาโดยตลอดและช่วยตรวจสอบให้คำปรึกษาแนะนำ ปรับปรุง แก้ไขวิทยานิพนธ์ให้แก่ผู้วิจัยจนสำเร็จลุล่วงด้วยดี

ผู้วิจัยขออัญมณาณาคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งคุณความดีที่เกิดจากการวิจัยครั้งนี้ ตลบ้นดาลให้บุพพการี ครูบาอาจารย์ ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ บุคคลผู้มีอุปการคุณ และ กัลยาณมิตร ทั้งหลายที่เป็นกำลังใจให้แก่ผู้วิจัยตลอดมาและขอตั้งจิตอธิษฐานส่งความปรารถนาดีต่อผู้ที่ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ให้บังเกิดความรู้อย่างเข้าใจและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคมต่อไป

พระวิเชียร ธีรปญโญ (พิลา)

๓๐ มกราคม ๒๕๖๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ มารในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๒ ลักษณะของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๒
๒.๓ ประเภทของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๓
๒.๔ มารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า	๒๘
๒.๕ สรุปรายบท	๓๔
	๔๒
บทที่ ๓ วิเคราะห์เรื่องมาร ๕ ในทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท	
๓.๑ วิเคราะห์เรื่องกิเลสมาร มารคือกิเลส	๔๓
๓.๒ วิเคราะห์เรื่องขันธมาร มารคือกิเลส	๗๓
๓.๓ วิเคราะห์เรื่องอมิสังขารมาร มารคืออมิสังขาร	๘๓

๓.๔ วิเคราะห์เรื่องเทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร	๘๗
๓.๕ วิเคราะห์เรื่องมัจจุมาร มารคือความตาย	๙๑
๓.๖ สรุปท้ายบท	๙๒
บทที่ ๔ อิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม	๑๐๑
๔.๑ อิทธิพลของกิเลสมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม	๑๐๑
๔.๒ อิทธิพลของขันธมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม	๑๑๘
๔.๓ อิทธิพลของอภิสังขารมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม	๑๓๐
๔.๔ อิทธิพลของเทวปุตตมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม	๑๖๔
๔.๕ อิทธิพลของมัจจุมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม	๑๗๕
๔.๖ สรุปท้ายบท	๑๘๘
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	๑๘๙
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๘๙
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๙๓
บรรณานุกรม	๑๙๕
ประวัติผู้วิจัย	๒๐๐

อธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์

อักษรย่อในในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙, อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ ในการอ้างอิง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้
การใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้ว ตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย ลีลขุททกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย ลีลขุททก พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

การใช้คำย่อชื่อคัมภีร์ขึ้นรองจากพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถา ปกรณวิเสส ฎีกา ทำแนวเดียวกันกับพระไตรปิฎก คือเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วรวมด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอุฎฐกถา ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐.

- วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอุฎฐกถา ฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐.

- ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓. หมายถึง ทีฆนิกาย สีนตถูปกาสินี สลิลขุททกคึกกา ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓.

ตัวอย่างการใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย จะระบุชื่อคัมภีร์ลำดับ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๓ ข้อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๙๕ ฉบับ สยามรฎฐเตปิฎก, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก เล่มที่ ๑๓ ข้อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๙๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๒๒๓. หมายถึง ขุททกนิกาย ฌมมปทอฎฐกถา เล่มที่ ๓ ข้อที่ ๓๐๕ หน้า ๒๒๓. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หรือปณณาสก (บาลี) ๑/๑๐๙. หมายถึง เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐๙. เป็นต้น

การใช้หมายเลขอ้างอิงฎีกา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น วิ.มติ.ฎีกา.(บาลี) ๒/๑๕๐. หมายถึง วิมติวินทนิฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๕๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงปรณวิเสส จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น
- วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธฺิสมรรคภาษาบาลี ภาคที่ ๑ หน้า ๒๐. ฉบับ
มหามกุฏราชวิทยาลัย

- วิสุทธฺิ. (ไทย) ๑/๒/๑๐/๒๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธฺิสมรรคภาษาไทย ภาคที่ ๑ เล่มที่ ๒
ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐. ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

อธิบายอักษรย่อพระวินัยปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๑-๒	วิ.มหา. (บาลี)	= วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ	ภาษาบาลี
	วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวิภังค์	ภาษาไทย
๔-๕	วิ.ม. (บาลี)	= วินัยปิฎก มหาวคคปาติ	ภาษาบาลี
	วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวรรค	ภาษาไทย
๖-๗	วิ.จ. (บาลี)	= วินัยปิฎก จุฬคคปาติ	ภาษาบาลี
	วิ.จ. (ไทย)	= วินัยปิฎก จุฬวรรค	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๑๐	ที.ม. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	ภาษาบาลี
	ที.ม. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	ภาษาไทย
๑๑	ที.ปา. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคคปาติ	ภาษาบาลี
	ที.ปา. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	ภาษาไทย
๑๒	ม.มู. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ	ภาษาบาลี
	ม.มู. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	ภาษาไทย
๑๓	ม.ม. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ	ภาษาบาลี
	ม.ม. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	ภาษาไทย
๑๕	สํ.ส. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย สคาถวคคปาติ	ภาษาบาลี
	สํ.ส. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย สคาถวรรค	ภาษาไทย
๑๗	สํ.ข. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย ขนธวาวคคปาติ	ภาษาบาลี
	สํ.ข. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย ขันธวาวรรค	ภาษาไทย
๑๘	สํ.สพ. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย สพายนวคคปาติ	ภาษาบาลี
	สํ.สพ. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก สงยุตตฺนิกาย สพายนวรรค	ภาษาไทย
๒๐	อง.เอกก. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก องคฺตฺตฺนิกาย เอกกนิปาตปาติ	ภาษาบาลี
	อง.เอกก. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก องคฺตฺตฺนิกาย เอกกนิบาต	ภาษาไทย
๒๑	อง.จตุกก. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก องคฺตฺตฺนิกาย จตุกกนิปาตปาติ	ภาษาบาลี
	อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตฺนตปิฎก องคฺตฺตฺนิกาย จตุกกนิบาต	ภาษาไทย
๒๒	อง.ปญจก. (บาลี)	= สุตตฺนตปิฎก องคฺตฺตฺนิกาย ปญจกนิปาตปาติ	ภาษาบาลี

	อง.ปญจก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	ภาษาไทย
๒๔	อง.ทสก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตปาติ	ภาษาบาลี
	อง.ทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	ภาษาไทย
๒๕	ขุ.ธ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมปทปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบพ	ภาษาไทย
	ขุ.อิติ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.อิติ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	ภาษาไทย
	ขุ.สุ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาตปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.สุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	ภาษาไทย
๒๖	ขุ.วิ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวตถุปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.วิ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ	ภาษาไทย
	ขุ.เถร. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.เถร. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	ภาษาไทย
๒๗	ขุ.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	ภาษาไทย
๓๐	ขุ.จ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.จ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ	ภาษาไทย
๓๑	ขุ.ป. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิทามคคปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิทามรรค	ภาษาไทย
๓๒	ขุ.อป. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.อป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๕	อภิ.วิ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก วิภังคปาติ	ภาษาบาลี
	อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	ภาษาไทย
๓๗	อภิ.ก. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก กถาวตถุปาติ	ภาษาบาลี
	อภิ.ก. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ	ภาษาไทย
๓๘-๓๙	อภิ.ย. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ยมกปาติ	ภาษาบาลี
	อภิ.ย. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ยมก	ภาษาไทย
๔๐-๔๕	อภิ.ป. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ปฏฐานปาติ	ภาษาบาลี
	อภิ.ป. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปฏฐาน	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระวินัย (บาลีและไทย)

วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	ภาษาบาลี
วิ.มหา.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	ภาษาไทย
วิ.ม.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวคคอรรถกถา	ภาษาบาลี
วิ.ม.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	ภาษาไทย
วิ.จ.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา	ภาษาบาลี
วิ.จ.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา	ภาษาไทย
วิ.ป.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปริวารวรรคอรรถกถา	ภาษาบาลี
วิ.ป.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปริวารอรรถกถา	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระอภิธรรม (บาลีและไทย)

อภิ.สง.อ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ฐมมสังคณี อรรถกถาอรรถสาลินี	ภาษาบาลี
อภิ.สง.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ฐมมสังคณี อรรถกถาอรรถสาลินี	ภาษาไทย
อภิ.วิ.อ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	ภาษาบาลี
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	ภาษาไทย
อภิ.ปญจ.อ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ปญจปกรณอรรถกถา	ภาษาบาลี
อภิ.ปญจ.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณอรรถกถา	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อปรกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

เนตติ. (บาลี)	= เนตติปกรณ์	ภาษาบาลี
เนตติ. (ไทย)	= เนตติปกรณ์	ภาษาไทย
เปฏโฏ. (บาลี)	= เปฏโฏเทศ	ภาษาบาลี
มิลินท. (บาลี)	= มิลินทปัญหาปกรณ์	ภาษาบาลี
มิลินท. (ไทย)	= มิลินทปัญหาปกรณ์	ภาษาไทย
วิสุทฺธิ. (บาลี)	= วิสุทฺธิมคคปกรณ์	ภาษาบาลี
วิสุทฺธิ. (ไทย)	= วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่ออรรถกถาปกรณ์วิเสสและอื่นๆ (บาลีและไทย)

เนตติ.อ. (บาลี)	= ชุททกนิกาย เนตติอรรถกถา	ภาษาบาลี
เนตติ.อ. (ไทย)	= ชุททกนิกาย เนตติอรรถกถา	ภาษาไทย
สงคห. (บาลี)	= อภิธมมตถสงคห	ภาษาบาลี
สงคห. (บาลี)	= อภิธรรมตถสังคหะ	ภาษาไทย
อภิ.วตาร. (บาลี)	= อภิธมมวตาร	ภาษาบาลี
อภิ.วตาร. (ไทย)	= อภิธมมวตาร	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อฎีกาปกรณ์วิเสส

อภิ.วตารฎีกา. (บาลี)	อภิธมมตถวิภาสีนี อภิธมมวตารฎีกา	ภาษาบาลี
วิภาวินี. (บาลี)	อภิธมมตถวิภาวินี	ภาษาบาลี
วิภาวินี. (ไทย)	อภิธมมตถวิภาวินี	ภาษาบาลี

ตัวอย่าง อธิบายอักษรย่ออรรถกถาวินัยปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑	๑	๑	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา
๒	๑	๒	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา
๓	๑	๓	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา
๔	๒	-	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา
๕	๓	-	-	วิ.ภิกขุณี.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา ภิกขุณีวิภังค์อรรถกถา
๖	๔	๑	-	วิ.ม.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา
๗	๕	๒	-	วิ.ม.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา
๗	๖	-	-	วิ.จ.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา
๘	๗	-	-	วิ.จ.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา
๑๐	๘	-	-	วิ.ป.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา ปรีวารวรรคอรรถกถา

ตัวอย่าง อธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระสุตตันปิฎก ภาษาไทย
ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี สีสันธรรคอรรรถกถา
๑๒	๑	๒	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี สีสันธรรคอรรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรรถกถา
๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรรถกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรรถกถา
๑๖	๓	๒	-	ที.ปา.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรรถกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มุลพัฒนาสกัอรรรถกถา
๑๘	๑	๒	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มุลพัฒนาสกัอรรรถกถา
๑๙	๑	๓	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มุลพัฒนาสกัอรรรถกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มุลพัฒนาสกัอรรรถกถา

ฯลฯ

ตัวอย่าง การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย
ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๓๗	๑	๑	-	อภิ.สง.อ. (ไทย)	ธัมมสังคณี อัญญาสาธินีอรรถกถา
๓๖	๑	๒	-	อภิ.สง.อ. (ไทย)	ธัมมสังคณี อัญญาสาธินีอรรถกถา
๓๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	วิภังค์ สัมโมหวิโนทีนอรรถกถา
๓๘	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	วิภังค์ สัมโมหวิโนทีนอรรถกถา
๓๙	๓	-	-	อภิ.ธา.อ. (ไทย)	ธาตูกถา ปัญจปกรณ์อรรถกถา
				อภิ.ธา.อ. (ไทย)	ปุคคัลบัญญัติ ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๐	๔	๑	-	อภิ.ก.อ. (ไทย)	กถาวัตถุ ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๑	๔	๑	-	อภิ.ก.อ. (ไทย)	กถาวัตถุ ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๒	๕	๑	๑	อภิ.ย.อ. (ไทย)	ยมก ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๓	๕	๑	๒	อภิ.ย.อ. (ไทย)	ยมก ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๔	๖	๒	-	อภิ.ย.อ. (ไทย)	ยมก ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๕	๗	๑	-	อภิ.ป.อ. (ไทย)	ปิฎฐาน ปัญจปกรณ์อรรถกถา
๘๕	๗	๒	-	อภิ.ป.อ. (ไทย)	ปิฎฐาน ปัญจปกรณ์อรรถกถา

ฯลฯ

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คนส่วนใหญ่คิดกันว่า การทำความดีหรือที่นิยมเรียกว่าการสร้างบารมีของคนเรานั้น ย่อมจะมีปัญหาและอุปสรรคต่างๆ มาขัดขวางปิดกั้น สิ่งที่มาขัดขวางหรือเป็นอุปสรรคต่อการทำความดี หรือการสร้างบารมีให้สำเร็จนั้น บางคนเรียกว่า “ดวง” บ้าง “พรหมลิขิต” บ้าง “ชะตากรรม” บ้าง “เวรกรรมเก่า” บ้าง อันที่จริงแล้ว ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “มาร” ซึ่งเป็นสิ่งที่จะคอยติดตามรบกวนผูกมัดรัดตรึงครอบงำจิตของบุคคล ให้อยู่ภายใต้อำนาจของตน คอยหาโอกาส ขัดขวาง ตัดรอนล้างผลาญ ใ้บุคคลคลาดเคลื่อนปราศจากคุณงามความดีและผลคือที่หมายอัน ประเสริฐหรือประสบกับความหายนะทั้งหลายปรากฏขึ้นได้ใน ๒ ลักษณะ คือลักษณะที่เป็น รูปธรรมซึ่งอาจมาในรูปของสัตว์บุคคลที่พึงมองเห็นหรือกำหนดหมายรู้ได้ด้วยรูปร่าง ลักษณะ กิริยาอาการ ทำทางได้อย่างหนึ่งและลักษณะที่เป็นนามธรรมที่ไม่สามารถมองเห็น หรือกำหนดหมายรู้ได้ด้วยตัวตน รูปร่างลักษณะ กิริยาทำทาง เป็นเจตสิกฝ่ายอกุศลธรรมที่แอบแฝงอาศัยจิตเกิดขึ้นเรียก โดยชื่อว่า “กิเลส(กิเลสมาร)” อันเป็นต้นมูลแห่งอกุศลทั้งหลายมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น มีพุทธพจน์ที่ตรัสยืนยันเกี่ยวกับการทำดีและทำความว่าเป็นสิ่งที่บางคนทำได้ยากลำบากแต่ในบางคนนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย ดังพุทธพจน์ว่า “กรรมดี คนดีทำได้ง่ายกรรมดี คนชั่วทำได้ยากกรรมชั่วคนชั่วทำได้ง่ายกรรมชั่ว พระอริยะทั้งหลายทำได้ยาก”^๑ และว่า “กรรมที่ไม่ดี และไม่มีประโยชน์แก่ตน ทำได้ง่าย ส่วนกรรมที่ดี และมีประโยชน์ทำได้ยากอย่างยิ่ง”^๒

พระพุทธศาสนาจัดแบ่งมารออกเป็น ๕ ประเภท คือ ชันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวปุตตมาร^๓ ซึ่งมารแต่ละประเภทล้วนเป็นเหตุทำให้บุคคลข้องติด หลงใหลประมาทมัวเมา เพลิดเพลิน เกิดความเข้าใจผิดคิดว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสุขที่ยั่งยืน เทียงแท้ หากสุขอื่นที่ยิ่งกว่านี้ไม่มี ทำให้ขาดสติปัญญาที่จะคิดค้นหาวิธีที่จะเปลื้องตนออกจากอำนาจของมาร จำต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในวัฏสงสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุดแม้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ครองฆราวาสวิสัย เป็นผู้เอิบอิ่มพร้อมด้วยกามคุณทั้ง ๕ ประการ ทรงมีมหาปราสาททั้ง ๓ หลังเป็นที่เสด็จประทับในแต่ละฤดู คือ (๑) ปราสาทที่จะเสด็จประทับอยู่ในฤดูหนาวมีพื้น ๙ ชั้น มีช่องหน้าต่างประตูปิดสนิทปิดสนิทนปราศจากลม ภายในผ้าเพดานขจิตบรรจงด้วยรัตนเงินและทองอันสุกสกาวพราวแสงรุ่งเรืองสว่างเจิดจ้า มีพุ่มพวงดอกไม้ห้อยย้อย ส่งกลิ่นหอมฟุ้งจรจรายไปทั่ว เตียงตั้งบัลลังก์น้อยใหญ่ ก็ปูลาดด้วยผ้ารัตนกัมพลอันละเอียดอ่อนนุ่ม พื้นผนังแห่งปราสาทเขียน

^๑วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๔๓/๒๐๒, ข.อ. (ไทย) ๒๕/๔๘/๒๗๕-๒๗๖.

^๒ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๓/๘๓.

^๓ข.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๑๐๖.

ลวดลาย ด้วยพระอาทิตย์กำลังอุทัยเหนือแมกไม้และภูเขา (๒) ปราสาทที่จะเสด็จประทับในฤดูร้อนมี
 พื้น ๕ ชั้นอันกว้างขวาง ฝาผนังได้สู่มิตชิดดีนัก มีช่องเปิดไว้ให้เป็นที่ลมพัดผ่านเข้าออกได้สะดวก มี
 ประตูหน้าต่างที่กว้างใหญ่ พื้นเพดานเตี้ยระดาศไปด้วยเดือนดาว มีพวงดอกไม้สวยงามใหญ่ชวนไว้เป็น
 ปรการ เครื่องลาดตกแต่งงดงามตระการตา ตั้งอ่างเงิน ทอง แก้วมณี แก้วไพฑูรย์แก้วประพาฬ แก้ว
 มุกดาอันเต็มด้วยน้ำอันลอยด้วยดอกไม้ ๕ ประการ ที่พื้นฝาและเสาเขียนเป็นรูปแม่น้ำ สระน้อยใหญ่
 อันมากมายด้วยหมู่มัจฉานานาชนิด ที่พื้นเบื้องต่ำทั้งสี่ทิศแห่งปราสาทนั้น มีสระโบกขรณีทั้ง ๔ สระ มี
 ทำลงสรงสนาน สระนั้นเต็มด้วยดอกอุบลเหล่าต่างๆ บานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมตลบอบอวลไปทั่วห้องน้ำ
 (๓) ปราสาทเป็นที่เสด็จประทับในฤดูฝนมีพื้น ๗ ชั้นพื้นพอเหมาะไม่กว้างไม่แคบนัก ฝาประตูและ
 หน้าต่างก็เป็นสองอย่างทั้งมิตชิดและมีช่องลมสำหรับเป็นที่ร้อนก็มี เป็นที่เย็นก็มี ปราสาททั้ง ๓ หลังมี
 ความสูงเท่าเทียมประมาณกัน มีสตรีนางสนมผู้อุ้มด้วยรูปสิริโฉมทั้งหน้าตาผิวพรรณวรรณะ รูปร่าง
 ไม่สูงนัก ไม่ตํานัก ไม่อ้วนนัก ไม่ผอมนักล้วนประดับตกแต่งเรือนร่างด้วยสุภาพรณ์ทรงสร้จระรูปร่าง
 งดงามดุจดังนางเทพอัปสรกัญญามาคอยแวดล้อมรายร่า ชักล่อมประคองด้วยเสียงร้องและ
 เสียงดนตรี อันไพเราะเสนาะโสตอยู่อย่างนั้นตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน ทรงเสวยแต่โภชนาหาร
 อันประณีต ประกอบ ด้วยรสเลิศสุดแต่จะปรารถนา ทรงสถิตบรรทมอยู่เหนือเตียงตั้งอันปูลาดด้วย
 ภูเขาอันนิ่ม มิได้ลงจากปราสาทเลยตลอด ๔ เดือน “สิ่งต่างๆที่พระองค์ทรงประสบอยู่นั้น ล้วนแต่
 ต้องตกอยู่และเป็นไปด้วยอำนาจและวิสัยแห่งมาร ที่คอยจ้องหาโอกาสเล่นงานพระองค์ได้อยู่เป็นนิจ
 ตลอดเวลาที่เจ้าชายสิทธัตถะ เสวยสุขอยู่ในพระราชวังอย่างนั้น เหมือนจะเป็นการปิดกั้น มิให้
 พระองค์ได้พบเห็นความจริงแห่งชีวิต ทำให้พระองค์มีความสนพระทัยอยากที่จะออกไปแสวงหา
 ความสุขอันมีอยู่อีกฟากหนึ่ง ซึ่งเมื่อพระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นมัจจุรคือความตายอันเกิดขึ้น
 เฉพาะหน้าจึงได้ความสังเวชสลดพระทัย จึงได้เกิดความคิดที่จะหาวิธีทำให้พระองค์ไม่ต้องตกอยู่
 ภายใต้อำนาจและวิสัยของมัจจุร โดยได้ทรงทอดพระเนตรเห็นสมณะผู้สงบนาน่าจะเป็นหนทางที่
 จะหลุดพ้นจากมัจจุรได้ จึงตัดสินใจตัดสินพระทัยอย่างแน่วแน่ในอันที่จะออกบวชขณะที่กำลังจะเสด็จออก
 จากพระราชวังที่ประทับ ก็ถูกพระยามารเข้ามาห้ามปรามขณะนั้น พระยาสวตีติมาราธิราช มารผู้มี
 จิตบาปเห็นพระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระนคร จึงดำริว่า พระสิทธัตถราชกุมารปรารถนาจะหนีออก
 จากวิสัยแห่งอาตมา ฉะนั้นควรอาตมาจะกระทำคมนันตรายอย่าให้พ้นวิสัยแห่งอาตมาได้ และ
 พระยาสวตีติมารก็เหาะมาลอยประดิษฐานอยู่บนอากาศ กระทำอาการดุจปรารถนาจะให้เป็น
 ประโยชน์ จึงยกหัตถ์ขึ้นร้องห้ามโดยสารพระคาถาอธิบายว่าข้าแต่ท่านผู้เฒ่าผู้เฒ่าผู้เฒ่าผู้เฒ่า
 ออกไปในวันที่ ๗ นับแต่วันนี้ไปจักรัตนะจักปรากฏแก่ท่าน ท่านจักครอบครองราชสมบัติแห่งทวีป
 ใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร ข้าแต่ท่านผู้เฒ่าผู้เฒ่า ท่านจงกลับเสียเถิด “พระโพธิสัตว์ จึง
 ตรัสถามว่า ‘ท่านเป็นใคร’ มารตอบว่า ‘เราเป็นสวตีติมาร’ พระโพธิสัตว์ตรัสว่า ‘ดูก่อนมาร เรา
 รู้จักจักรัตนะจะปรากฏแก่เรา เราไม่มีความต้องการราชสมบัติ เราจักเป็นพระพุทธรเจ้า ทำหมิ่นโลกธาตุ
 ให้บังลือ’ มารกล่าวว่าจำเดิมแต่บัดนี้ไปในเวลาท่านคิดถึงกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกก็
 ตาม เราจักรู้ดังนั้นคอยหาช่องติดตามไปเหมือนเงาฉะนั้น” ครั้นเสด็จออกบวชแล้ว ในช่วงเวลาที่ใกล้จะ

^๑ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๑/๒๔๘.

^๒ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๕/๑๐๔.

^๓ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๓๐.

ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือในขณะที่นั่งบำเพ็ญเพียรภาวนาอยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเนรัญจนาของวันขึ้น๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ช่วงเวลาพลบค่ำ ก็ปรากฏว่ามีพระยามาร เหล่าพลมาร เสนามาร และธิดามารเข้ามาขัดขวางสิทธิ์ตถกมุขต้องการจะล่วงพ้นอำนาจของเรา บัดนี้ เราจักไม่ให้สิทธิ์ตถกมุขนั้นล่วงพ้นไปได้” เทวบุตรมารซึ่งข้างศิริเมฆสูงร้อยห้าสิโยชน์ นิรมิตแขนหนึ่งพันถืออาวุธนานาชนิด บริษัทมารแม่ที่เหลื่อตั้งแต่สองตนขึ้นไป จะเป็นเหมือนตนเดียวกันถืออาวุธอย่างเดียวกันหาไม่มี ต่างมีรูปร่างต่างๆ กัน พวกกันมาจู่โจมพระโพธิสัตว์ “มารนั้น เมื่อไม่สามารถทำให้พระโพธิสัตว์หนีไปด้วยลม ผน ห่าฝนหิน ห่าฝนเครื่องประหาร ห่าฝนถ่านเพลิง ห่าฝนถ้ำร้าง ห่าฝนทราย ห่าฝนเปือกตม และห่าฝนคือความมืดทั้ง ๙ ประการนี้ ด้วยประการอย่างนี้ได้จึงสั่งบริษัทของตนว่า ‘พนาย พวกท่านจะหยุดอยู่ทำไม จงจับพระสิทธิ์ตถกมุขนี้ จงฆ่า จงให้หนีไป’” ครั้งนั้น ธิดามาร คือนางตัมหา นางอรดี และนางราคา เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ‘ข้าแต่พระสมณะ พวกหม่อมฉันจะขอปรนนิบัติพระยุคคัลบาทของพระองค์’” จึงเนรมิตเพศเป็นสาววัยรุ่นบ่าง เนรมิตเป็นผู้หญิงที่ยังไม่เคยคลอดบุตรบ้าง เนรมิตเพศเป็นหญิงคลอดบุตรแล้ว คราวเดียวบ้าง เนรมิตเพศเป็นหญิงคลอดบุตรแล้ว ๒ คราวบ้าง เนรมิตเพศเป็นหญิงกลางคนบ้าง เนรมิตเพศเป็นหญิงแก่บ้าง” ถึงแม้บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว โดยเสด็จจาริกไปในราชธานีคามนิคม ชนบทต่างๆ เพื่อการประกาศหลักสัจธรรมคำสอนของพระองค์ที่ได้ทรงตรัสรู้เพื่อโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้รับความหลุดพ้นจากกองทุกข์ เพื่อถึงความสุขอันไพบูลย์ มารก็ยังคอยติดตามรบกวนพระพุทธองค์อยู่ตลอดเวลาจนวาระสุดท้ายปลายพระชนม์ชีพของพระองค์ มารก็ยังไม่ละความพยายามของตนได้เข้าไปกราบทูลอาราธนาให้พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เวลานี้ พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคบริบูรณ์ กว้างขวางแพร่หลาย รู้จักกันโดยมาก มั่นคง กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้วข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานในบัดนี้ ขอพระสุคตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานี้เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเมื่อมารทูลอาราธนาอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตอบมารผู้มีบาปว่า “มารผู้มีบาปท่านจงอย่ากังวลไปเลยอีกไม่นาน การปรินิพพานของตถาคตจะมีจากนี้ไปอีก๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”^{๑๑}

สิ่งสำคัญก็คือคำว่า *มาร* ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มิได้มีเพียงแค่วิวพุตตมาร อย่างที่คนส่วนใหญ่เข้าใจกัน พระพุทธองค์ตรัสไว้ถึงมารไว้ ๕ ประการด้วยกัน ถ้าจะเล็งถึงความสำคัญและมีอิทธิพลต่อตัวมนุษย์โดยตรงแล้ว น่าจะเป็นมารที่เรียกว่า “*มารภายใน*” มากกว่ามารภายนอก (เทวบุตรมาร) เพราะมารภายใน คือมารที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทั่วไป เช่น กิเลสมาร ชนธมาร เป็นต้น เพราะเมื่อเกิดขึ้นในจิตใจแล้วทำให้จิตใจเศร้าหมองและเป็นเหตุนำไปสู่การกระทำที่เป็นอกุศลกรรม ก่อกรรมทำชั่ว สร้างเวรกรรมนานัปการ เป็นการตัดโอกาสในการสร้างความดีของตนเอง ดังเช่นพระ

^๗ ชุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๔๓.

^๘ ชุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๔๔.

^๙ ชุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๔๗.

^{๑๐} ตุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑-๒๑๓.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๖.

เทวทัต และนันทมานพ เป็นต้น เพื่อให้เกิดความกระจ่างในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความประสงค์ จะศึกษาให้ครอบคลุมมารทั้ง ๕ ประการ

จะเห็นได้ว่า จากบันทึกเกี่ยวกับ มาร ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา นั้นมีความ เกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์ ตั้งแต่เริ่มที่จะเสด็จออกบวชตรัสรู้ เผยแผ่ธรรม จนกระทั่งถึงการปลงมาจุ สันขารเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานดังนี้ นผู้วิจัย จึงสนใจศึกษา แนวคิดเกี่ยวกับอภิทธิพลของของ มาร ๕ ตาม วรรณคดีพระพุทธศาสนาเถรวาท ให้มีความกระจ่างชัด และถูกต้องตามหลักวิชาการ โดยเฉพาะที่ ปรากฏในฝ่ายคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และ เอกสาร ตำราที่เกี่ยวข้อง โดยผู้วิจัยมีความตั้งใจศึกษาค้นคว้าให้ครอบคลุมในเรื่อง แนวคิดเรื่องมาร ประเภท ของมาร รายละเอียดเกี่ยวกับมารทั้ง ๕ ทั้งแง่ของบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน และอภิทธิพลของ มารทั้ง ๕ ที่มีผลต่อประพฤติกรรม เพื่อความเข้าใจของบุคคลทั่วไปที่ยังมีความสงสัย จะได้เกิดความ เข้าใจอย่างแจ่มชัดเกี่ยวกับมารนี้ได้ถูกต้อง ตลอดจนถึงวิธีการที่จะทำตนให้หลุดพ้นจากมารเหล่านั้น

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเรื่องมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อวิเคราะห์เรื่องมาร ๕ ในวรรณคดีพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์อภิทธิพลของมาร ๕ ในฐานะที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “มารทั้ง ๕ คือ กิเลสมาร ชนธมารอภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และ มัจจุมาร” ในครั้งนี้เพื่อให้ทราบถึงความหมายของมาร ลักษณะ ชนิดหรือประเภทของมาร มารที่เป็น บุคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน ตลอดจนมารทั้ง ๕ ในฐานะที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม ปรากฏตาม วรรณคดีพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาจากแหล่งข้อมูล ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุ ฎีกา ปกรณวิเสส หนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ เพื่อต้องการทราบความหมาย ลักษณะ ชนิดหรือ ประเภทของมารใน พระพุทธศาสนาเถรวาทว่าคืออะไร
- ๑.๔.๒ เพื่อต้องการทราบ รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องมารทั้ง ๕ ตามที่ปรากฏในวรรณคดี ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๔.๓ เพื่อต้องการทราบ อภิทธิพลของมารทั้ง ๕ ในฐานะที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรมตาม วรรณคดีพระพุทธศาสนาเถรวาทว่ามีอภิทธิพลอะไรบ้าง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

มาร ในงานวิจัยนี้ หมายถึง สิ่งที่เคยติดตามรบกวนผู้กัมมัตร์ตริง ครอบงำจิต ชัดขวางชักนำให้ทำชั่ว ล้างผลบุญทำลายให้ประสบความสำเร็จ หายนะ ปีบคั้น ตัดรอนโอกาสหรือปรุงแต่งกรรมให้เป็นทุกขในสังสารวัฏฏ์ และทำให้หมดโอกาสทำความดีหรือบรรลุนิพพาน มีกิเลสมารชั้นธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร มัจจุมาร

บุคคลาธิษฐาน หมายถึงการกล่าวถึงมารโดยสภาพความมีตัวตน เช่น คน สัตว์ เทวดา เป็นต้นเรียกว่า “เทวปุตตมาร”

ธรรมาธิษฐาน หมายถึง การกล่าวถึงมารโดยสภาวะความเป็นนามธรรมมีโลก โกรธหลง เป็นต้น

มารในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพาน หมายถึงมารที่เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการทำความดี การปฏิบัติธรรมหรือการบรรลุนิพพาน ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ครอบงำจิตให้ตกอยู่ในอำนาจของราคะ โทสะ โมหะ (กิเลสมาร)ทำให้เกิดอุปาทานยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม หลงใหลเข้าใจผิดในสภาพที่ปรุงแต่งขัดแย้งกันทั้งภายในและภายนอก ไม่นั่นคง มีการแปรปรวนเสื่อมโทรมไปตามธรรม มีชราและพยาธิเป็นต้น (ชั้นธมาร) ปรุงแต่งกรรมทั้งที่เป็นบุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร จนทำให้เกิดชาติชราโสกะ ปริเทวะ ทำให้หลงเข้าใจผิดหรือทำให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัว (อภิสังขารมาร) เทพผู้ยิ่งใหญ่แห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่ง ที่ขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครองอำนาจตน (เทวปุตตมาร) และเป็นเครื่อง ตัดรอนโอกาสบุคคลมิให้ทำความดีหรือบรรลุนิพพาน (มัจจุมาร)

อิทธิพลของมาร หมายถึง มารทั้ง ๕ ในฐานะที่เป็นอุปสรรคขัดขวางบุคคลในการประพฤติปฏิบัติธรรม และการบรรลุนิพพาน

คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสสต่างๆ เป็นต้น

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติ และส่วนสังสารวัฏฏ์ (หลักสูตรนักธรรม และธรรมศึกษาชั้นเอก) ว่า^{๑๒} “กิเลสกาม คือ เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ กล่าวคือค้นหาความทะยานอยาก, ราคะ ความกำหนัด, อรติ ความขี้แข็งเคียดเป็นอาทิ จัดว่าเป็นมาร ” เพราะเป็นโทษล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน

^{๑๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส , ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติและส่วนสังสารวัฏฏ์(หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก), พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐), หน้า ๖.

๑.๖.๒ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ หัวใจธรรมศาสตร์ ว่า^{๑๓} มาร คือ ผู้ที่ทำให้ตาย มีอยู่สองความหมายคือภาษาคนกับภาษาธรรม ถ้าภาษาคนก็ทำคนให้ตาย โดยร่างกาย แต่ภาษาธรรมก็ทำคนให้ตายโดยจิตใจ ทั้งสองต่างกันอย่างไร ตายโดยจิตใจมันตายได้โดยที่ร่างกายยังไม่ต้องตาย, ตายโดยร่างกาย แต่จิตใจมันไม่ตาย คือมันไม่ได้เสียหายอย่างไร อย่างนี้ก็มีได้ ฉะนั้นตายโดยร่างกายมันก็ไม่ค่อยจะมีความหมายอะไร มารผู้ทำให้ตายนั่นก็ผู้ทำความดีให้ตาย หรือว่าทำมนุษย์โดยทางจิตใจให้มันตาย มีการแบ่งมารนี้ออกเป็น ๕ ชนิด(๑) กิเลสมาร กิเลสนั้นเป็นมาร (๒) ชนธมาร ชนธคือร่างกายนี้เป็นมาร เพราะมันไม่ค่อยจะได้อย่างใจ มันเป็นอุปสรรค (๓) มัจจุมาร ความตายเป็นมาร ถ้าความตายมาถึงมันก็เลิกกัน ไม่ได้ทำความดี (๔) เทวบุตรมาร พวกเทวบุตรเป็นมาร เทวดาเป็นมาร (๕) อภิสังขารมาร มารคือกรรมที่ปรุงแต่ง หรือการปรุงแต่งที่มันเป็นไปเสียอีกทางหนึ่ง ไม่เป็นไปตามที่เราต้องการ

๑.๖.๓ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ได้แปลความหมายไว้ในหนังสือพจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ว่า^{๑๔} มาร คือ ผู้ทำให้ตาย, ผู้ฆ่า หมายถึง ผู้ขัดขวางมิให้มีโอกาสทำความดีได้โดยสะดวก, ผู้กำจัดความดีที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกไป มี ๕ ประเภท คือ(๑) ชนธมาร มารคือร่างกาย เพราะหิวกระหาย เจ็บป่วยต้องดูแลรักษาตลอดเวลา (๒) กิเลสมารมารคือกิเลส เพราะครอบงำ ทำให้เดือดร้อนวุ่นวายอยู่ตลอดเวลา (๓) อภิสังขารมาร มารคืออกุศลกรรม เพราะคอยให้ผลกำจัดขัดขวาง ทำให้ตกต่ำลงเรื่อยๆ (๔) มัจจุมาร มารคือความตายเพราะกำจัดชีวิตให้หมดโอกาสทำความดีต่อไป เต็ดขาด (๕) เทวบุตรมารคือเทวบุตร หมายถึงเทวบุตรที่มุ่งทำลายล้าง คอยขัดขวางมิให้ทำความดี เช่น มารที่ผจญพระพุทธเจ้าวันตรัสรู้

๑.๖.๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ประยุตโต) ได้ให้ความหมายไว้ในหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมว่า^{๑๕} มาร “สิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งทีล้างผลาญคุณความดี, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม”

๑.๖.๕ พระมหาศิริกนตสิริ ได้อธิบายความหมายไว้ในหนังสือ คู่มือปฏิบัติธรรม(ฉบับพกพา) ว่า^{๑๖} “มาร หมายถึง สิ่งทีฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรืออุปสรรคที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ ประเภทคือ (๑) กิเลสมาร หมายถึง กิเลสทั้ง ๓ ตระกูลใหญ่ๆ ได้แก่ ราคะ โทสะโมหะ ล้วนทำใจให้เป็นบาป ความดีมีเมตตาเป็นต้นหายไปหมดสิ้น (๒) ชนธมาร ได้แก่ รูปเวทนา สัญญา สังขาร

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) , หัวใจธรรมศาสตร์ , (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา , ๒๕๔๕),หน้า ๕๙-๖๐.

^{๑๔} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๗๘๐.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ประยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔.

^{๑๖} พระมหาศิริกนตสิริ , คู่มือปฏิบัติธรรม(ฉบับพกพา) , (กรุงเทพมหานคร : เอรวัฒน์การพิมพ์ , ๒๕๓๖),หน้า ๑๔.

วิญญาณเป็นสภาพปรุงแต่ง ถูกปัจจัยต่างๆ บีบคั้นเบียดเบียน (๓) อภิสังขารมาร หมายถึง การปรุงแต่งกรรมให้เกิดเป็นชาติเป็นต้น (๔) เทวบุตรตมาร คือ เทพบุตรผู้ชั่วร้าย(เทพสุร) คอยมุ่งร้ายขัดขวาง (๕) มัจจุมาร คือ ความตาย เพราะตัดโอกาสทำดี

๑.๖.๖ ว. วชิรเมธี ได้อธิบายความหมายของ “มาร” ว่า สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากความดีงาม หรือปัจจัยที่คอยขัดขวางมิให้บุคคลประสบความเจริญก้าวหน้าคือ (๑) มารคือกิเลส ได้แก่ความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นต้น ที่คอยชักจูงใจคนให้หลงผิด คิด พุด ทำแต่กรรมที่ชั่ว(๒) มารคือร่างกาย ได้แก่ ความเจ็บป่วย ความหิว ความกระหาย ความชราภาพ ความทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่ กล่าวโดยย่อคือความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากร่างกาย หรือมีร่างกายเป็นศูนย์กลางทั้งหมด (๓) มารคือเจตนา ที่ปรุงแต่งจิตให้กระทำการอันเป็นบุญหรือบาป จนเป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอย่างยาวนาน (๔) มารคือเทพบุตร โดยทั่วไปหมายถึงพญามารชื่ออสูวดี ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี พญามารตนนี้คอยทำหน้าที่ขัดขวางคนไม่ให้ทำความดี โดยเฉพาอย่างยิ่งคนที่ตั้งใจจะทำความดี โดยการบำเพ็ญจิตภาวนาเพื่อแสวงหามรรคผลนิพพาน พญามารตนนี้จะคอยขัดขวางทุกวิถีทางอย่างเป็นพิเศษ (๕) มารคือความตาย ความตายที่ท่านจัดเป็นมาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสทุกอย่างที่คนนั้นๆ จะพึงรับหรือกำลังเป็นอยู่ เมื่อความตายมาพราก ฉากแห่งชีวิตก็ปิดลง คนหรือสัตว์จึงหมดโอกาสทำความดีด้วยประการทั้งปวง^{๑๗}

๑.๖.๗ ส. มหาปัญญาญิกขุ ได้อธิบายมาร ๕ ไว้ดังนี้ “ธรรม(อารมณ)ที่เป็นตัวขัดขวางการปฏิบัติ นอกจากนิเวรณแล้วจะพบอีก ๕ กลุ่ม ที่เป็นตัวขัดขวางความเจริญก้าวหน้า เป็นอารมณที่ละเอียดอีกชั้นหนึ่ง อารมณเหล่านี้ เรียก มาร ๕ ได้แก่ ๑. ฆนธมาร มารคือขันธห้าได้แก่รูป เวทนาสัญญาสังขาร วิญญาณ บางคนมักเข้าใจว่า เป็นตัวเป็นตน เป็นที่ตั้งแห่งความสุข บำรุงรักษาเรื่อยๆ ขึ้นไป จนเป็นเหตุให้การปฏิบัติย่อหย่อน หยุดความเพียร รวมถึงความเจ็บป่วยด้วย กิเลสหมายถึง ความเศร้าหมองในจิตหากปรุงแต่งมาก ๆ อุกุศลธรรมครอบงำจิตนานๆ อารมณปฏิบัติขาดความต่อเนื่อง ถึงกับต้องท้อแท้หยุดหรือเลิกราไปในที่สุด เทวบุตรตมาร หมายถึง ความคิดดีความหวังดีต่อญาติมิตร สังคม หรือมาในรูปแบบสมมติเทพหมายถึง เจ้าหน้าที่ผู้บริหารบ้านเมืองทำให้เราออกจากความคิดนั้นไม่ได้ อภิสังขารมาร ความคิดปรุงแต่งอย่างยิ่ง ช่วงนี้จะเกิดปัญญาความรู้ ความเข้าใจในธรรม ที่ไม่รู้ว่ามันหลั่งไหลมาจากไหน ทำให้หลงเข้าใจผิดคิดว่าตนเองได้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งแล้ว ซึ่งเป็นเหตุให้ไม่ก้าวหน้าในวิปัสสนาญาณต่อไป มัจจุมาร คือความตาย ทุกชีวิตล้วนต้องเผชิญกับความตายด้วยกันทั้งนั้น การทำวิปัสสนาคือการเรียนรู้ชีวิตทั้งระบบความตายจึงไม่มีผลต่อจิตและความรู้สึก สามารถเดินเข้าไปในความตาย เสมือนหนึ่งไม่มีอะไรเกิดหรือตาย ความกลัวไม่มีในจิต ดูตัวเองตายได้เหมือนนั่งดูผู้อื่นตาย^{๑๘}

^{๑๗} วชิรเมธี, **ธรรมะน้ำเอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๑๘} ส.มหาปัญญาญิกขุ, **การรู้ธรรมแบบรู้แจ้ง**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไพบุญ, ๒๕๕๐), หน้า ๕๔-๕๖.

๑.๖.๘ เขียรนันท์ ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องมารไว้ว่า พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศ “พระสัทธรรม” อันนำสรรพสัตว์ข้ามเฝ้า “ห้วงมหรณพแห่งทุกข์” สูฟากฝั่ง “พระนิพพาน” นั้น ถือเป็น “บุคคลแรก” ที่ทรงตระหนักถึงภัยคุกคามของ “เหล่ามาร” ที่มีต่อมวลมนุษย์ และตรัสถึง “มาร” อันหมายถึง “อุปสรรค” ที่คอยขัดขวางความก้าวหน้า ในการอบรมเจริญปัญญา พัฒนาจิตวิญญาณเอาไว้อีกหลายแง่มุม ทั้งมารที่เป็น “บุคคล” และมารที่เป็น “สภาวะธรรม” มนุษย์ส่วนใหญ่แทบไม่ตระหนักเลยว่า มารคืออะไร น่ากลัวเพียงใด อะไรคือเส้นทางสู่ความเป็นมาร คนประเภทไหนบ้างที่มีโอกาสเกิดเป็นมาร ฯลฯ คำถามเหล่านี้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้คำตอบไว้ โดยในเบื้องต้นพระองค์จำแนก “มาร” ออกเป็น ๕ ประเภท อันได้แก่ (๑) เทวบุตรมาร (๒) ชันธมาร (๓) กิเลสมาร (๔) อภิสังขารมาร (๕) มัจจุมารในบรรดามารทั้ง ๕ ประเภทนี้ “เทวบุตรมาร” หมายถึงเอามารในรูปของ “บุคคล” ที่มีตัวตนอยู่จริงในสังสารวัฏ ส่วนมารอีกสี่ประเภทที่เหลือหมายถึงเอามารที่เป็น “สภาวะธรรม” ซึ่งเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์^{๑๙}

๑.๖.๙ เพียร ปิ่นทอง เรียบเรียงไว้ในหนังสือ ประมวลความรู้ันักธรรมโทและธรรมศึกษาโทว่า “คำว่ามาร ได้แก่ ภาพที่ทลาย ล้างผลาญคุณงามความดีและทำให้เสียคน ” ปัญจขันธจัดเป็นมาร เพราะบางทีความลำบากให้จนถึงฆ่าตัวตายก็มี กิเลสจัดเป็นมาร เพราะตกอยู่ในอำนาจแล้วมักผูกมัดไว้บ้าง ทำให้เสียคนบ้าง อภิสังขารคือ อุกุศลกรรมเป็นมาร เพราะทำให้เป็นผู้ทุรพลมัจจุจัดเป็นมาร เพราะตัดชีวิตเสีย เทวบุตรผู้มุ่งร้ายเป็นมาร เพราะเป็นบุคลาธิษฐานแห่งสภาวะอันทำลายล้าง^{๒๐}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานที่เกี่ยวข้องพบว่า ไม่มีใครได้ทำการวิจัยเรื่องมาร บทบาทของมาร ตลอดถึงการหลุดพ้นจากมารไว้อย่างเป็นระบบ ถูกต้องตามหลักวิชาการ และมีเนื้อหาครบสมบูรณ์ ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิจัยเรื่องนี้ ให้มีเนื้อหาครบถ้วนและสมบูรณ์เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาสืบไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีการศึกษาดังนี้

๑.๗.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ. ศ. ๒๕๓๙ และ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เฉพาะภาษาบาลี

๑.๗.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสต่างๆ ตลอดถึงหนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ ฯลฯ อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

^{๑๙} เขียรนันท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร , (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์ , ๒๕๕๑), หน้า ๘-๙.

^{๒๐} เพียร ปิ่นทอง, ประมวลความรู้ันักธรรมโทและธรรมศึกษาโท , (พระนคร : วัฒนาพานิช , ๒๕๗๔), หน้า ๔๒.

๑.๗.๓ จัดกระทำข้อมูลที่ศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ

๑.๗.๔ วิเคราะห์ สังเคราะห์ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้

๑.๗.๕ เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบ ความหมายของมาร ลักษณะของมาร ประเภทหรือชนิดของมาร และแนวคิดเรื่องมารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องของมารทั้ง ๕ ในทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบ แนวคิดเรื่องมารทั้ง ๕ คือกิเลสมาร ชนธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และมัจจุมาร ที่มีอิทธิพลต่อการปฏิบัติธรรมตามทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๔ ทำให้มีความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับมาร ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และแนวทางในการปฏิบัติตนต่อมาร ๕ ที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม

บทที่ ๒

มารในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๒ ผู้วิจัยมุ่งศึกษา ความหมาย ลักษณะ ประเภทและแนวคิดเกี่ยวกับมารทั้ง ๕ ประการ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทตามลำดับ ดังนี้

๒.๑ ความหมายของมารในพระพุทธศาสนา

ราชบัณฑิตยสถาน , พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔นิยามไว้ว่า มาร (บาลี: มาร; อังกฤษ: Mara มาจากรากศัพท์ มร แปลว่า “ตาย” มารจึงแปลว่า “ผู้ทำให้ตาย” หมายถึง เทวดาจำพวกหนึ่ง มีใจบาปหยาบช้ำคอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ ในวรรณกรรมไทย "มาร" หมายถึง ยักษ์ ด้ว^๑

มารคือโทษที่ล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคนได้แกกเลสสามคือเจตสิก (สิ่งที่เกิดภายในใจ) อันเศร้าหมองชักให้ใครให้รักให้อยากได้กล่าวคือต้นหาความทะยานอยากราคะความกำหนัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม^๒

ในพระพุทธศาสนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความ หมายถึงว่า สิ่งใดๆ ที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ , สิ่งล้างผลาญคุณความดี , ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม^๓

ในอภิธานวรรณนา ท่านวิเคราะห์ ไว้ว่า**มาร** (มร มรณ+ณ) มาร, พญามาร.

“ **กุสธมเม มาเรตติมาโร**.แปลความว่าผู้ใด ฆ่ากุสธธรรมทั้งหลายเหตุ นั้น ผู้ นั้น ชื่อว่ามาระ (ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น อา).**มาโรปาปิมา ชานาติ**.^๔พญามารใจบาปย่อมรู้

นมจิจิ (น+มจฺมุญฺจเน+อิ) มาร, พญามาร.

อกุสธมเม นมุญจตีติ นมุจิจิ .พญามารผู้ไม่ปลดปล่อยอกุสธธรรม ชื่อว่านมจิจิ. **นมจิจิติ มาริ อาลปติ**.ท่านเรียกพญามารว่า “นมจิจิ”^๕

มารชิ (มาร+ชิ ชเย+กวิ) พระพุทธเจ้า, ผู้ชนะมารทั้ง ๕ มีกิเลสมารเป็นต้น

^๑ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๙๐๔.

^๒พระมหารัังสี เขมวีโร และคณะ, **คู่มือธรรมศึกษาชั้นเอก**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาเมฆ), หน้า ๒๗.

^๓พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), มาร, **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๓.

^๔สี.อภฺรฺกฺก. (บาลี) ๑๑/๑๑๑/๑๒๑.

^๕พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, **อภิธานวรรณนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๗๗.

“ กิเลสทิปถุจมาริ ชิตวาติ มารชิ. ผู้ทรงชนะมารทั้ง ๕ มีกิเลสมารเป็นต้นพระนามว่า มารชิ

เทวปุตโต กิเลส จ อภิสงขารมารโก
 ขนธมาโร มัจจุมารโ มาโร ปถุจวิโร มโต.

แปลความว่า“ บัณฑิตรู้ว่ามารมี ๕ ประการ คือ เทวปุตตมาร (วสวัตตีมาร) กิเลสมาร (มารคือกิเลส) อภิสงขารมาร(มารคือการปรุงแต่ง) ขันธมาร (มารคือขันธ ๕) และมัจจุมาร (มารคือความตาย)”^๖

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ความหมายของและประเภทของมารในพุทธศาสนา ไว้ดังนี้

พระพุทธะ พระองค์มิได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธะโดยง่ายตาย และแม้เมื่อตรัสรู้แล้ว ก็มีใช้ว่าจะทรงดำรงอยู่โดยง่ายตาย จะทรงประกาศพระพุทธศาสนาโดยง่ายตาย เพราะมีสิ่งขัดขวาง หรือผู้ขัดขวางมาโดยลำดับ ก็คือมาร ที่เราทั้งหลายผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ก็ย่อมจะได้ยินได้ฟังเรื่องมารที่มากผจญพระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็ทรงผจญมาร ทรงชนะมาร จึงได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นพระพุทธเจ้า ดังที่มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าผจญมาร และนิยมเขียนภาพพระพุทธเจ้าผจญมารที่เห็นกันอยู่และแม้เมื่อได้ตรัสรู้แล้ว มารพ่ายแพ้ขัดขวางพระองค์มิให้ไม่ตรัสรู้ไม่ได้ ก็ยังไม่หมดความพยายาม ยังได้ทูลขอให้พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน แต่พระองค์มิได้รับคำทูลของมาร เพราะทรงมีพระมหากรุณาต่อโลก

ทรงทำสังฆาริขฐาน คืออธิษฐานตั้งพระทัย ดำรงพระชนมายุสังขาร เพื่อประกาศพระศาสนา ให้พระสัทธรรมตั้งมั่นลงในโลก ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้นในโลก และได้ทรงปฏิบัติตามที่ทรงอธิษฐานพระหทัย เสด็จประกาศพระพุทธศาสนา ประดิษฐานพุทธบริษัท ตลอดเวลาที่แสดงไว้ว่า ๔๕ ปี

ในระหว่างนี้ก็ยังมีแสดงไว้ว่ามารก็ได้เข้ามาทำการขัดขวางต่างๆ หรือว่าทูลส่งเสริมไปในทางผิดต่างๆ อีกหลายครั้งหลายคราว จนถึงเมื่อมีพระชนมพรรษา ๘๐ ประกาศพระพุทธศาสนามาได้ ๔๕ ปี มารก็ยังได้เข้าทูลขอให้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เพราะได้ทรงปฏิบัติประกาศพระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่นขึ้นในโลก ประดิษฐานพุทธบริษัท ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ขึ้นในโลกสำเร็จ ตามที่ได้ทรงทำสังฆาริขฐานแล้ว พระพุทธองค์จึงได้ตรัสรับว่าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในเวลาต่อจากที่ตรัสรับนั้นอีกไม่นาน คือทรงรับในวันเพ็ญเดือนมาฆะ และได้เสด็จดับขันธปรินิพพานในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ เป็นเวลา ๓ เดือน เรื่องมารมีเล่าไว้ดังนี้

เทพบุตรมาร

และก็มีแสดงไว้ว่ามารเป็นเทพบุตร สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ โดยเป็นหัวหน้าของเทพชั้นนี้กลุ่มหนึ่ง อันเป็นฝ่ายมาร และในชั้นนี้ก็ยังมีเทพอีกกลุ่มหนึ่งมีหัวหน้าอีกองค์หนึ่ง เป็นฝ่ายตรงกัน

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

ข้ามกับมาร และยังได้มีแสดงไว้ในคัมภีร์ที่น่าจะมีแต่งขึ้นต่อมาภายหลัง ว่าต่อไปในอนาคตมารก็จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่ง โดยปริยายที่แสดงนี้ ก็แสดงว่ามารเป็นเทพ หรือเป็นเทวบุตรองค์หนึ่ง หรือท่านหนึ่ง หรือผู้หนึ่ง และเมื่อพิจารณาตามเหตุผลในข้อที่ว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปนั้น

ก็น่าเห็นว่ามีเหตุผลอยู่บ้าง โดยที่ผู้จะไปเกิดเป็นเทพนั้น ก็ไปเกิดได้ด้วยอำนาจของกรรมที่เป็นกุศล หรืออำนาจของบุญ จะต้องมีความมีศีลเป็นเหตุที่จะไปเกิดในสวรรค์ได้ เพราะฉะนั้น เทพที่เป็นมารดังกล่าวนี้ก็ต้องทำบุญทำกุศลไว้มิใช่น้อย จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ได้ แต่ว่าเป็นฝ่ายที่มุ่งมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ ไม่ต้องการนิพพานสมบัติ

เพราะฉะนั้น จึงปรากฏในเรื่องว่ามารที่เล่านี้ ก็มีได้เที่ยวทำบาปทำกรรมอะไรแก่ใคร มุ่งที่จะป้องกันมิให้พระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น คือต้องที่จะให้พระโพธิสัตว์ไม่พ้นไปจากอำนาจของตน เมื่อไม่ตรัสรู้พระองค์ก็ต้องอยู่ในอำนาจของมาร แต่เมื่อตรัสรู้แล้วพระองค์ก็ทรงพ้นจากอำนาจของมาร มารทำอะไรไม่ได้ และเมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้วยังทรงแสดงธรรมะสั่งสอน โปรดให้เวไนยนิกรบรรลุมรรคผลนิพพานตามอีกเป็นอันมาก ก็ทำให้บุคคลเป็นอันมาก ตลอดถึงเทพเป็นอันมาก ผู้บรรลุมรรคผลนิพพาน พ้นไปจากอำนาจของมาร มารจึงชวนชวายป้องกัน มิให้ใครๆ พ้นไปจากอำนาจของมารเท่านั้น ก็คือพ้นไปจากอำนาจของโลก พ้นไปจากอำนาจของกิเลส

เพราะฉะนั้น หากมารเป็นเทพดังกล่าวก็เป็นวิสัยที่จะเป็นเทพได้ ในเมื่อทำบุญทำกุศลมา มาก ส่วนทานส่วนศีลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ และมารก็ไม่ได้ไปขัดขวางใคร ผู้ที่ทำบุญทำกุศลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ ขัดขวางแต่ผู้ที่ปฏิบัติให้พ้นจากอำนาจของโลก คืออำนาจของกิเลส เท่านั้น ต้องการที่จะให้ติดอยู่ในโลก จะเป็นมนุษย์เป็นสวรรค์ก็ตาม ก็ยังติดอยู่ในอำนาจของโลก ยังไม่เป็นโลกุตระเหนือโลก

เมื่อเป็นมรรคเป็นผลนิพพานละกิเลสได้นั้นแหละ จึงจะเป็นโลกุตระเหนือโลก

เมื่ออยู่เหนือโลกก็เป็นอันว่าพ้นจากอำนาจของโลก คือของกิเลสและของทุกข์ทั้งหลายในโลก มารก็จึงขัดขวางใครๆ ที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานสมบัติเท่านั้น

เพราะฉะนั้น เมื่อละมิฉาภิภูฏฐิในข้อนี้ได้ ก็สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานต่อไปได้ และข้อนี้ใครๆ ก็ตาม เมื่อยังติดอยู่ในมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ ก็บรรลุนิพพานสมบัติไม่ได้เช่นเดียวกัน และในการที่จะบรรลุนิพพานมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติได้ ก็ต้องประกอบการบุญการกุศล จึงจะบรรลุได้ ถ้าประกอบการเป็นบาปเป็นการอกุศลต่างๆ ก็ต้องไปอบาย คือคติที่เป็นทุกข์ต่างๆ ไร้ความสุขความเจริญ

ชั้นมาร กิเลสมาร

ตามที่แสดงมานี้ เรื่องมารจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องมาถึงกิเลสเป็นต้น ก็สมกับที่ได้มีตรัสแสดงไว้ถึงมาร ๕ คือชั้นมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เทวบุตรมาร และท่านก็แสดงอธิบายว่าชั้นมาร มารคือชั้น ๕ ชั้นก็คือชั้น ๕ อันได้แก่ชั้นคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงก็

เป็นนามชั้นรูปชั้น หรือที่เรียกว่านามรูป กล่าวโดยย่อก็คือกายใจของทุกๆ คนนั่นเอง ได้ชื่อว่า เป็นมาร ที่แปลว่าผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย

กิเลสมาร มารคือกิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมองจิต อันได้แก่กิเลสกองราคะหรือโลภะ โทสะโมหะเป็นต้น บรรดาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอย่างกลางอย่าง ละเอียด ได้ชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือทำลาย

อภิสังขารมาร มัจจุมาร

อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อันได้แก่ความปรุงแต่ง หมายถึงปรุงแต่งทางใจ คือ เจตนาความจงใจต่างๆ จนถึงปรุงแต่งทางกายทางวาจาและทางใจ เป็นกายกรรม วาจากรรม มโนกรรม

มัจจุมาร มารคือมัจจุ อันได้แก่ความตาย ก็เป็นมารคือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลายชีวิต เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร โดยทั่วไปก็คือเทวดาที่เป็นมาร หรือเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาข้างต้น

มารยอมเนื่องด้วยกิเลส

ในข้อนี้เมื่อจับพิจารณาดูแล้ว ก็จะเห็นว่าทุกๆ ข้อนั้นที่ชื่อว่าเป็นมาร ก็ยอมเนื่องด้วย กิเลส เนื่องด้วยโลภ อันเป็นชื่อของทุกข์ อันเป็นชื่อของกิเลสทุกข้อ ตั้งแต่ข้อที่ ๑ ชั้นมาร มารคือ ชั้น ชั้นคือชั้น ๕ หรือว่านามรูปนี้ ที่เป็นมารก็เมื่อยังเป็น อุปาทานชั้น ชั้นเป็นที่ยึดถือว่าตัวเรา ของเรา หรือ อุปาทานนามรูป นามรูปที่ยึดถือตั้งนั้น เมื่อเป็นอุปาทานชั้นจึงเป็นมารคือเป็นผู้ฆ่า ผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย เพราะเหตุว่า ฆ่าหรือทำลายต่อมรรคผลนิพพาน ทำให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานสมบัติไม่ได้ ก็ได้แค่มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ ต่อเมื่อละอุปาทานความยึดถือว่าตัวเราของเรา ในชั้นเสียได้ นั้นแหละจึงจะบรรลุนิพพานสมบัติได้ และเมื่อบรรลุนิพพานสมบัติแล้วตั้งพระพุทธรเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ชั้นก็ไม่เป็นชั้นมารของพระองค์ แต่ว่าเป็นชั้นหรือเป็นนามรูปที่เป็นธรรมชาติธรรมดา

มาถึงกิเลสมารข้อ ๒ ก็เช่นเดียวกัน กิเลสนั้นยอมเป็นมารโดยตรง เมื่อยังละกิเลสไม่ได้ก็บรรลุ มรรคผลนิพพานไม่ได้ คือเมื่อยังติดอยู่ในกิเลส ยังยินดีพอใจอยู่ในกิเลส ก็บรรลุ มรรคผลนิพพานไม่ได้ ต่อเมื่อละกิเลสได้ กิเลสก็ไม่เป็นมารที่จะขัดขวางต่อการบรรลุ มรรคผลนิพพาน

อภิสังขารคือปรุงแต่งทางใจทางจิต เป็นเจตนา ตลอดจนถึงก่อกรรม เป็นการกระทำ กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ก็เช่นเดียวกัน กรรมที่ชั่วหรือว่าส่วนชั่วก็เป็นมารต่อส่วนดี แม้กรรมที่เป็นส่วนดีก็เป็นมารต่อส่วนที่เป็นอเนนุชะ คือที่เป็นกลางๆ ที่เป็นความสงบ แม้กรรมที่เป็นกลางๆ เป็นอเนนุชะ เช่นเป็นฉาน ถ้าติดอยู่ก็เป็นมารต่อปัญญา ที่จะให้ตรัสรู้ถึงมรรคผลนิพพาน และการที่ยังมีปรุงแต่งอยู่ก็เพราะว่ายังมีกิเลส เพราะฉะนั้นการปรุงแต่ง จึงหมายถึงว่ายังมีกิเลส จึงต้องปรุงแต่ง และเมื่อละกิเลสได้ ก็ละการปรุงแต่งได้ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าไม่มีการปรุงแต่งที่เรียกเป็นมารต่อไป

มัจจุคือความตายก็เช่นเดียวกัน ที่คนเราทุกๆ คนรู้สึกถึงความตายเป็นผู้ทำลายชีวิต ก็ เพราะว่ายังมีอุปาทานยึดถืออยู่ในชั้นในชีวิต ว่าเป็นเราเป็นของเรา จึงรู้สึกถึงความตายนั้นเป็นตัว มารคือเป็นผู้ทำให้ตายโดยตรง เป็นผู้ฆ่าโดยตรง คือว่าฆ่าชีวิตหรือทำลายชีวิตนี้โดยตรง เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเรา เพราะฉะนั้นจึงทำให้ทุกๆ คนซึ่งเป็นสามัญชนต้องกลัว

ตาย มรณะภัยคือความกลัวต่อความตายนั่นย่อมมีอยู่แก่จิตสามัญทั่วไป ก็เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเราดังที่กล่าวมานั้น ฉะนั้นเมื่อละความยึดถือในชีวิตได้ ว่าเป็นเราเป็นของเรา คือว่าละกิเลสได้ ละความยึดถือในชั้นนี้ได้ มัจจุคือความตายก็ไม่เป็นมารแต่ว่าเป็นธรรมดา เช่นเดียวกับความเกิดซึ่งเป็นธรรมดา ความแก่ซึ่งเป็นธรรมดา ความเจ็บไข้ซึ่งเป็นธรรมดา ความตายก็เป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน

ความเกิด ความตาย

คนเราชอบความเกิดถือว่าเป็นมงคล แต่ความตายถือว่าเป็นความสูญสิ้น และไม่ถือว่าเป็นมงคล แต่อันที่จริงนั้นเหมือนกัน ทั้งเกิดทั้งแก่ทั้งเจ็บทั้งตาย เป็นธรรมดาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านผู้ที่สิ้นกิเลสแล้ว คือพระพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ท่านไม่ยึดถือชั้นนี้ ไม่ยึดถือชีวิต เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นมารของท่าน แต่เป็นธรรมดา เช่นเดียวกับชีวิตที่ดำรงอยู่นี้ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายยังประชุมกันอยู่ ชีวิตนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายแตกสลาย ชีวิตนี้ก็ดับ ก็เป็นธรรมดา เป็นของธรรมดาสามัญ ก็ไม่เป็นมารของท่าน

คราวนี้มาถึงเทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร ก็มีกอธิบายถึงเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาโดยลำดับ แต่โดยที่ทุกๆ ข้อนั้น หรือแม่ที่เล่าถึงมารโดยเป็นเทพ ก็สัมพันธ์มาถึงกิเลส สัมพันธ์มาถึงโลก อันหมายถึงตัวทุกข์ และตัวกิเลสนี้เอง เพราะฉะนั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ จึงได้ทรงอธิบายว่าหมายถึงรูปธรรมทั้งปวง จะเป็นรูปธรรมที่เป็นมนุษย์ก็ตาม เป็นสัตว์เดรัจฉานก็ตาม เป็นอะไรก็ตาม หรือเป็นวัตถุต่างๆ ก็ตาม เช่นเป็นรูปเป็นเสียงเป็นกลิ่นเป็นรสเป็นโณภูมัพพะ ซึ่งเป็นที่ยึดถือ เป็นที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ หรือแม่ไม่เป็นที่ปรารถนาพอใจ เป็นที่ตั้งของกิเลสกองโลกกอง โกรธกองหลง เหล่านี้ก็รวมเข้าในคำว่าเทวบุตรมารทั้งนั้น

กับทั้งได้ฟังกระแสรับสั่งของสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเทวบุตรมารนั้น ควรจะหมายถึงความที่อยากไปเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดา หรือความที่อยากไปเกิดเป็นเทวดาเป็นเทพ ก็เป็นตัวกิเลสด้วยกัน เมื่ออธิบายดังนี้ ย่อมจะมีความสัมพันธ์กันหมดทั้ง ๕ ข้อ ทั้ง ๔ ข้อข้างต้นนั้นก็หมายรวมเข้าไปในตัวกิเลส แม่ข้อ ๕ นี้เองก็ควร จะหมายรวม^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า คำว่า “มาร” (the Evil One; the Tempter; the Destroyer) สิ่งที่มาบุคคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งที ล้างผลาญคุณความดี, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม

๑ . กิเลสมาร (the Mara of defilement) มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัว กำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

^๗ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหารคัดจากเทพธรรม อบรมจิต ข้อความสมบูรณ์ อนุสร โปธิทองคำ บรรณาธิการ , (ออนไลน์), แหล่งข้อมูล : <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-149.htm> (๒ ธันวาคม ๒๕๕๙)

๒ . ชันธมาร (the Mara of the aggregates)มารคือเบญจขันธ์, ชันธ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจเจกปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือ บำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนา อย่างแรง อาจถึงกับพรวดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง

๓ . อภิสังขารมาร (the Mara of Karma-formations)มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์

๔ . เทวปุตตมาร (the Mara as deity)มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้น กามาวจรตนหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียดสะออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้

๕ . มัจจุมาร (the Mara as death)มารคือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย^{๕๕}

จากพรรณนาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าท่านอธิบายมารตามที่ปรากฏในคัมภีร์และอธิบายทั้งในแง่ที่เป็นบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์เกี่ยวกับมารไว้ตอนหนึ่งในพุทธประวัติว่า “หลังจากตรัสรู้แล้วพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ใต้ร่มไม้พระมหาโพธิ (แต่เดิมคือไม้อัสสัตถะ)เป็นเวลา๗วันจากนั้นได้เสด็จไปประทับใต้ร่มไม้ไทรอันเป็นที่พักของคนเลี้ยงแพะ (อชปาลนิโครธ)เป็นเวลา๗วันในช่วงนี้ธิดามาร๓คนคือนาง ตัณหานางอรตินางราคาได้อาสาพระยามารผู้เป็นบิดาเข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆแต่พระองค์มิได้ยอธิดามารจึงพ่ายแพ้ไป”

โดยพระองค์ทรงอธิบายตามแนว ธรรมาธิษฐานไว้ดังนี้ ตอน พระพุทธเจ้าประทับอยู่ใต้ร่มไม้ไทรอชปาลนิโครธนั้น มีพราหมณ์ผู้หนึ่งเข้าไปทูลถามว่า อะไรคือธรรมที่จะทำให้บุคคลเป็นพราหมณ์พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบว่า ธรรมของพราหมณ์ในศาสนาของพระองค์ก็คือพรหมจรรย์ที่ปฏิบัติถึงที่สุด ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย มีตัณหา(ความทะยานอยาก) อรติ (ความไม่รัก) ราคะ(ความกำหนัดยินดี) เป็นอาทิ^{๕๖}

จากพรรณนาดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ท่านได้อธิบายมารในการวิเคราะห์ธรรมาธิษฐานเฉพาะกิเลสมาร โดยมองว่ามารทั้ง ๓ ว่าเป็นมารที่ผุดเกิดมาภายในจิตใจคือตัณหา อรติ และราคะ

มาร (Mara) มาจากภาษาบาลีว่า “มรฺ” แปลว่า “ตาย” มารจึงแปลว่า “ผู้ให้ตาย” ในความหมายตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน จะหมายถึง เทวดาจำพวกหนึ่ง มีใจบาปหยาบเข้าคอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ, ยักษ์, ผู้ฆ่า, ผู้ทำลาย, ในพระพุทธศาสนาหมายถึง ผู้กีดกันบุญกุศล มี ๕ อย่าง

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ.ปยุตฺโต) (ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ชั้นหิรัญบัฏ พระพุทธโฆษาจารย์), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๓.

^{๕๖} มงคล เดชนครินทร์, **พุทธประวัติภาษาธรรม**, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิต สำนักวิทยาศาสตร์ วารสารราชบัณฑิตยสถาน, ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๒ เม.ย.-มิ.ย. ๒๕๕๕), หน้า ๒๘๖.

เรียกว่า “เบญจพิธมาร” คือ ชันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวบุตรมาร โดยปริยาย หมายถึงผู้ที่เป็นอุปสรรคขัดขวาง

ศัพท์ว่า **มาร** มาจาก**มร** ชาติ แปลว่า ตาย มารแปลว่าผู้ให้ตาย หมายความว่าผู้ฆ่า คนเราไม่สามารถทำปฏิกรรมมีกัตถประโยชน์ก็เพราะมารจึงตั้งตัวไม่ได้ คนไม่สามารถปฏิบัติสัมปรายิกัตถประโยชน์ก็เพราะมาร จึงไม่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่อกัน คนไม่ได้ปฏิบัติในปรมัตถประโยชน์ก็เพราะมาร มารเป็นผู้คอยทำลายล้าง เป็นผู้ฆ่าคุณความดี ตามภูมิตามชั้น

ผู้วิจัย มีทรรศนะว่า มาร หมายถึงเครื่องกั้นความดี เราทุกคน ต้องเจออยู่แล้วทุกวันมีอยู่ในตัวเราเอง คือ โลภะโทสะโมหะ เป็นกิเลสมาร จะหลีกเลี่ยงได้ด้วยการอบรมเจริญสติปัญญาและการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะเมตตา ควรเจริญกับทุกคน ถ้าใครทำอะไรไม่ดีเราให้อภัยได้หมดในขณะนั้น ถ้าให้อภัยไม่ได้ขณะนั้นก็เป็นกิเลสมารแล้ว

ในอรรถกถาสังยุตตนิคาย สคาถวรรค สารัตถปกาสินี ท่านกล่าวไว้ว่า “**มาโรปาปมา** ตีตตโนวิสัยอติกมิตุไปปฏิปนเนสตเตมาเรตีติ**มาโร**ปาเปนิเยเขตติสยวาปาเปนิยุตโตติ**ปาปิมา**ฯอณฺญา นิปิสสกโณหอิปติวสวดตีอนตโกณมฺจิปมตตพฺนฺธูตีอาทีนิปิพฺพุนินาmaniอิปนนามทวยเมวคหิตาฯ แปล ความว่า มารผู้มีบาป หมายความว่า ที่ชื่อว่ามาร เพราะทำเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติเพื่อก้าวล่วงวิสัยของตนให้ตายฯ มารที่ชื่อว่าปาปิมาเพราะประกอบสัตว์ไว้ในบาป หรือประกอบตนเองอยู่ในบาป ฯ มารนั้นมีชื่ออื่นๆ บ้างมีหลายชื่อ เป็นต้นว่ากัณหา อธิปติ วสวัตติ อันตกะ นมฺจิปมตตพฺนฺธู ดังนี้บ้าง^{๑๐}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า ท่านอธิบายมารไว้ ๒ ประการ คือ (๑) มารที่เป็นกิเลส เรียกว่ากิเลสมาร เพราะฆ่าสัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติเพื่อก้าวล่วงวิสัยแห่งตนให้ตาย และชื่อว่ามารผู้ลามก เพราะประกอบผู้อื่นไว้ในบาปด้วย และประกอบตนเองไว้ในบาปด้วย และอธิบายอีกว่า มารมีชื่ออื่นๆ เมื่อว่าโดยบุคคลาธิษฐาน เช่น มารชื่อกัณหา มารชื่ออธิปติ มารชื่อวสวัตติ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา ได้นิยามความหมายของคำว่า “มาร” ในทรรศนะพระพุทธศาสนาไว้ดังนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติ และส่วนสังสารวัฏฏ์ (หลักสูตรนักธรรม และธรรมศึกษาชั้นเอก) ว่า^{๑๑} “กิเลสกาม คือ เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ กล่าวคือค้นหาความทะยานอยาก, ราคะ ความกำหนัด, อรติ ความขี้แข็งเคียดเป็นอาทิ จัดว่าเป็น**มาร**” เพราะเป็นโทษล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน

^{๑๐} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓๐, สารัตถปกาสินี

^{๑๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติและส่วนสังสารวัฏฏ์ (หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก), พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐), หน้า ๖.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ให้ความหมายไว้ว่า^{๑๒} คำว่า “มาร” คือ ผู้ที่ทำให้ตาย มีอยู่สองความหมายคือภาษาคนกับภาษาธรรม ถ้าภาษาคนก็ทำคนให้ตายโดยร่างกาย แต่ภาษาธรรมก็ทำคนให้ตายโดยจิตใจ ทั้งสองต่างกันอย่างไร ตายโดยจิตใจมันตายได้โดยที่ร่างกายยังไม่ต้องตาย, ตายโดยร่างกาย แต่จิตใจมันไม่ตาย คือมันไม่ได้เสียหายอย่างไร อย่างนี้ก็มีได้ ฉะนั้นตายโดยร่างกายมันก็ไม่ค่อยจะมีความหมายอะไรมารผู้ทำให้ตายนั้นก็ผู้ทำความดีให้ตายหรือว่าทำมนุษย์โดยทางจิตใจให้มันตาย มีการแบ่งมารนี้ออกเป็น ๕ ชนิด(๑) กิเลสมารกิเลสนั้นเป็นมาร (๒) ชันธมาร ชันธคือร่างกายนี้เป็นมาร เพราะมันไม่ค่อยจะได้อย่างใจ มันเป็นอุปสรรค (๓) มัจจุมาร ความตายเป็นมาร ถ้าความตายมาถึงมันก็เลิกกัน ไม่ได้ทำความดี (๔) เทวบุตรมาร พวกเทวบุตรเป็นมาร เทวดาเป็นมาร (๕) อภิสังขารมาร มารคือกรรมที่ปรุงแต่ง หรือการปรุงแต่งที่มันเป็นไปเสียอีกทางหนึ่ง ไม่เป็นไปตามที่เราต้องการ

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ได้ให้ความหมายไว้ว่า^{๑๓} คำว่ามารคือผู้ทำให้ตาย, ผู้ฆ่า หมายถึง ผู้ขัดขวางมิให้มีโอกาสทำความดีได้โดยสะดวก, ผู้กำจัดความดีที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกไป มี ๕ ประเภท คือ(๑) ชันธมาร มารคือร่างกายเพราะหิวกระหาย เจ็บป่วยต้องดูแลรักษาตลอดเวลา (๒) กิเลสมารมารคือกิเลส เพราะครอบงำ ทำให้เดือดร้อนวุ่นวายอยู่ตลอดเวลา (๓) อภิสังขารมาร มารคืออกุศลกรรม เพราะคอยให้ผลกำจัดขัดขวางทำให้ตกต่ำลงเรื่อยๆ (๔) มัจจุมาร มารคือความตายเพราะกำจัดชีวิตให้หมดโอกาสทำความดีต่อไปเด็ดขาด (๕) เทวบุตรมารคือเทวบุตร หมายถึงเทวบุตรที่มุ่งทำลายล้าง คอยขัดขวางมิให้ทำความดี เช่น มารที่ผจญพระพุทธเจ้าวันตรัสรู้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ประยุตโต) ได้ให้ความหมายไว้ว่า^{๑๔} คำว่า “มาร” เป็นสิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งทีล้างผลาญคุณความดี, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม”

พระมหาศิริกนตสิริ ได้อธิบายความหมายไว้ว่า^{๑๕} คำว่า “มาร” หมายถึงสิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากความดี หรืออุปสรรคที่ขัดขวางมิให้บรรลุความดี มี ๕ ประเภทคือ(๑) กิเลสมาร หมายถึง กิเลสทั้ง ๓ ตระกูลใหญ่ๆ ได้แก่ราคะ โทสะโมหะ ล้วนทำให้เป็นบาป ความดีมีเมตตาเป็นต้นหายไปหมดสิ้น (๒) ชันธมาร ได้แก่ รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นสภาพปรุงแต่ง ถูกปัจจัยต่างๆ บีบ

^{๑๒}พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **หัวใจธรรมศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๕๙-๖๐.

^{๑๓}พระธรรมกิตติวงศ์, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๗๘๐.

^{๑๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ประยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔.

^{๑๕}พระมหาศิริกนตสิริ, **คู่มือปฏิบัติธรรม (ฉบับพกพา)**, (กรุงเทพมหานคร : เอร่าวันการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๔.

คั้นเบียดเบียน (๓) อภิสังขารมาร หมายถึง การปรุงแต่งกรรมให้เกิดเป็นชาติเป็นต้น (๔) เทวปุตตมาร คือเทพบุตรผู้ชั่วร้าย(เทพสุร) คอยมุ่งร้ายขัดขวาง (๕) มัจจุมาร คือ ความตาย เพราะตัดโอกาสทำดี

ว. วชิรเมธี ได้อธิบายความหมายของ “มาร” ว่า สิ่งที่น่ากลัวที่สุดที่ทำให้ตายจากความดีงาม หรือปัจจัยที่คอยขัดขวางมิให้บุคคลประสบความสำเร็จก้าวหน้าคือ (๑) มารคือกิเลส ได้แก่ความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นต้น ที่คอยชักจูงใจคนให้หลงผิด คิด พุด ทำแต่กรรมที่ชั่ว(๒) มารคือร่างกาย ได้แก่ ความเจ็บป่วย ความทิว ความมรณะ ความชราภาพ ความทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่ กล่าวโดยย่อคือความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากร่างกาย หรือมีร่างกายเป็นศูนย์กลางทั้งหมด (๓) มารคือ เจตนา ที่ปรุงแต่งจิตให้กระทำการอันเป็นบุญหรือบาป จนเป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดใน สังสารวัฏอย่างยาวนาน (๔) มารคือเทพบุตร โดยทั่วไปหมายถึงพญามารชื่ออสูรตี ซึ่งเป็นเทพเจ้า แห่งสวรรค์ชั้นปรนิมมิตสวัตตี พญามารตนนี้คอยทำหน้าที่ขัดขวางคนไม่ให้ทำคุณงามความดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่ตั้งใจจะทำความดี โดยการบำเพ็ญจิตภาวนาเพื่อแสวงหามรรคผลนิพพาน พญามารตนนี้จะคอยขัดขวางทุกวิถีทางอย่างเป็นพิเศษ (๕) มารคือความตาย ความตายที่ท่านจัดเป็น มาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสทุกอย่างที่คนนั้นๆ จะพึง ยอมรับหรือกำลังเป็นอยู่ เมื่อความตายมาปรากฏแห่งชีวิตก็ปิดลง คนหรือสัตว์จึงหมดโอกาสทำความดีด้วยประการทั้งปวง^{๑๖}

ส. มหาปัญญาภิกษุ ได้อธิบายมาร ๕ ไว้ดังนี้ “ธรรม(อารมณ)ที่เป็นตัวขัดขวางการปฏิบัติ นอกจากนิเวศแล้วจะพบอีก ๕ กลุ่ม ที่เป็นตัวขัดขวางความสำเร็จก้าวหน้า เป็นอารมณที่ละเอียดอีก ชั้นหนึ่ง อารมณเหล่านี้ เรียก มาร ๕ ได้แก่ ขันธมาร มารคือขันธห้าได้แก่รูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ บางคนมักเข้าใจว่า เป็นตัวเป็นตน เป็นที่ตั้งแห่งความสุข บำรุงรักษายิ่งขึ้นไป จนเป็นเหตุ ให้การปฏิบัติย่อหย่อน หยดความเพียร รวมถึงความเจ็บป่วยด้วย กิเลสมารหมายถึง ความเศร้าหมอง ในจิตหากปรุงแต่งมาก ๆ อกุศลธรรมครอบงำจิตนานๆ อารมณปฏิบัติขาดความต่อเนื่อง ถึงกับต้อง ท้อแท้หยุดหรือเลิกไปในที่สุด เทวปุตตมาร หมายถึง ความคิดดีความหวังดีต่อญาติมิตรสังคม หรือ มาในรูปแบบสมมติเทพหมายถึง เจ้าหน้าที่ผู้บริหารบ้านเมืองทำให้เราออกจากความคิดนั้นไม่ได้ อภิสังขารมาร ความคิดปรุงแต่งอย่างยิ่ง ช่วงนี้เกิดปัญญาความรู้ ความเข้าใจในธรรม ที่ไม่รู้ว่ามีมัน หลั่งไหลมาจากไหน ทำให้หลงเข้าใจผิดคิดว่าตนเองได้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งแล้ว ซึ่งเป็นเหตุให้ไม่ ก้าวหน้าในวิปัสสนาญาณต่อไป มัจจุมาร คือความตาย ทุกชีวิตล้วนต้องเผชิญกับความตายด้วยกัน ทั้งนั้น การทำวิปัสสนาคือการเรียนรู้ชีวิตทั้งระบบความตายจึงไม่มีผลต่อจิตและความรู้สึก สามารถ เดินเข้าไปในความตาย เสมือนหนึ่งไม่มีอะไรเกิดหรือตาย ความกลัวไม่มีในจิต ดูตัวเองตายได้เหมือน นั่งดูผู้อื่นตาย^{๑๗}

^{๑๖} ว.วชิรเมธี, **ธรรมะน้ำเอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๑๗} ส.มหาปัญญาภิกษุ, **การรู้ธรรมแบบรู้แจ้ง**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไพบุญ, ๒๕๕๐), หน้า ๕๔-๕๖.

เถียรนันท์ ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องมารไว้ว่า พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศ “พระสัทธรรม” อันนำสรรพสัตว์ข้ามฝ่า “ห้วงมหรณพแห่งทุกข์” สู่ฟากฝั่ง “พระนิพพาน” นั้น ถือเป็น “บุคคลแรก” ที่ทรงตระหนักถึงภัยคุกคามของ “เหล่ามาร” ที่มีต่อมวลมนุษย์ และตรัสถึง “มาร” อันหมายถึง “อุปสรรค” ที่คอยขัดขวางความก้าวหน้า ในการอบรมเจริญปัญญา พัฒนาจิตวิญญาณเอาไว้หลากหลายแง่มุม ทั้งมารที่เป็น “บุคคล” และมารที่เป็น “สภาวะธรรม” มนุษย์ส่วนใหญ่แทบไม่ตระหนักเลยว่า มารคืออะไร น่ากลัวเพียงใด อะไรคือเส้นทางสู่ความเป็นมาร คนประเภทไหนบ้างที่มีโอกาสเกิดเป็นมาร ฯลฯ คำถามเหล่านี้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้คำตอบไว้ โดยในเบื้องต้นพระองค์จำแนก “มาร” ออกเป็น ๕ ประเภท อันได้แก่ (๑) เทวบุตรมาร (๒) ชันธมาร (๓) กิเลสมาร (๔) อภิสังขารมาร (๕) มัจจุมารในบรรดามารทั้ง ๕ ประเภทนี้ “เทวบุตรมาร” หมายเอามารในรูปของ “บุคคล” ที่มีตัวตนอยู่จริงในสังสารวัฏ ส่วนมารอีกสี่ประเภทที่เหลือหมายเอามารที่เป็น “สภาวะธรรม” ซึ่งเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์^{๑๘}

เพียร ปิ่นทอง เรียบเรียงไว้ว่า “คำว่า ‘มาร’ ได้แก่ ภาพที่ทำลาย ล้างผลาญคุณงามความดีและทำให้เสียคน ” ปัญจขันธ์จัดเป็นมาร เพราะบางทีความลำบากให้จนถึงฆ่าตัวตายก็มี กิเลสจัดเป็นมาร เพราะตกอยู่ในอำนาจแล้วมักผูกมัดไว้บ้าง ทำให้เสียคนบ้าง อภิสังขารคือ อุกุศลกรรมเป็นมาร เพราะทำให้เป็นผู้ทุรพลมัจจุจัดเป็นมาร เพราะตัดชีวิตเสีย เทวบุตรผู้มุ่งร้ายเป็นมาร เพราะเป็นบุคลาธิษฐานแห่งสภาวะอันทำลายล้าง^{๑๙}

๒.๒ ลักษณะของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท

คำว่า มาร มี ๒ นัยยะ ว่าโดย บุคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน มาร มีความหมายในทางเป็นโทษล้างผลาญคุณความดีของคนและทำคนให้เสียหาย

มาร หมายถึง สิ่งที่ทำให้บุคคลให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ , ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ อย่าง คือ

๑. กิเลสมาร มารคือ กิเลส
๒. ชันธมาร มารคือ เบญจขันธ์
๓. อภิสังขารมาร มารคือ อภิสังขารที่ปรุงแต่งกรรม
๔. เทวบุตรมาร มารคือ เทพบุตร
๕. มัจจุมาร มารคือ ความตาย

^{๑๘}เถียรนันท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร , (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์ , ๒๕๕๑), หน้า ๘-๙.

^{๑๙}เพียร ปิ่นทอง, ประมวลความรู้นักธรรมโท และธรรมศึกษาโท , (พระนคร : วัฒนาพานิช , ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

ว่าโดยบุคคลาธิษฐาน ได้แก่ เทวบุตรตมาร ในข้อที่ ๔ คือ พญามารที่มีเรื่องราวปรากฏบ่อยๆ ในคัมภีร์ ที่คอยมาแทรกแซงเหตุการณ์ต่างๆ ในพุทธประวัติ เช่น ยกพลเสนามาผจญพระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์ขณะพญามารได้ด้วยทรงนึกถึงบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

หรือในกาลที่พระองค์ต้องปลงอายุสังขาร ก็ด้วยเหตุที่พญามารมาทูลขอทวงสัญญาให้พระพุทธรองค์ทรงปรินิพพาน หลังจากที่พระพุทธรศาสนาตั้งมั่นได้แล้ว เป็นต้น

มารในกรณีเช่นนี้ บางทีท่านอธิบายออกชื่อว่าเป็นวสวัตติมาร ซึ่งครองแดนหนึ่งในสวรรค์ชั้นสูงสุด แห่งระดับกามาวจร (จิตในระดับกามาวจรภูมิ) คือ ปรนิมิตวสวัตติ เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนกามซึ่งอยู่ในอำนาจครอบงำของตน

ส่วนความหมายของ มาร ในอีก ๔ ข้อ เป็นการกล่าวโดย ธรรมาธิษฐาน เป็นตัวการขัดขวางการมีชีวิต ขัดขวางการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม...ได้แก่ความเห็นผิดเป็นชอบของตนเอง ที่คอยปรุงแต่งการกระทำเป็นดีบ้าง ชั่วบ้างให้ต้อง เกิด แก่ ตาย อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ความเกิด แก่ ตาย จากการถูกปรุงแต่ง เป็นพญามารที่รบกวนการมีชีวิตโดยตรง พญามารนี้มีอยู่ทั้ง ๓ ภพ ใน ๓๑ ภูมิ ต่อเมื่อบรรลุอรหัตต์ผลแล้ว พญามารจึงไม่อาจตามหาพบชีวิตได้อีก

ดังนั้นคำว่า “มาร” ในทรรศนะพระพุทธรศาสนาสามารถจำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะคือ

๑. มารในฐานะที่เป็นบุคคลาธิษฐาน
๒. มารในฐานะที่เป็นธรรมาธิษฐาน

๑) นัยที่เป็นบุคคลาธิษฐาน คือเชิงรูปธรรม ได้แก่ การที่พระองค์เอาชนะเทวบุตรมารที่มาคอยขัดขวางไม่ให้พระองค์เอาชนะกิเลสหลุดพ้นไปจากทุกขีในกามสุขคติภูมิทั้ง ๗ คือ โลกมนุษย์ ๑ และสวรรค์ ๖ ชั้นอีกต่อไป

๒) นัยที่เป็นธรรมาธิษฐาน คือเชิงนามธรรม ได้แก่ การที่พระองค์มีใจหนักแน่นเปรียบด้วยพระธรรมที่อ้างมาเป็นพยาน นึกถึงบารมี คือคุณความดีที่บำเพ็ญมานานแสนนาน ไม่หวนคิดถึงกามสุขที่เคยได้สัมผัสมาต่างๆ ทรงมุ่งมั่นตัดกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต จนสามารถเอาชนะมารที่สำคัญคือกิเลสที่มารบงกชจิตใจของพระองค์ได้อย่างหมดจนบริสุทธิ์

เมื่อผจญจนเอาชนะกิเลสได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแล้ว ก็เป็นอันว่า พระองค์ผจญชนะมารที่เหลืออีก ๔ ได้อย่างสงบบราบคาบ จึงเป็นเหตุให้ได้รับสมญานามว่า มารชิโน พระผู้ชนะมาร

เมื่อยกมารทั้ง ๕ ประการมาเป็นที่ตั้งสามารถวิเคราะห์และสรุปลงในลักษณะของมาร ๒ ประการ ได้ว่า

๑. มารโดยบุคคลาธิษฐาน ได้แก่ เทวบุตรตมาร เช่น เทวบุตร วสวัตติ และธิดาของมารทั้ง ๓ คือ นางราคา นางตันทา นางอรรตี

๒. มารโดยธรรมาธิษฐาน ได้แก่ กิเลสมาร ชนมาร อภิสังขารมาร และมัจจุมาร เหตุผลที่จัดมาร ทั้ง ๔ เหล่านี้ลงในธรรมาธิษฐาน ก็เพราะเป็นมารที่ปรากฏอยู่ภายในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย

เป็นธรรมภายใน (พาหิรธรรม) โดยแยกออกเป็น ๒ ประการอีก คือ กลุ่มมารที่เป็นนามธรรม และ กลุ่มมารที่เป็นรูปธรรม กล่าวคือ มารที่เป็นนามธรรม (คือกิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เวทนา ชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ และวิญญาณชันธ) ส่วนมารที่เป็นรูปธรรมมีเพียงอย่างเดียวคือ ชันธมาร ที่เป็นรูปชันธเท่านั้น

๒.๓ ประเภทของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในวันที่พระพุทธเจ้า ก่อนที่พระองค์จะทรงตรัสรู้นั้น ได้ประทับนั่งบนบัลลังก์หญ้าคาที่ โสถถียะพราหมณ์ถวายใต้ต้นมหาโพธิ์นั้นพระองค์ได้ทรงตั้งปณิธานแน่วแน่ว่า “แม่เลือดเนื้อในสรีระ ทั้งสิ้นจะเหือดแห้งไปเหลือแต่เอ็นกระดูกเท่านั้นก็ตามที่เรายังไม่บรรลुสัม มาสัมโพธิญาณก็จะไม่ลุกขึ้น จากที่นั่งนี้ ” ตั้งนี้ต่อจากนั้นจึงได้ประทับนั่งและทรงเริ่มบำเพ็ญเพียรทางจิตขณะนั้นเป็นเวลาพระ อาทิตยตกดิน จอม พญามารที่ชื่อว่า วัสสวัตตีที่คอยขัดขวางการทำความดีของพระองค์ตลอดมาเมื่อ ทราบว่าพระดำริปณิธานอันแน่วแน่ของพระองค์เช่นนั้น ก็เกิดหวั่นเกรงว่า หากปล่อยให้บรรลุ ความสำเร็จตามปณิธานแล้ว พระองค์ก็จะพ้นอำนาจของตนไป จึงได้ระดมพลเสนามารทั้งหลายมา ผจญเพื่อขับไล่ด้วยวิธีที่น่ากลัวต่างๆ เช่น บันดาลให้พายุพัดรุนแรง บันดาลฝนให้ตกหนัก บันดาลให้ ปรากฏเป็นอาวุธต่างระดมยิงเข้าไปเพื่อให้ตกต้องพระองค์แต่ว่าพระองค์ได้ทรงระลึกถึงความดีที่ได้ ทรงบำเพ็ญมา ที่เรียกว่า พระบารมี๑๐ ประการ จึงทรงมีพระทัยมั่นคงไม่หวาดกลัวต่ออำนาจมาร ที่มาแสดงด้วยประการต่างๆ นั้นและยิ่งกว่านั้น กลับกลายเป็นเครื่องสักการบูชาพระองค์ไปหมดสิ้น พญามารได้แสดงทูลวาทาให้พระองค์ลุกหนีออกไปเสีย โดยแสดงว่าบัลลังก์ที่ประทับนั้นเป็นของพญา มารเอง เพราะพญามารก็ได้บำเพ็ญบารมีต่างๆ มากมายโดยอ้างเสนามารทั้งหลายเป็นพยาน เสนา มารเหล่านั้นก็ร้องกึกก้องสนับสนุนเป็นเสียงเดียวกันในเวลานั้นพระโพธิสัตว์ไม่มีเสนาหรือใครอื่นที่จะ อ้างมาเป็นพยาน จึงได้ทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวาชี้ลงไปแม่พระธรณีเป็นพยานเพรา ะจะได้ทรง บำเพ็ญทานต่างๆ เป็นอันมากและในการให้ทานทุกครั้งก็ได้ทรงหลังทักษิณทก(หยาดน้ำ)ลงบนที่ แผ่นดินซึ่งโดย บุคลาธิษฐานก็เหมือนดังตนลงไปบนมวยผมของแม่พระธรณีเพราะฉะนั้นแม่พระธรณี จึงเท่ากับเป็นพยานในการทรงบริจาคทาน จึงได้ปรากฏเป็นนางธรณีบีบมวยผม ซึ่งชุ่มด้วยน้ำหลัง ออกมามากมายกลายเป็นทะเลหลวง ท่วมพญามารและเสนาทิ้งหลาย ช้างคีรีเมขลาซึ่งพญามาร บัญชาการอยู่นั้นก็ฟุบเท้าน้ำทั้งสองลงเป็นการถวายนมัสการพระพุทธองค์พญามารพร้อมทั้งเสนา มารจึงแตกพ่ายถูกน้ำพัดพาไปหมดสิ้นจึงเป็นอันได้ทรงชนะมารก่อนพระอาทิตย์อัสดง และก็พอดีเป็น เวลาพบค่า จึงได้เริ่มบำเพ็ญความเพียรต่อไปและก็ได้บรรลุญาณทั้ง ๓ ตามลำดับคือ

ในปฐมยาม ทรงบรรลुบุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความหยั่งรู้ในชาติภพก่อนๆ กล่าวคือ ทรงระลึกชาติได้ในมัชฌิมยาม ทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ รู้จักกำหนดจุดและเกิดในปัจจุบันยาม ได้ทรง บรรลุอาสวัคชญาณ คือญาณเป็นเหตุทำอัสวะให้หมดสิ้นไป ^{๒๐} โดยได้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ เมื่อได้ตรัสรู้ แล้ว ก็ยังประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้นมหาโพธิ์นั้นเป็นเวลา ๗ วันและสถานที่อื่นๆอีก แห่งละ ๗ วัน และโดยเฉพาะเมื่อประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้นไม้ชบาลนิโครธ ดังมีบันทึกในพระวินัยปิฎก

^{๒๐}วิ.มทา. (ไทย) ๑/๑๒/๖-๘.

มหาวรรค มารกถาว่า “ ครั้นนั้น มารผู้มีบาปได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเป็นคาถาความว่า

“ท่านได้ถูกบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์คล้องไว้แล้ว”^{๒๑} ท่านได้ถูกผูกด้วยเครื่องพันธนาการมากมายแน่วท่านสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “เราได้พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เราได้พ้นแล้วจากเครื่องพันธนาการมากมายแน่วมารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว”

มารกราบทูลว่า “บ่วง นี้เที่ยวไปในอากาศ มีในใจ สัจจรไปอยู่เรจักคล้องท่านด้วยบ่วงนั้นแน่วสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราปราศจากความพอใจในอารมณ์เหล่านี้คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่รื่นรมย์ใจแน่วมารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว”^{๒๒} ขณะนั้น มารผู้มีบาปทราบบว่า “พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักเรา พระสุคตทรงรู้จักเรา” มีทุกข์ เสียใจ ได้หายไป ณ ที่นั้น”^{๒๓} ดังมีเรื่องเล่าว่า พญามารมีความเศร้าโศกเสียใจที่ไม่สามารถเอาชนะพระพุทธเจ้าได้จึงนั่งเป็นทุกข์อยู่ธิดามารทั้ง ๓ นางคือ นางตันทา นางราคา และนางอรดีจึงได้มาอาสาที่จะนำพระพุทธเจ้ามาอยู่ในอำนาจให้ได้แล้วก็เข้าไปที่โคนต้นอชปาลนิโครธที่ประทับ ทั้ง ๓ นาง โดยแสดงเป็นสตรีเพศอยู่ในวัยต่างๆโดยคิดว่าบุรุษเพศย่อมชอบ ย่อมมีรสนิยมในสตรีเพศต่างวัยกัน จึงได้มาแสดงเป็นสตรีเพศวัยรุ่น บ้าง วัยกลางคนบ้าง เป็นวัยแม่ลูกอ่อนบ้าง หมายถึงจะให้พระองค์พอพระทัย แต่พระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดงพระวาจาประกาศความเป็นผู้สิ้นกิเลส ไม่ข้องแวะด้วยตันทา ราคาและอรดี ทั้งมวลไม่ทรงสนพระทัยแม้แต่น้อยธิดามารทั้ง ๓ ก็พ่ายแพ้ไปอีก จึงเป็นอันพระองค์ทรงชนะมารโดยเด็ดขาด

ประเภทของ มาร มี ๕ ประเภท

คำว่า “มาร” ในพระพุทธศาสนาเถรวาทหมายถึง สิ่งที่มาบุคคลให้ตายจากคุณความดีสิ่งทีล้างผลาญคุณความดีหรือเป็นผู้กำจัด ขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม ประกอบด้วย มาร ๕ ประการ คือ กิเลสมาร ฆนธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และมีจุมาร^{๒๓}

๑. **กิเลสมาร** หมายถึง การที่ยั่วให้เกิดในกามคุณ ได้แก่ รูป (รูปารมณ) รส (รสารมณ) กลิ่น (คันธารมณ) เสียง (สัททารมณ) และสัมผัส (โผฏฐัพพารมณ) ซึ่งมีได้ทั้งด้านที่จิตใจไปคิดในกามคุณ และการตกแต่งวัตถุเนื้อหนังให้สวยงามจนเกิดความหลงติดใจ

อธิบายได้ว่า กิเลสมาร มารคือกิเลส คือ โลก โกรธ หลง ตัวกิเลส พระพุทธเจ้าแสดงไว้เป็น ๓ โลภะโทสะ โมหะ โดยโลภะ ก็บราคะ คือ ตัวเดียวกัน แปลว่า ความโลภ ความโกรธ ความหลง

^{๒๑} บ่วงทิพย์ บ่วงมนุษย์ คือ บ่วงกิเลสที่เป็นทิพพิกามคุณ และกามคุณของมนุษย์อ้างใน สารตถ.ฎีกา.

(บาลี) ๓/๓๓๓/๒๔๔.

^{๒๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๑/๑๓๕.

^{๒๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๐, เถร.อ. (บาลี) ๒/๒๔, ๓๘๓, ๔๑๑, วิ.ฎีกา.(บาลี) ๑/๔๘๑, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรม ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๓.

ความกำหนัด ความยินดี ความอยากได้ของคนอื่น แล้วพยายามคิดที่จะลักขโมย หรือเบียดเบียน โลกหรือราคะเป็นตัวเดียวกัน โทสะ คือ ความโกรธ ความเบียดเบียน ความคิดทำลาย และโมหะ ก็คือความหลง ความไม่รู้จริง ซึ่งเป็นกิเลสละเอียด นี่คือกิเลสमार มารคือ กิเลส เพราะฉะนั้นในขณะที่พระพุทธเจ้ากำลังจะตรัสรู้ บางคนก็ตีความว่าขณะนั้นพญามารยกทัพมา โดยมารตัวนี้คือ กิเลส มารคือ โลก โกรธ หลง ที่อยู่ใใจพระองค์ไม่ได้รับกับใคร ก็รบกับกิเลสในใจของพระองค์ ทางจิตวิทยา บอกว่าแรงจูงใจใฝ่สูงมันต่อสู้กับแรงจูงใจใฝ่ต่ำ ในทฤษฎีของ ซิกส์มันด์ ฟรอยด์คือ ID หรือแรงขับเคลื่อนทางสัญชาตญาณ(Instinct Drive) ซึ่งเป็นเรื่องของร่างกาย แต่ตัว Super ego ก็คือ มโนธรรมความดีมันจะต่อสู้กัน โดยใช้จิตใ จของเราเป็นสนามประลองกำลัง ตัวกิเลสคือ แรงจูงใจใฝ่ต่ำนั่นเองที่เข้ามาเหมือนพระพุทธเจ้ารบกับพญามาร ซึ่งอธิบายได้ว่าเป็นเรื่องของกิเลสที่อยู่ใใจที่

พระพุทธเจ้าท่านต่อสู้ จนกระทั่งทำลายสิ่งเหล่านี้ไปได้หมด นี่คือนิเวศของกิเลส มาร หรือ มารคือกิเลสที่คอยขัดขวางทำให้ไม่สามารถที่จะบรรลุความดีได้ เปรียบกับเวลาเล่นไพ่ เล่นได้สามวัน สามคืน แต่ปฏิบัติสมาธิครึ่งชั่วโมงทำไม่ได้ นี่คือนิเวศที่เรียกว่า กิเลส มาร ดูสิ่งที่สนุกสนานก็ชอบ แต่พอจะไหว้พระ ก็ทำไม่ได้ ตัวกิเลสเปรียบได้เหมือนปลาว่ายตามน้ำ มันไม่เหนียว แต่การที่เราจะมาตัดกิเลสมันทวนกระแสเหมือนปลาวายน้ำทวนกระแสน้ำเหนียวและลำบาก นี่คือนิเวศของมนุษย์ ถ้าเราเข้าใจ เราก็จะไม่สงสัยอะไร และจะไม่มีข้ออ้างว่าไม่ว่างสำหรับการทำบุญทำกุศล

๒. ขันธมาร หมายถึง หมายถึง มารคือขันธ ๕ เป็นความหลงในสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เช่น หลงตนเอง หรือการไปทำศีลกรรมตกแต่งร่างกายตนเอง ทำให้ตัดโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่บำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนา หรืออาจพลาดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง

ขันธแปลว่ากอง มารคือร่างกาย คือ ขันธ ๕ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่เรียกว่าเป็นมาร เพราะมันเป็นตัวขัดขวางทำให้เราไม่สามารถที่จะบรรลุความดี คือ นิพพานได้ เพราะตราบใดที่คุณมีร่างกายอยู่ ตราบนั้นก็แสดงว่า คุณยังมีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ เมื่อยังเวียนว่ายตายเกิดก็จะพบสุขอย่างที่สุดคือ นิพพานไม่ได้แม้แต่อรหันต์ ถ้ายังมีร่างกายอยู่ ท่านก็ยังมีทุกข์อยู่ ๑ ทุกข์ ทุกข์ของมนุษย์นี้มี ๒ ทุกข์ คือ ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ เวลาเป็นอรหันต์นี้คืออยู่อย่างคือ ทำให้ทุกข์ทางใจซึ่งคือ กิเลสหมดไป แต่ยังเหลือทุกข์ทางกายคือ ความแก่ความเจ็บ ความตาย ความหนาว ความหิว กระทบ ปวดอจจาระ ปัสส วะที่เบียดเบียน ปีบคั้น นี่คือนิเวศที่ ๒ เรียกว่า ขันธมาร (มารคือ ขันธ ๕)

๓. อภิสังขารมาร หมายถึง มารที่ขัดขวางมิให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ ภู มิเจตนาชั่ว หมายถึงความว่าอภิสังขารมาร คำว่าอภิสังขารในตัวสังขารต้องทำคว ามเข้าใจให้ดีเพราะว่าพระพุทธเจ้า ท่านจะเทศน์ ยกเยื้องไปมาบางครั้งสังขาร พระองค์หมายถึง ร่างกายก็มีบางครั้งก็หมายถึง เรื่องของจิตใจก็มี แต่อภิสังขารมารตัวนี้หมายถึง บุญกับบาปที่มันเป็นตัวขัดขวาง ตัวบาปนี้เราพอจะเข้าใจความเลวความไม่ดีต่างๆ ก็เข้าใจได้ง่าย เพราะรู้ว่า มันคือบาป แต่ตัวบุญเป็นมารได้อย่างไรนี้มาคิด เพราะว่าบางทีเวลาเราทำบุญทำกุศล ซึ่งจริงๆตัวสภาพของบุญเหมือนผงซักฟอก จิตเราก็เหมือนกับเสื้อผ้า กิเลส คือสิ่งที่เศร้าหมอง ทำให้เสื้อผ้าสกปรก บุญมีหน้าที่เข้าไปชำระล้างกิเลส คือเสื้อผ้าให้สะอาด แต่บางทีตัวบุญมันกลับเป็นช่องทางที่ทำให้กิเลสเข้ามา เพราะฉะนั้นนักปฏิบัติธรรมจึง ต้องระวังให้ดี บางทีพอปฏิบัติธรรม หรือการทำบุญก็ทำให้เกิดกิเลสเข้าแทรก อย่างเช่น ยายแก่ทำบุญ

แล้วสร้างเสา ๑ ต้น หลังแกก็ยึดเสานั้นเป็นสรณะ ไปทำบุญวันพระที่ไร แกก็มองแต่เสาด้านนั้น พอใครไปนั่งแกก็ทำปากขมุขมิบเดินวนไปวนมา ให้อ่านที่ของใคร ไปทำบุญก็ยังหวงบุญ หรืออย่างนักปฏิบัติธรรมก็เหมือนกันพอปฏิบัติธรรมก็เอาความดีของตนเองไปชมคนอื่น ไปดูถูกคนอื่น ฉันทีกว่าแก แกเลกว่าฉันอะไรต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นบุญที่ยิ่งหนีกิเลสไม่พ้นซึ่งคือบาปนั้นแหละ นี่ก็คือตัวอภิสังขารมาร คือ บุญกับบาป

๔. เทวบุตรมาร หมายถึง มารคือเทพบุตร คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักนำให้ห้วงพะวงในกามสุข ไม่อาจหายเสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดีที่ยิ่งใหญ่

จากข้อความข้างต้นนี้สามารถอธิบายได้ว่า เทวบุตรมาร ได้แก่มารคือเทพบุตร ในคัมภีร์บอกว่าอยู่บนสวรรค์ชั้น ที่ ๖ ประณิมนต์สวรรค์โดยสวรรค์ที่ ๖ นี้เป็นชั้นที่สูงที่สุด และชั้นนี้จะมีการแบ่งเขตเทวดาเป็น ๒ แดน แบ่งเป็นฝ่ายดี(สัมมา ทิฐิ) และแดนแห่งมาร (มิฉนาทิ ฐิ) มีพญาวัสสวดีมารหรือประณิมนต์สวรรค์มาร แปลได้ว่ามารผู้อยู่ในประณิมนต์สวรรค์และเทวดาทั้งสองฝ่ายจะอยู่คนละเขตแดนและพญามารฝ่ายนี้ ก็มีเทวบุตรมารไว้เป็นลูกน้องอีก เยอะแยะมากมาย ตามที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ เทวะบุตรมารคือมารที่เข้ามาผจญมารกับพระพุทธเจ้าเป็นระยะๆ ตั้งแต่ตอนพระองค์จะออกบวช พญามารก็มายืนขวางพูดโน้มน้าวไม่ให้บวช แต่ไม่ว่าจะพูดอย่างไรก็ไม่ทำที่จะสำเร็จเป็นพญามารถอดใจกลับวิมารไป และเมื่อพระองค์บำเพ็ญทุกขกรรมกริยา พญามารก็ยกทัพมาขอให้ท่านเลิก และหลังจากนั้นก็ยังมีเรื่องอีกมากมาย แต่จริงๆ แล้วพญามารท่านไม่ใช่ว่าเลวมาแต่กำเนิด ท่านเป็นผู้ที่มีจิตสะอาดสูงอยู่ ขนาดปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธภูมิ หวังที่จะเป็นพุทธเจ้าเลยทีเดียว แต่ด้วยอำนาจกิเลสบางประการ ทำให้มารเหล่านี้ไขว่ไขวไปโดยเฉพาะมิฉนาทิฐิ

๕. มัจจุมาร หมายถึง มารคือ ความตาย เพราะความตายเป็นตัวการตัดโอกาสที่จำให้ทำ ความดีงามทั้งหลายได้มารมีวิธีปฏิบัติสำคัญ ๒ อย่าง ได้แก่ การล่อลวงและการจงใจเข้าหมายก็คือการล่อลวงหรือจงใจตีวิญญาณของมนุษย์ให้ลุ่มหลงมัวเมา ตกเป็นทาสของมารในที่สุด

อธิบายได้ว่า มัจจุมาร ได้แก่มารคือความตาย ตัวนี้เป็นเรื่องที่น่าเศร้ามาก คนเรามีความประมาท ยิ่งเป็นมนุษย์ยิ่งตัวประมาท เป็นเด็กก็มัวเมาแต่ของเล่น เป็นหนุ่มสาวก็มัวเมาอยู่แต่ในความรัก พอแก่ตัวก็มัวอยู่กับลูกหลาน เพลินไปกับหลาน ผัดผ่อนไปเรื่อยไม่เคยเข้าวัด มาเข้าอีกทีตอนตายให้พระจูง นี่คือการประมาท บางคนคิดว่าตนเองจะตายตอน ๗๐ -๙๐ ปี ไม่เคยมองเห็นความเป็นจริงในโลกนี้เลย เปรียบเหมือนใบไม้หล่นสู่พื้นดิน ส่วนมากจะเป็นใบไม้เหลือง อันนี้คือธรรมชาติคือความเป็นจริง ใบไม้เหลืองก็เหมือนกับคนแก่ ซึ่งก็สมควรตาย โดยไม่ใช่เรื่องแปลกเราไม่ได้แข่งเค้า แต่เรามองในแง่ของธรรมะ มันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย เหมือนกับรถถอยออกมาใหม่ๆ ขับได้สบายไม่มีปัญหาอะไร พอผ่านไปนานเข้าเครื่องก็ค่อยๆ พังไปจนต้องซ่อมมันทุกวัน เพราะมันมีอายุขัยของมัน ทุกสิ่งทุกอย่างบนโลกนี้ล้วนมีระยะเวลาอายุของมัน ใบไม้บางใบก็แปลกเพราะไม่ใช่ใบเหลืองบางใบเป็นเขียวสด เหมือนคนหนุ่มสาว ที่ตายไปด้วยอุบัติเหตุบ้าง ถูกผู้อื่นฆ่าบ้าง นี้เรียกมัจจุมาร

มัจจุคือความตายย่อมนำพานรชนผู้ประมาท ผู้มัวแต่คิดว่าฉันจะทำนั่นทำนี่ตอนนั้นตอนนั้น แต่ความจริงความตายไม่เคยปราณีใคร เพราะเราไม่รู้ว่าจะอดีตชาติเราไปทำกรรมอะไรไว้ ดังนั้นบางคน

จึงตายตั้งแต่ยังเด็ก บางที่ยังอยู่ในครรภ์แม่ก็แท้งหรือไม่แม่ก็ทำแท้งเสียแล้ว จะว่าไปมันก็แปลกดีคนบางคนมีทุกอย่างพร้อมทั้งเงินทองความมั่นคงอยากมีลูกแต่ดันแท้ง กลับกันกับคนยากคนจนที่ลูกตกทั้งที่ไม่ได้อยากจะมีลูกมากมายขนาดนั้น มันเป็นแบบนี้เพราะวิบากกรรมของคนไม่เหมือนกัน ฉะนั้นความตายจึงเป็นเรื่องที่มนุษย์ไม่ควรจะประมาท แต่ควรที่จะนำความตายมาเป็นเครื่องเตือนใจ แต่พอตายกันที่เราสะดุ้งกันที สุดท้ายเราก็ก๊มกันไป พอเวลาตายไปก็ต้องตั้งต้นกันใหม่ เพราะมันยังมีกิเลส เพราะยังต้องเกิดพระพุทธรูปเจ้าท่านตรัสว่า การเกิดบ่อยๆ มันเป็นทุกข์ซ้ำไป แล้วเป็นการเดินทางไกล เพื่อให้ถึงนิพพานแต่ก็ยังไม่ถึงสักที มัวแต่เริ่มต้นใหม่ เพราะมัวจุ่มารมันมาพรวดไปทำให้เสียเวลาดังนั้นไม่ควรประมาท

ดังนั้น มารที่พระพุทธองค์ได้พบ สามารถวิเคราะห์ได้ว่า เกิดขึ้นจากมารทั้ง ๔ ข้อแรก คือ กิเลสมาร ฆนธมารอภิสังขารมารและเทวปุตตมาร แต่มารที่ทำหน้าที่เด่นที่สุด คือ กิเลสมารที่เกิดขึ้นในพระทัยของพระองค์ ซึ่งจะเป็นตัวขัดขวางมิให้พระองค์ตรัสรู้ได้อันได้แก่การต่อสู้ทางความคิดของพระองค์ระหว่างกิเลสกับธรรมะด้านหนึ่งมุ่งบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอีกด้านหนึ่งยังคิดถึงความสะดวกสบายในอดีตกาลและความทุกข์ทรมานในการบำเพ็ญเพียรกิเลสมารทั้ง ๒ ด้านคือ ด้านที่เป็นอารมณ์น่าปรารถนา (อิฏฐารมณ์) ได้แก่ความยินดีความลุ่มหลงเพลิดเพลินอยู่กับความสุขสบายในขณะที่เป็นเจ้าของสิทธิัตถะ เป็นต้น อีกด้านหนึ่งคืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา(อนิฏฐารมณ์) ได้แก่ ความไม่สบายใจ ความขัดเคืองใจ ความย่อท้อ ความทุกข์ยากลำบากในการบำเพ็ญเพียรมาต่างๆ

นอกจากนั้นพระองค์ต้องเผชิญกับกิเลสมารจากธิดามารทั้ง ๓ คือ นางราคา(มีลักษณะยั่วชวน)นางคันทา(มีลักษณะสาวพราวเสน่ห์)และนางอรดี(มีลักษณะสาวอารมณ์ร้อน) ดังนั้นจะเห็นว่าพระองค์จะต้องต่อสู้กับจิตใจของพระองค์เองในการให้วิธีปฏิบัติการของมารจากการล่อลวงไม่หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงดังนั้นการชนะมารของพระองค์เป็นชัยชนะที่ยิ่งใหญ่นั้นคือชัยชนะที่มีต่อความคิดของตนเองจนถึงขั้นหลุดพ้น เป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวงและบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณในที่สุดพระพุทธองค์แสดงเป็นตัวอย่างได้เห็นว่า “มนุษย์สามารถเอาชนะกิเลสที่เกิดขึ้นในใจของตนได้” ซึ่งถือว่าเป็นชัยชนะอันยิ่งใหญ่

๒.๔ มารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในพุทธประวัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ความตอนหนึ่งไว้ว่า ในเช้าวันนั้น นางสุชาดาบุตรีกุฎุมพินายใหญ่แห่งชาวบ้านเสนานิคม ณ ตำบลอรุเวลา , ปรารถนาจะทำการบวงสรวงเทวดาหุงข้าวปายาสคือข้าวสุก หุงด้วยน้ำนมโคล้วนเสร็จแล้ว จัดลงในถาดทองนำไปที่โพธิพฤกษ์ เห็นพระมหาบุรุษเสด็จนั่งอยู่ สำคัญว่าเทวดาจึงน้อมข้าวปายาสเข้าไปถวาย ในเวลานั้นบาตรของพระองค์เฉื่อยอันตรธานหาย, พระองค์จึงทรงรับข้าวปายาสนั้นทั้งถาดด้วยพระหัตถ์ แล้วทอดพระเนตรแลดูนาง นางทราบพระอาการจึงทูลถวายทั้งถาดแล้วกลับไป พระมหาบุรุษทรงถือถาดข้าวปายาสเสด็จไปสู่ท่าแห่งแม่น้ำเนรัญชรา , สรงแล้วเสวยข้าวปายาสหมดแล้วทรงลอยถาดเสียในกระแสน้ำ พระองค์เสด็จประทับอยู่ในดงไม้สาละใกล้ฝั่งแม่น้ำในกลางวัน , ครั้นเวลาเย็น เสด็จมาสู่ต้นพระมหาโพธิทรงรับหญ้าของคนหาหญ้า ชื่อโสตถิยะ ถวายในระหว่างทาง , ทรงลาดหญ้าต่างบัลลังก์ ณ ควางพระมหาโพธิด้านปราจีนทิศแล้ว เสด็จนั่งขัดสมาธิ ผันพระพักตร์ทางบูรพ

ทิศ๓ ผันพระปฤษฎางค์ทางลำต้นพระมหาโพธิ, ทรงอธิษฐานในพระหฤทัยว่า “เนื้อและเลือดในสรีระ จะแห้งเหือดไปหมดสิ้น จะเหลือแต่หนัง เอ็น และกระดูก ก็ตามที่ เรายังไม่บรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ จักไม่ทำลายบัลลังก์นี้”

ในสมัยนั้น พระยามารเกรงว่า พระมหาบุรุษจะพ้นจากอำนาจแห่งตน จึงยกพลเสนามา ผจญ, แสดงฤทธิ์มีประการต่างๆ เพื่อจะยังพระมหาบุรุษให้ตกพระหฤทัยกลัวแล้วจะเสด็จหนีไป พระองค์ทรงนึกถึงพระบารมี ๑๐ ทศ ที่ได้ทรงบำเพ็ญมา ตั้งมหาปฐพีไว้ในที่เป็นพยาน เสี่ยงพระบารมี ๑๐ ทศนั้นเข้าช่วยผจญ ยังพระยามารกับเสนาให้ปราศัย แต่ในเวลาพระอาทิตย์ยังไม่ทัน อสดงคตแล้วบรรลุพเพนิวาसानุสสติญาณในปฐมยาม, ได้ทิพจักขุญาณในมัชฌิมยาม, ทรงใช้พระปัญญาพิจารณาปฏิจกสมุปบาท ทั้งฝ่ายเกิดฝ่ายดับ สาวหน้าสาวกลับไปมาในปัจฉิมยาม, ก็ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณในเวลาอรุณขึ้น^{๒๔}

ในประพตติเหตุเหล่านี้ ท่านสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้วิจารณ์ไว้ว่า ข้อที่จะพึงปรารถนามีแต่เรื่องผจญมาร สันนิษฐานเห็นว่าเป็นเรื่องแสดงน้ำพระหฤทัยของพระมหาบุรุษโดยบุคคลิ ษฐานคือกล่าวเปรียบด้วยตัวบุคคล กิเลสตามเปรียบด้วยพระยามาร, กิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกัน เปรียบด้วยเสนามาร

กิเลสเหล่านั้น เกิดขึ้นท่องเที่ยวอยู่ในจิตของพระมหาบุรุษ ให้นึกถึงความเสวยสุขสมบัติในปางหลังและทวนกลับ เปรียบด้วยพระยามารยกพลเสนามาผจญ พระบารมี ๑๐ ทศนั้น คือ ทาน ๑ ศีล ๑ เนกขัมมะ คือความออกจากกามได้แก่บรรพชา ๑ ปัญญา ๑ วิริยะ ๑ ขันติ ๑ ความสัจย์ ๑ อธิฐาน คือความมั่นคง ๑ เมตตา ๑ อุเบกขา คือความวางเฉยได้ ๑ พระมหาบุรุษทรงบำเพ็ญพระบารมีเหล่านี้มาทรงนึกถึงแล้ว ทำพระหฤทัยให้หนักแน่น เปรียบด้วยตั้งมหาปฐพีไว้ในที่เป็นพยาน, ทรงเอาพระคุณสมบัติเห็นปานนั้น มาหักพระหฤทัยห้ามความคิดกลับหลังเสียได้เป็นเด็ดขาด เปรียบด้วยเสี่ยงพระบารมีผจญมารได้ชัยชนะเรื่องนี้ได้ถอดใจความแสดงโดยธัมมาธิฐานกล่าวตามสภาพจะพึงมีเช่นนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้พระปัญญาตรัสรู้ธรรมพิเศษ เป็นเหตุถึงความบริสุทธิ์จากกิเลสสาสวะ จึงได้พระนามว่า ‘อรหิ’และตรัสรู้ชอบโดยลำพังพระองค์เอง จึงได้พระนามว่า ‘สมมาสมพุทโธ’^๒ บทนี้เป็นพระนามใหญ่ของพระองค์ ได้โดยคุณนิมิตอย่างนี้แล^{๒๕}

จากข้อความที่ยกมานี้ทำให้สรุปได้ว่าท่านได้วิเคราะห์แนวคิดเรื่องมารที่เกี่ยวกับพระพุทเจ้าช่วงตรัสรู้นั้นมุ่งหมายถึง “ตัวกิเลส” “ซึ่งไม่ใช่ตัวพญามาร หรือเทวบุตรมาร” แต่อย่างไร

ในหนังสือปฐมสมโพธิ หลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี ท่านได้กล่าวถึงตอนที่ มารเข้าไปคุกคาม พระพุทเจ้าไว้ว่า “ครั้งนั้น มารผู้มีบาปเข้าไปใกล้ยังที่เฝ้าแล้ว กล่าวคาถาว่า ‘ท่านเป็นบุคคลอันบ่วงทั้งหลายที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ผูกไว้แล้วท่านเป็นผู้อันเครื่องผูกใหญ่ผูกไว้แล้ว ข้าแต่พระสมณะ ท่านจะไม่พ้นแต่เราได้’ ลำดับนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสตอบมารด้วยพุทฐคาถาว่า

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓-๔๑๖-๔๑๘.

^{๒๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธประวัติ เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๔-๔๖.

‘เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งหลายที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งปวง เราเป็นผู้พ้นแล้วจากเครื่องผูกอัน
 ดูก่อนมารผู้ลามก ตัวท่านเป็นบุคคลอันเรากำจัดเสียแล้วให้สิ้นอำนาจ ’ ครั้งนั้นมารกล่าวคาถาซ้ำว่า
 ‘บ่วงอันในนี้ เทียวไปในอากาศเป็นของมีในจิตสัญญาอยู่ เราจักผูกท่านด้วยบ่วง คือราคะความกำหนัด
 นั้น แต่สมณะท่านจักไม่พ้นแต่เราได้ ’ พระผู้มีพระภาค ได้ ตรัสตอบมารด้วยพุทธ
 นิพนธ์คาถาว่า ‘อภรณ์ทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รสและส่วนที่จะพึงถูกต้อง เป็นที่ยืนตีสั่นเริงแห่ง
 จิต ฉันทะความปรารถนาพึงใจแห่งเราในอภรณ์เหล่านั้นไปปราศจากแล้ว ดูก่อนมารผู้ลามก ตัวท่าน
 เป็นบุคคลอันเรากำจัดเสียแล้ว ให้พ้นวิสัยสามารถ ไม่ผูกเราด้วยราคปาสะ (บ่วงคือราคะ) ได้’ ครั้งนั้น
 มารเสียใจว่า พระผู้มีพระภาคมาทราบซึ่งตัวเราว่าเป็นมาร พระสุคตมาทราบซึ่งตัวเราว่าเป็นมาร ดังนี้
 จึงไม่อาจสามารถเพื่อจะดำรงอยู่ ณ ที่นั้น ก็หายไปจากอาสนมณฑลนั้นโดยนัยนหลัง^{๒๖}

จากข้อความข้างต้นนี้ วิเคราะห์ได้ว่า คำว่า “มาร” ที่หายไปจากที่นั้น แสดงให้เห็นว่า
 เป็นมารที่ตัวบุคคล ซึ่งในที่นี้มุ่งหมายถึงเทวบุตรตมาร คืออสูรตัวนั้นเอง เพราะเมื่อถกเถียงโต้ว่าทะเลกัน
 แล้วไม่สามารถจะเอาชนะได้ พระพุทธเจ้าไม่หลงคารมของมาร เนื่องจากพระองค์มีจิตหลุดพ้นจาก
 บ่วงแห่งมารทั้งปวงได้แล้วในที่สุดก็เสียใจ ทุกข์ใจ

พระพุทธองค์ตรัสแนวคิดเกี่ยวกับมาร ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดยังละราคะ โทสะ
 โมหะไม่ได้ บุคคลนี้เราเรียกว่าถูกมารผูกไว้”^{๒๗} สวมบ่วงมารไว้ และถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความ
 ปรารถนา

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว บุคคลนี้เราเรียกว่าไม่ถูกมารผูกไว้ ไม่
 สวมบ่วงมารไว้ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนา ” พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความ
 ดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

“ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเรียกบุคคลผู้ละราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว
 ว่าเป็นคนหนึ่งในบรรดาท่านผู้อบรมตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไปแล้วอย่างนั้น เป็นผู้ตรัสรู้เป็นผู้
 ล่วงเวรและภัย เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้”^{๒๘}

บ่วงแห่งมาร ที่ปรากฏในขุททกนิกาย สุตตนิบาต คัมภีร์พระธรรมบท พระพุทธองค์ตรัสไว้
 ว่า

“ทูลงคม์เอกจรี อสรีรัคฺหาสยํ
 เยจิตตฺสณฺญเมสสนฺติ โมกฺขนฺติมารพนฺธนา”^{๒๙}ฯ

แปลความว่า “คนเหล่าใดสำรวมจิตที่เทียวไปไกล เทียวไปดวงเดียวไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้า
 คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร”

^{๒๖} สมเด็จพระปรมาณูชิตชินโนรส , ปฐมสมโพธิ, (กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๒๗} คำว่า มาร ในที่นี้หมายถึง กิเลสมาร อ้างใน ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๘/๒๔๖.

^{๒๘} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๒๔.

^{๒๙} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/ ๑๓/๑๙-๒๐. สยามมกุฎเตปิฎก, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๒.

ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ ท่านไขความไว้ว่า “คำว่า บ่วงมาร” (มารพณณา) ได้แก่ วัฏฏสงสารอันเป็นไปในภูมิ ๓ (กามวจรภูมิ รูปวจรภูมิ และอรุพวจรภูมิ) จัดเป็น บ่วงแห่งมาร เพราะมารถูกสัตว์ไว้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสในภูมิทั้งสามเหล่านี้^{๓๐}

ในคู่มือธรรมศึกษาชั้นเอก ธรรมวิจารณ์ ท่านได้อธิบายถึงมารและบ่วงแห่งมารโดย กล่าวถึงความสำคัญของจิตไว้ว่า จิตเป็นส่วนสำคัญที่สุดในกระบวนการที่เป็นอายตนะภายในและ ภายนอก ที่เป็นทางรับอารมณ์ทั้งหลาย ถ้าเราปล่อยใจไปในสิ่งที่พบประสบมา ก็จะทำให้เพลิดเพลิด หลงไปตามสิ่งเหล่านั้น ซึ่งเป็นโลกสมมติ โลกสมัญญา ไม่พบทางแห่งพระนิพพานกลายเป็นคนเขลาที่ หมกอยู่ในโลกอันไร้สาระนี้ต่อไป เพราะการปล่อยใจไปตามกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ

ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสภาษิตอีกบทหนึ่งว่า “เย จิตตัสสยญเมสสันติโมกขนติ มารพณณา” แปลความว่า “ผู้ใดจักระวังรักษาจิต ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร”

การสำรวจจิต เพื่อให้พ้นจากบ่วงแห่งมารนี้ ท่านจำแนกวิธีการสำรวจออกเป็น ๓ วิธี คือ

๑. สำรวมอินทรีย์ มิให้ความยินดีและความยินร้ายครอบงำในเมื่อเห็นรูป ได้ยินเสียง ดม กลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโณภูฏัพพะอันนำปรารภณา (อินทรีย์สังวรศีล)
๒. สำรวมด้วยการเจริญสมถกรรมฐาน อันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ คือ อสุภ กรรมฐาน และกายคตาสติ หรือมรณัสสติอันยังจิตให้สลัด คือมรณสติ (สมถกรรมฐาน)
๓. สำรวมด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาสังขารแยกออกเป็นชั้นแล้ว สันนิษฐานให้เห็นเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

มารและบ่วงแห่งมาร

มาร คือโทษที่ล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน ได้แก่ กิเลสกามคือเจตสิก (สิ่งที่เกิด ภายในใจ) อันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ กล่าวคือตัณหา ความทะยานอยาก ราคะ ความ กำหนด อรติ ความซึ่งเคียด เป็นอาทิ

บ่วงแห่งมาร คืออารมณ์เครื่องผูกจิตให้ติดแห่งมาร เหมือนมุ้งสะอับกัดเกี่ยวไว้ เป็นเหตุ ให้ปลามากินแล้วถูกเบ็ดเกี่ยวให้ติดอยู่ ได้แก่ วัตถุกาม คือ รูป เสียงกลิ่น รส โณภูฏัพพะ อันเป็นของ น่าชอบใจ

กิเลสกาม คือเจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้กล่าวคือ ตัณหา ความ ทะยานอยาก ราคะ ความกำหนด อรติความซึ่งเคียด เป็นอาทิ จัดว่าเป็นมาร เพราะเป็นโทษล้าง ผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน

^{๓๐}โมกขนติมารพณณาสัพเพเต กิเลสพณณาภาเวนมารพณณสงขาทาเตภูมิกวภูฏามุจจิสสนตีติ. อ้างใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๓. ธรรมปทภูฏกถา (ทูติโยภาโค), พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗. [เชิงอรรถ]

วัตถุสาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นของน่าชอบใจ จัดว่าเป็นบ่วงแห่งมาร เพราะเป็นอารมณ์เครื่องผูกใจให้ติดแห่งมาร บ่วงแห่งมารนี้ ที่ผู้มันติดมาแล้วเขาจักเปลื้องหลุดไป จักไม่อาจคล้องเขาให้ติดอีก^{๓๑}

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ในความหมายที่ว่า สำรวมแล้ว จิตก็จักหลุดพ้นจากบ่วงแห่งมาร บ่วงแห่งมารในที่นี้ ท่านหมายถึง วัตถุ อันเป็นเหตุให้ปรารถนา(วัตถุสาม) ส่วนคำว่า “มาร” นั้น ท่านหมายถึง เอากิเลสที่ทำให้จิตเศร้าหมอง(กิเลสสาม) ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ อิจฉา เป็นต้น^{๓๒}

เดิมทีเดียวในพระพุทธศาสนาไม่มีการสร้างพระพุทธรูป เนื่องจากในพระวินัยมีการห้ามไม่ให้สร้างรูปเคารพแทนองค์พระพุทธรูป หลังจากพระพุทธรูปเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว จึงมีศิลปกรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ในยุคแรกๆจะสร้างเป็นสถูปเจดีย์บ้าง รอยพระพุทธรูปบาทบ้าง พุทธอาสนะที่ประทับบ้างแทนรูปพระพุทธรูป

คติ การสร้างพระพุทธรูปสำหรับเป็นที่เคารพบูชา นั้น เริ่มมีสร้างขึ้นในราวศตวรรษที่ ๕ โดยเริ่มสร้างกันที่แคว้นคันทารราชรัฐ ปัจจุบันอยู่ในประเทศปากีสถาน มีพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะซึ่งทรงเป็นพุทธมามกะและมีการติดต่อค้าขายอย่างใกล้ชิดกับอาณาจักรโรมัน ทรงได้นำเอาความคิดทางศิลปะแบบกรีก-โรมัน ที่นิยมสร้างประติมากรรมรูปเทพเจ้าไว้เคารพบูชา มาเป็นแบบอย่าง ทางพระพุทธศาสนาจึงมีการจัดสร้างรูปพระพุทธรูปขึ้นเป็นรูปเคารพบูชา แรกๆเรียกแบบพระพุทธรูปว่าแบบคันทารราชรัฐ หลังจากนั้นเป็นต้นมา ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาอีกมากมายทางภาคเอเชียและตามเส้นทางสายแพรไหมคติการสร้างพระพุทธรูปทั่วไปจะยึดรูปแบบอิริยาบถที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในพระพุทธประวัติ โดยเรียกรูปพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นเป็น “ปาง” ในประเทศไทยมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาหลายปาง ปางที่นิยมสร้างกันมาก คือ “ปางพระพุทธรูปขณะมารและปางสมาธิ” พระพุทธรูปปางขณะมาร เป็นพระพุทธรูปปางที่สร้างขึ้นจากพระพุทธประวัติตอนที่พระพุทธเจ้าผจญมาร ก่อนที่จะตรัสรู้

พุทธพจน์เกี่ยวกับบ่วงแห่งมาร

ในขุททกนิกาย ธรรมบท มีพุทธพจน์ที่ตรัสถึง มารหรือบ่วงแห่งมารไว้ดังนี้

“ ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้น มีจำนวนน้อยส่วนหมู่อื่นนอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ทั้งนั้น ”^{๓๓}

อรรถกถาท่านอธิบายไว้ว่า “ คำว่า “ ฝั่งโน้น ” หมายถึงนิพพาน คำว่า “ ฝั่งนี้ ” หมายถึง สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นอัตตาของตน)^{๓๔} หรือหมายถึงวิภูษะ^{๓๕}

^{๓๑} ศ.ดร.วิจิตรวาทา, ธรรมวิจารณ์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๕-๖.

^{๓๒} พระมหาธีรราชเจ้า เขมวีโร และคณะ, คู่มือธรรมศึกษาชั้นเอก ธรรมวิจารณ์, หน้า ๒๗-๒๘.

^{๓๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๕/๕๕.

^{๓๔} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๔๕.

^{๓๕} (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๑-๔๐/๑๙๖.

“ ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ๔ชน เหล่านั้นจักข้ามพ้นวิญญะอันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก ไปถึงฝั่งโน้นได้”^{๓๖}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวข้างต้น พระอรรถกถาจารย์ ท่านได้ไขความว่า “ข้ามพ้นจากวิญญะอันเป็นบ่วงมาร” บ่วงมารคือบ่วงที่เป็นไปในอำนาจแห่งกิเลสที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ (ยกเว้นโลกุตตรภูมิ) เพราะภูมิทั้ง ๓ นี้ตั้งอยู่ในอำนาจแห่งกิเลส มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น

“ บัณฑิตละธรรมดำ แล้วพึงเจริญธรรมขาวออกจากวิญญะมาสู่วิญญะ”^{๓๗}

จากพุทธพจน์นี้ พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ออกจากวิญญะมาสู่วิญญะ หมายถึงออกจากวิญญะที่เรียกว่า โยคะ (ที่มีน้ำ) มาสู่วิญญะที่เรียกว่า อโนคะ(ที่ไม่มีน้ำ) ได้แก่ นิพพาน^{๓๘}

“ ชนทั้งหลายผู้เกี่ยวข้องด้วยโยคะคือตัณหามีจิตยินดีในภavn้อยและภavnใหญ่เป็นผู้ติดข้องด้วยโยคะคือบ่วงมารไม่มีความเกษมจากโยคะ”^{๓๙}

พระอรรถกถาจารย์ ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ **ภavn้อย** หมายถึงสัสสตทิวฐิ หรือภavnตัณหา ภavnใหญ่ หมายถึงอุจเฉททิวฐิหรือวิภavnตัณหา “นอกจากนี้ในคถาดังกล่าวคำว่า “ผู้ติดข้องด้วยโยคะคือบ่วงมาร” ดังนั้นบวงมารในที่นี้ คือโยคะ ที่ท่านเรียกว่า ‘บวงมาร’ สรุปได้ว่า บ่วงมารคือโยคะ

เหตุผลที่โยคะได้ชื่อว่าบ่วงมาร สมดังพุทธพจน์ว่า “ ภิกษุทั้งหลาย โยคะ (กิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้ในภavn)๔ ประการนี้คือ๑. กามโยคะ ๒. ภavnโยคะ๓. ทิวฐิโยคะ ๔. อวิชชาโยคะ

กามโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ^{๔๐} และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนัดเพราะกาม ความเพลิดเพลินเพราะกาม ความเยื่อใยเพราะกาม ความหมกมุ่น

เพราะกาม ความกระหายเพราะกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความติดเพราะกามความอยากเพราะกามย่อมเกิดขึ้นในกามทั้งหลาย๓ นี้เรียกว่า กามโยคะ

ภavnโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดภavnทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ

^{๓๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๕๕.

^{๓๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๗/๕๕.

^{๓๘} ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๓๑-๔๐/๑๙๖, อัง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕, พุ.ธ.อ.(บาลี) ๔/๔๗.

^{๓๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๒.

^{๔๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๕๘/๒๒๗.

^{๔๑} **คุณ (อสุภท)** หมายถึง สภาวะที่อโรยหรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้งกามคุณ อังใน อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘, อัง.จตุกก.ฎีกา.(บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘.

^{๔๒} **โทษ (อาทินวะ)** หมายถึง สภาวะที่ไม่อโรย มีทุกข์กายและทุกข์ใจ ซึ่งมีกามเป็นเหตุ อังใน อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘, อัง.จตุกก.ฎีกา.(บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘.

และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะภพ ความเปลितเพลินเพราะภพ ความเยื่อใยเพราะภพ ความหมกมุ่นเพราะภพความกระหายเพราะภพ ความเร่าร้อนเพราะภพ ความติด เพราะภพ ความอยากเพราะภพย่อมเกิดขึ้นในภพทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภวโยคะกามโยคะและภวโยคะ เป็นอย่างนี้

ทิวฐิโยคะ เป็นอย่างไรคือบุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทิวฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดทิวฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทิวฐิ ความเปลितเพลินเพราะทิวฐิ ความเยื่อใยเพราะทิวฐิ ความหมกมุ่นเพราะทิวฐิความกระหายเพราะทิวฐิ ความเร่าร้อนเพราะทิวฐิ ความติดเพราะทิวฐิ ความอยากเพราะทิวฐิย่อมเกิดขึ้นในทิวฐิทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทิวฐิโยคะ

กามโยคะ ภวโยคะ และทิวฐิโยคะ เป็นอย่างนี้

อวิชาโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสาชยตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสาชยตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง ความไม่รู้ ความไม่หยั่งรู้ย่อมเกิดขึ้นในผัสสาชยตนะ ๖ ประการนี้เรียกว่า อวิชาโยคะ

กามโยคะ ภวโยคะ ทิวฐิโยคะ และอวิชาโยคะ เป็นอย่างนี้

บุคคลผู้ประกอบด้วยบาปอกุศลธรรมที่ทำให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นผล มีชาติ ชรา และมรณะต่อไปอีกเพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ผู้ไม่มีความเกษม(ปลอด)จากโยคะ^{๔๓}

ภิกษุทั้งหลาย โยคะ ๔ ประการนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย ความปราศจากโยคะ ๔ ประการนี้คือ ๑. ความปราศจากกามโยคะ ๒. ความปราศจากภวโยคะ ๓. ความปราศจากทิวฐิโยคะ ๔. ความปราศจากอวิชาโยคะ

ความปราศจากกามโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะกาม ความเปลितเพลินเพราะกาม ความเยื่อใยเพราะกาม ความหมกมุ่นเพราะกามความกระหายเพราะกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความติดเพราะกาม ความอยากเพราะกามย่อมไม่เกิดขึ้นในกามทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความปราศจากกามโยคะ

^{๔๓}ผู้ไม่มีความเกษมจากโยคะ ในที่นี้หมายถึงผู้ยังละโยคะไม่ได้ เพราะยังไม่ได้บรรลุนิพพานจากโยคะ ๔ ประการ (คือ (๑) กามโยคะ โยคะคือกาม (๒) ภวโยคะ โยคะคือภพ (๓) ทิวฐิโยคะ โยคะคือทิวฐิ (๔) อวิชาโยคะ โยคะคืออวิชา) อ้างใน อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘-๒๘๙.

ความปราศจากภวโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะภพ ความเพสิตเพลินเพราะภพ ความเยื่อใยเพราะภพ ความหมกมุ่นเพราะภพความกระหายเพราะภพ ความเร่าร้อนเพราะภพ ความติดเพราะภพ ความอยากเพราะภพย่อมไม่เกิดขึ้นในภพทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความปราศจากภวโยคะความปราศจากกามโยคะและความปราศจากภวโยคะ เป็นอย่างนี้

ความปราศจากทิวณโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทิวณทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดทิวณทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทิวณ ความเพสิตเพลินเพราะทิวณ ความเยื่อใยเพราะทิวณ ความหมกมุ่นเพราะทิวณความกระหายเพราะทิวณ ความเร่าร้อนเพราะทิวณ ความติดเพราะทิวณ ความอยากเพราะทิวณย่อมไม่เกิดขึ้นในทิวณทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความปราศจากทิวณโยคะความปราศจากกามโยคะ ความปราศจากภวโยคะ และ ความปราศจากทิวณโยคะเป็นอย่างนี้

ความปราศจากอวิชาโยคะ เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสาชยตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่ง ความเกิดความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสาชยตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริงความไม่ รู้ ความไม่หยั่งรู้ย่อมไม่เกิดขึ้นในผัสสาชยตนะ ๖ ประการ นี้เรียกว่าความปราศจากอวิชาโยคะ

ความปราศจากกามโยคะ ความปราศจากภวโยคะ ความปราศจากทิวณโยคะและความ ปราศจากอวิชาโยคะ เป็นอย่างนี้

บุคคลผู้ปราศจากบาปอกุศลธรรมที่ทำความจิตให้เศร้าหมอง ทำให้เกิดในภพใหม่มีความกระวน กระวาย มีทุกข์เป็นผล มีชาติ ชรา และมรณะต่อไปอีก เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ผู้มีความเกษมจาก โยคะภิกษุทั้งหลาย ความปราศจากโยคะ ๔ ประการนี้แล

สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยกามโยคะภวโยคะ ทิวณโยคะ และอวิชาโยคะถึงชาติและ มรณะอยู่เป็นประจำ ย่อมไปสู่สังสารวัฏส่วนสัตว์เหล่าใดกำหนดรู้กามโยคะและภวโยคะโดยประการ ทั้งปวงถอนทิวณโยคะและคลายอวิชาออกได้สัตว์เหล่านั้นแลย่อมปราศจากโยคะทั้งปวงล่วงพ้นโยคะ เป็นมุนี^{๔๔},^{๔๕}

เพราะฉะนั้น คำว่า “โยคะ” เมื่อกล่าวโดยอภิธรรมนัย สรุปลได้ว่า โยคะในที่นี้ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในวิภูฏะ หรือ ผูกตรึงไว้ ประกอบสัตว์ไว้ไม่ให้ผลไป หรือไม่ให้หลุดไป จากวิภูฏะได้ ดังรูปวิเคราะห์ว่า “วิภูฏะสมีสตเต โยเชนตีติ โยคา ฯ แปลความว่า ธรรมที่ประกอบสัตว์ ให้ติดอยู่ในวิภูฏะทุกข์ (คือภพต่างๆ) นั้นชื่อว่า โยคะ

^{๔๔} มุนี ในที่นี้หมายถึง พระชีนาสพ อังใน อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘.

^{๔๕} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๖-๑๙.

คำว่า โยคะ หมายความว่า กิเลสเครื่องประกอบ ทำหน้าที่ประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในสังสารทุกข์ เหมือนตะปูที่ตอกตรึงเครื่องประกอบบ้านเรือนไว้

อีกนัยหนึ่งหมายความว่า ประกอบสัตว์ให้ติดแน่นในสังสารวัฏฏ์เหมือนติดไว้ ด้วยกายยากแก่การที่จะถอนให้หลุดพ้นจากวัฏฏ์สงสาร^{๔๖}

โยคะ มีด้วยกัน ๔ ประเภท^{๔๗} คือ

๑. กามโยคะ คือ โลภะ ที่มีความยินดีพอใจ ติดข้อง ใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นกิเลสที่ผูกตรึงไว้ ไม่ให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์หมายความว่า ตรึงให้ติดอยู่กับกามคุณ องค์กรธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวโยคะคือ โลภะที่มีความยินดีพอใจ ในภพ ในชั้นนี้หมายความว่า ตั้งให้ติดอยู่กับความยินดีในอัตภาพของตน ตลอดจนชอบใจ ในรูปภพ อรูปภพ องค์กรธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทิวฐิตวิปปยุตตจิต ๔

๓. ทิฐิโยคะ (ทิฐิ) คือ ความเห็นผิด อันเป็นกิเลสที่ตรึงไว้ ไม่ให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์หมายความว่า ตรึงให้ติดอยู่กับความเห็นผิดจากความเป็นจริงของสภาวธรรม องค์กรธรรมได้แก่ ทิฐิเจตสิก ที่ในทิฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อวิชชาโยคะ (อวิชชา) คือ ความไม่รู้ อันเป็นกิเลสที่ตรึงไว้ ไม่ให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์หมายความว่า ตรึงให้ติดอยู่กับความหลง เพราะไม่รู้เหตุผลตามความเป็นจริง จึงโลก โกรธ และหลง องค์กรธรรมได้แก่ โมหเจตสิกที่ในอกุสลจิต ๑๒^{๔๘}

โสดาปัตติมัคค จิต ประหารทิฐิโยคะ

อนาคามีมัคคจิต ประหาร กามโยคะ

อรหัตตมัคคจิต ประหาร ภวโยคะ และ อวิชชาโยคะ^{๔๙}

อนึ่ง อาสวะ โขมะ โยคะ ทั้ง ๓ กองที่กล่าวแล้วนี้ แต่ละกองก็มีธรรม ๔ ประการเท่ากัน ชื่อของธรรมก็เหมือนกัน คือ มี กาม ภาวะ ทิฐิ อวิชชา และองค์กรธรรมก็มี ๓ เท่ากันและเหมือนกัน คือ โภคะ ทิฐิ โมหะ

ดังนั้น ในขณะที่ในชีวิตประจำวัน ก็กำลังมีโยคะ คือกิเลสที่เกิดขึ้น ขณะใดที่ติดข้องพอใจในสิ่งต่างๆ ก็ถูกผูกตรึง ประกอบไว้แล้วด้วยกิเลส คือโลภะ ที่เป็นกามโยคะ ไม่ให้ไปจากกรง คือสังสารวัฏฏ์ ถูกตรึงประกอบไว้ในกรง อันเข้าใจว่าเป็นกรงอันหอมหวานแต่ไม่รู้ความจริงเลยว่า จะนำมาซึ่งทุกข์จากการถูกกิเลส คือ โยคะประการต่างๆประกอบไว้ และแม้จะเป็นพระอนาคามีแล้ว ก็

^{๔๖}วิภาวินี. (ไทย) ๓๐๙.

^{๔๗}วิภาวินี. (ไทย) ๓๐๙.

^{๔๘}ดูรายละเอียดใน วิภาวินี. (ไทย) ๓๑๘-๓๒๐.

^{๔๙}ดูรายละเอียดใน ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีภูถกิจ, พุทธจิตวิทยา ว่าด้วยจิตป รมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๒๔๒-๒๔๖

ยังมีความยินดีพอใจ ในชั้น (ภวโยคะ) ในภพที่เกิดอีก トラบใดที่ยังไม่ใช่พระอรหันต์ นี่แสดงถึงความละเอียดของกิเลส ที่จะตรึงประกอบสัตว์ไว้ ไม่ให้หลุดจากกรง คือ สังสารวัฏฏ์ได้เลย และยังมี ความสำคัญผิด ว่ามี สัตว์ บุคคล มีเรา มีเขา ด้วยความเห็นผิด ก็ถูกประกอบไว้ ตรึงไว้ด้วยทิวณียโยคะ และขณะนี้ที่เกิดอกุศล ก็เพราะมีความไม่รู้ ที่เป็น เหตุ ให้เกิดอกุศล จึงมีอวิชชาโยคะประกอบไว้ ตรึงไว้ตลอดเวลา โดยไม่รู้ตัวเลยว่าถูกตรึงไว้ ซึ่งหนทางการละโยคะ เครื่องตรึงประกอบสัตว์ไว้ ด้วย อำนาจกิเลส ก็ด้วยการอบรมเจริญปัญญา ด้วยการฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรม เข้าใจโยคะ คือกิเลส ที่เกิดขึ้นว่าเป็นธรรมไม่ใช่เรา ก็จะค่อยๆ ละคลาย โยคะได้ในที่สุด ก็จะเป็นอิสระจากกิเลสคือโยคะ เพราะปัญญาที่เกิดขึ้นปลดเครื่องผูก คือโยคะได้

นอกจากนี้ยังมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการพญุมารของพระพุทธเจ้าในวาระต่างๆ ซึ่ง พระพุทธเจ้าพญุมารได้รับชัยชนะครั้งสำคัญ ๘ ครั้งของพระพุทธเจ้า คือ

“ ผลพญุมารนาม วสวัตตีพญุมารเนรมิตแขนตั้ง ๑,๐๐๐ ถืออาวุธครบมือ ชีข่าง ชื่อศรีเมฆละ พร้อมด้วยเสนามารโห่ร้องก้องกึก พระจอมมุนีทรงเอาชนะได้ด้วยธรรมวิธี มีทานบารมี เป็นต้น ด้วยเดชแห่งชัยชนะนั้น ขอชัยมงคลจงมีแก่ท่าน”

“ผลพญุมาร อาพวกยักษ์ผู้กระด้าง ปราศจากความอดทน ดุร้าย สู้รบกับพระพุทธเจ้าอย่างทรหดยิ่งกว่ามารตลอดราตรี พระจอมมุนีทรงเอาชนะได้ด้วยขันติวิธีที่ทรงฝึกฝนมาดี”

“ผลพญุมาร พญาช้างชื่อ นาฬาคีรี ตกมันดุร้ายยิ่งนัก ประดุจไฟป่า จักรอาวุธ และสายฟ้าพระจอมมุนีทรงเอาชนะได้ด้วยวิธีรดด้วยน้ำคือเมตตา”

“ เผขิญหน้าโจรองคฺลิมาล (โจรฆ่าคนเอานิ้วทำพวงมาลัยแสนดุร้าย) ถือดาบเงื้อง่าวังโหลฆ่า พระพุทธองค์สิ้นระยะทาง ๓ โยชน์ พระจอมมุนีทรงบันดาลอิทธิฤทธิ์ทางใจเอาชนะได้ราบคาบ”

“ ผลพญุมาร จัญจมาณวิกา (สาวิกาพวกนิครนถ์) เอาไม้กลมๆ มาผูกท้อง ทำอาการประหนึ่งว่ามีครรภ์ ใส่ร้ายพระพุทธเจ้าทำมกลางฝูงชน พระจอมมุนีทรงเอาชนะได้ด้วยวิธีสงบระงับ พระหฤทัยอันงดงาม”

“ผลพญุมาร สัจจนิครนถ์ผู้ถือตัวว่าฉลาดเป็นนักโศวาทะชั้นยอดสละเสียซึ่งสัจจะตั้งใจมาได้ว่า ทะหักล้างพระพุทธองค์เป็นคนมีตบอดยิ่งนักพระจอมมุนีผู้สว่างจ้าด้วยแสงปัญญาทรงเอาชนะได้ ด้วยเดชแห่งชัยชนะนั้น ” การชนะครั้งนี้เป็นการชนะด้วยวาทะเป็น เรื่องของการใช้ปัญญา หักล้างกันด้วยเหตุด้วยผลแท้จริง ดังได้เคยกล่าวมาบ้างแล้วว่า

ศาสนาที่เป็นคู่แข่งกับพระพุทธศาสนา ที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาบันทิกไว้คือศาสนาเซน ของมหาวีระ สาวกระดับนำของศาสนานี้มักจะหาทางเอาชนะพระพุทธองค์ทุกคน ไม่ว่าสี่ทศนาบตี หรืออุบาสีคหบดีทำเอามหาวีระ (นิครนถ์นาฏบุตร) กระทบอกโลหิตมาแล้ว

สัจจะนิครนถ์คนนี้ก็ เป็น “มีอวางอันดับหนึ่ง ” ของลัทธิเซน เทียบกับสมัยนี้ก็คือ นักวิชาการ “แสนรู้” ที่คิดว่าตนรู้มากกว่าใครในหล้าคนอื่นโง่ไปหมด อะไรทำนองนั้นสัจจะ จำเรัจจบไตรเพท จบปรัชญาชั้นสูง เป็นผู้ถึงสุดยอดแห่งวิชาการศาสนาของตนแล้ว แกจิ่งภาคภูมิใจในความ

เป็นผู้รู้ของตน แกะเอาเข็มขัดเหล็กมาคาดพุงไว้ เพราะคิดว่าพุงเป็นที่เก็บสติปัญญาอันล้ำเลิศกระมัง จึงรัดเข็มขัดเหล็กเส้นใหญ่ไว้ เพื่อป้องกันสติปัญญาหล่นหาย

“ผจญ พญานาค ชื่อนันโทปนันทะ ผู้มีความรู้ผิดมีฤทธิ์มากพระจอมมุนี ทรงมีพุทธบัญชา ให้พระโมคคัลลานะพุทธโอรสไปปราบด้วยวิธีแสดงฤทธิ์ที่เหนือกว่า”

“ผจญพราหมณ์ ชื่อพะกะ (ถือตัวว่า) มีความบริสุทธิ์ รุ่งเรืองและมีฤทธิ์ ยึดมั่นในความเห็น ผิดดูจะมีมือถูกอสรพิษขบเอา ความหมายเป็นการเปรียบเทียบ คือเปรียบเทียบความเห็นผิดเหมือน อสรพิษร้าย พะกะพราหมณ์ยึดมั่นในความเห็นผิด เรียกว่าเป็นคนอยู่ในภาวะอันตราย ดุจจับงูพิษ แล้ว ถูกมันขบเอาไม่ตาย”

๒.๕ สรุปท้ายบท

๑. ความหมายของมาร แปลว่า “ตาย” (มร ธาตุ) เมื่อกล่าวโดยพยัญชนะตามหลักภาษา บาลี เมื่อว่าโดยปรมาตต์ มารชื่อว่าผู้ฆ่ากุศลธรรมทั้งหลายเป็นพญามารใจบาปผู้ไม่ปลดปล่อย ตนจาก อกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อกล่าวโดยบุคคล ชื่อว่า มาร คือผู้ทำให้ตาย , ผู้ฆ่า หมายถึงผู้ขัดขวางมิให้มี โอกาสทำความดีได้โดยสะดวก, ผู้กำจัดความดีที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกไปคือผู้ทำให้ตาย , ผู้ฆ่า หมายถึง ผู้ขัดขวางมิให้มีโอกาสทำความดีได้โดยสะดวก, ผู้กำจัดความดีที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกไป

มาร เป็นผู้ที่ทำให้ตาย มีอยู่สองความหมายคือภาษาคนกับภาษาธรรม ถ้าภาษาคนก็ทำ คนให้ตายโดยร่างกาย แต่ภาษาธรรมก็ทำคนให้ตายโดยจิตใจ ทั้งสองต่างกันอย่างไร ตายโดยจิตใจมัน ตายได้โดยที่ร่างกายยังไม่ต้องตาย , ตายโดยร่างกาย แต่จิตใจมันไม่ตาย คือมันไม่ได้เสียหายอย่างไร อย่างนี้ก็ได้ ฉะนั้นตายโดยร่างกายมันก็ไม่ค่อยจะมีความหมายอะไร มารผู้ทำให้ตายนั้นก็ผู้ทำความดี ให้ตาย หรือว่าทำมนุษย์โดยทางจิตใจให้มันตาย

๒. ลักษณะของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาพบว่า **มี ๒ นัยยะ** ว่าโดย บุคลาธิษฐาน และธัมมาธิษฐาน มาร มีความหมายในทางเป็นโทษล้างผลาญคุณความดีของคน และ ทำคนให้เสียหาย

ดังนั้นคำว่า “มาร” ในพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาสามารถจำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะคือ ๑.มารในฐานะที่เป็นบุคลาธิษฐาน ๒.มารในฐานะที่เป็นธัมมาธิษฐาน หมายความว่า นัยที่เป็น บุคลาธิษฐาน คือเชิงรูปธรรม ได้แก่ การที่พระองค์เอาชนะเทวบุตรมาร ที่มากอยขัดขวางไม่ให้ พระองค์เอาชนะกิเลสหลุดพ้นไปจากทุกขในโลกามสุขคติภูมิทั้ง ๗ คือ โลกมนุษย์ ๑ และสวรรค์ ๖ ชั้นอีกต่อไป และนัยที่เป็นธัมมาธิษฐาน คือเชิงนามธรรม ได้แก่ การที่พระองค์มีใจหนักแน่นเปรียบ ด้วยพระธรรมที่อ้างมาเป็นพยาน นึกถึงบารมี คือคุณความดีที่บำเพ็ญมานานแสนนาน ไม่หวนคิดถึง กามสุขที่เคยได้สัมผัสมาต่างๆ ทรงมุ่งมั่นตัดกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต จนสามารถเอาชนะมารที่ สำคัญคือกิเลสที่มารบงกชจิตใจของพระองค์ได้อย่างหมดจนบริสุทธิ์

๓. ชนิดหรือประเภทของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาพบว่า ท่านกล่าวไว้ ๕ ประเภทคือ ๑. กิเลสมาร (the Mara of defilement) มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต ๒. ชันธมาร มาร

คือเบญจขันธ์, ขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจเจกปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภอย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง ๓. อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร , อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์ ๔. เทวบุตรมาร มารคือ เทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้องคอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้ ๕. มัจจุมาร มารคือความตาย , ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย

๔. แนวคิดเกี่ยวกับมารที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จากการศึกษาพบว่า ในช่วงแรกแห่งการตรัสรู้ (ปฐมโพธิกาล) พญามารได้มาพบพระพุทธเจ้า และมีการชิงชวนโต้เถียงกัน แต่ก็ไม่สามารถจนทำให้ตนเองเสียใจแล้วส่งธิดาสามตนคือนางตันทา นางราคา และนางอรดี มายั่วยุ แต่ในที่สุดก็พ่ายแพ้ เพราะพุทธบารมีที่ทรงบำเพ็ญมา

๕. พุทธพจน์เกี่ยวกับมารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า “ เยจิตตฺสณฺณเมสสนฺติโมกฺขนฺติมารพฺนธนา ” “ คนเหล่าใดสำรวมจิตที่เกี่ยวข้องไปไกล เกี่ยวไปดวงเดียวไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำคนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร ” ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ท่านพระพุทธโฆสจารย์ ท่านไขความไว้ว่า คำว่าบ่วงมาร (มารพนธนา) ได้แก่ วิภวสังสารอันเป็นไปในภุมิ ๓ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุพาวจรภูมิ) จัดเป็นบ่วงแห่งมาร เพราะมารถูกสัตว์ไว้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสในภุมิทั้งสามเหล่านี้^{๕๐}

ในหลักสูตรนิกธรรมตรี ธรรมวิจารณ์ จากการศึกษาพบว่ามารและบ่วงแห่งมารได้แก่ มาร คือโทษที่ล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน ได้แก่กิเลสสามคือเจตสิก (สิ่งที่เกิดภายในใจ) อันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ใหลรัก ให้อยากได้ กล่าวคือตัณหา ความทะยานอยาก ราคะ ความ กำหนัด อรดี ความขี้เกียจ เป็นอาทิ ส่วน บ่วงแห่งมาร คืออารมณ์เครื่องผูกจิตให้ติดแห่งมาร เหมือนมั่งสะอันเบ็ดเกี่ยวไว้ เป็นเหตุให้ปลามากินแล้วถูกเบ็ดเกี่ยวให้ติดอยู่ ได้แก่ วัตถุสาม คือรูป เสียงกลิ่น รส และโผฏฐัพพารมณ์ อันเป็นของน่าชอบใจ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า จิตก็จักหลุดพ้นจากบ่วงแห่งมาร บ่วงแห่งมารในที่นี้ ท่านหมายถึงวัตถุ อันเป็นเหตุให้ปรารภณา(วัตถุสาม) ส่วนคำว่า “มาร” นั้น ท่านหมายเอากิเลสที่ทำให้จิตเศร้าหมอง(กิเลสสาม) ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ อิจฉา เป็นต้น

๖. พระพุทธเจ้ากับการผจญมาร จากการศึกษาพบว่า มีเหตุการณ์สำคัญ ๘ ครั้ง que พระพุทธองค์ได้ผจญกับมาร คือ “ ผจญพญามารนาม วสวัตตีพญามาร ผจญอาฬวกยักษ์ ผจญพญาช้างชื่อนาฬาคีรี ตกมันดुर้าย เผชิยหน้าโจรองคฺลิมาลผจญนางจิญจมาณวิกา (สาวิกาพวณิครนถ์) ผจญสังกนิครนถ์ผู้ถือตัวว่าฉลาดเป็นนักโต้ว่าทะชั้นยอดผจญพญานาค ชื่อนันโทปนันทะ ผจญพราหมณชื้อพกะ ถือตัวว่ามีความบริสุทธิ์ รุ่งเรืองและมีฤทธิ์ ยึดมั่นในความเห็นผิดจุมมีมือถูกอสรพิษ”

^{๕๐}โมกฺขนฺติมารพฺนธนาติสพฺเพเต กิเลสพฺนธนาภาเวนมารพฺนธนสงฺขาตาเตภูมิกวภูมิจิสสนฺตีติ. อังใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๓. ธรรมปทฎฐกถา (ทูติโยภาโค), พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗. [เชิงอรรถ]

บทที่ ๓

วิเคราะห์เรื่องมารทั้ง ๕ ในพระคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ นี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์มาร ๕ ในพระคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทตามลำดับต่อไปนี้

มาร คือเครื่องขวางกั้นแห่งความดี หรือสิ่งที่ไม่ดีที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลดีหมายอันประเสริฐ, สิ่งที่ไม่ดีที่ล้าผลาญคุณความดี, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม มี ๕ ประการ ได้แก่

๑. **กิเลสมาร** มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๒. **ขันธมาร** มารคือเบญจขันธ์, ขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคงทนนานเป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไป เพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนาอย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง

๓. **อภิสังขารมาร** มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ขัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์

๔. **เทพบุตรมาร** มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่า มาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้

๕. **มัจจุมาร** มาร คือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย^๑

ในขุททกนิกาย มหานิทเทส พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า คำว่า “**มารโลก**”^๒โลกคือมาร สิ่งที่ไม่ดีที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากความดีหรือจากที่หมายอันประเสริฐ สิ่งที่ไม่ดีที่ล้าผลาญคุณความดีในโลกมี ๕ ได้แก่

(๑) กิเลสมาร มารคือกิเลส กิเลสเป็นมาร เพราะเป็นตัวกำจัดขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

^๑มาร ท่านเรียกว่า อมิตรทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงมาร ๕ จำพวก คือ (๑) กิเลสมาร(มารคือกิเลส) (๒) ขันธมาร(มารคือเบญจขันธ์) (๓) อภิสังขารมาร(มารคืออภิสังขาร) (๔) เทพบุตรมาร(มารคือเทพบุตร) (๕) มัจจุมาร(มารคือความตาย) อ้างใน ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๕๖๗/๒๘๑, ดังพุทธพจน์ว่า “พราหมณ์ เรานั้นเป็นพระพุทธเจ้า เป็นหมอผ่าตัดลูกศรคือกิเลสชั้นเยี่ยมเราเป็นผู้ประเสริฐสุด ไม่มีผู้เปรียบเทียบ ย่ำยีมาร และเสนามารได้ ควบคุม อมิตรทั้งหมดไว้ในอำนาจ ไม่มีภัยจากที่ไหน เบิกบานอยู่” อ้างใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗.

^๒ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๒๔/๔๒๘.

(๒) ชั้นธมาร มารคือเบญจขันธ์ หรือขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคง เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น

(๓) อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชราเป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังสารทุกข์

(๔) เทวบุตรมาร มารคือเทพบุตร เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดชั้นกามาวจรตนหนึ่ง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้มิให้ล่วงพ้นจากอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้พะวงในกามสุขไม่หาญเสียดลออก

(๕) มัจจุมาร มารคือความตาย ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย^๓

ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระพุทธองค์ตรัสว่า คำว่า “มาร” คือมารผู้มีบาป ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของคนประมาท^๔

จากการวิเคราะห์มารทั้ง ๕ นี้สามารถวิเคราะห์ได้ว่า มารประเภทเดียวที่อยู่นอกตัวเราคือเทวดาที่เป็นมาร (เทวบุตรมาร) ที่เหลืออีกสี่ประเภทอยู่ในตัวเรานี่เอง

ในบรรดามารทั้ง ๕ นั้น มารที่รบกวนเราบ่อยที่สุดคือ กิเลสมาร และชั้นธมาร จะขอกล่าวรายละเอียดของมารแต่ละประเภทดังนี้

๔.๑ วิเคราะห์กิเลสมารคือกิเลส

ความหมายของกิเลสคำว่า “กิเลส” เป็นภาษาบาลีสำเร็จรูปมาจาก *กิลิสฺสาตุ* (ในความร่ำร้อน, เปียกเปียก) ที่ปัจจัยมีรูปวิเคราะห์ว่า “กิลิสฺติ, กิลิสฺสตีติ กิเลโส”^๕ หมายถึงธรรมชาติที่ทำให้จิตใจเราร้อนหรือเปียกเปียกจิตใจให้เศร้าหมอง

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของกิเลสว่า “เครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง ได้แก่ โลก โภคะ หลง เช่นยังตัดกิเลสไม่ได้ , กิเลสหนา, กิริยามารยาท ในคำว่า กิเลสหายาบ”^๖

ท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายว่า “ความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูก็ตาม เป็นของกูก็ตาม นี่แหละคือแม่บทของกิเลสทั้งปวง”^๗

^๓วิสุทธิ.มหาภูทิก. (บาลี) ๑/๑๔๔/๓๐๒.

^๔ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๓/๕๙๙.

^๕พระมหาปราโมทย์บโมทิโต, เรียบเรียง, พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : เอกพิมพ์ไท จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า๙๒-๙๓.

^๖ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า๑๐๐.

^๗พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า๑๘.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ปยุตโต)ให้ความหมายว่า “สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง , ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์”^๘

อาจารย์ สุชีพปยุตฺยานุภาพให้ความหมายว่า “คือความไม่ดีไม่งาม หรือความเศร้าหมองในจิตใจ อันกล่าวโดยย่อได้แก่ความโลภ ความโกรธ และความหลง”^๙

พ.อ. ปิ่นมุกข์กันต์ให้ความหมายว่า “คำว่า ‘กิเลส’ ตรงกับคำว่า ‘โรค’ กิเลสเป็นโรคของจิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้จิตเสื่อมโทรมนั่นเอง”^{๑๐}

รศ.ดร. สุนทรณ รัชชีให้ความหมายว่า “กิเลสเป็นคำที่มีความหมายกว้าง หมายถึงสภาพที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองทุกประเภท”^{๑๑}

รศ.ดร. เตือนคำดีให้ความหมายว่า “สภาวะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง หรือเป็นเครื่องสกัดกั้นไม่ให้ถึงความบริสุทธิ์สะอาดในกายวาจา และใจ”^{๑๒}

สรุปว่าคำว่า “กิเลส” หมายถึงสภาวะธรรมที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิตใจแบ่งออกเป็น๓ประเภท ได้แก่ความโลภความโกรธและความหลง

ลักษณะของกิเลส คือทัศนะหรือแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะของกิเลสในหลายมิติตามที่พระพุทธเจ้าและผู้รู้ทั้งหลายมีพระมหาเถระเป็นต้นได้อธิบายขยายความไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทคือพระไตรปิฎกและอรรถกถาจำแนกลักษณะของกิเลส ดังนี้

กิเลสในพระไตรปิฎก : พระไตรปิฎกคือคัมภีร์ที่ประกอบด้วยปิฎก๓ประเภท ได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งปิฎกทั้ง๓นั้นมีคำอธิบายลักษณะของกิเลสปรากฏอยู่หลายแห่ง กล่าวคือ :

๑) **พระวินัยปิฎก** กิเลสทุกชนิดเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ดังความว่า “กิเลสทั้งปวงชื่อว่า **ทรม**”^{๑๓} บางแห่ง ลักษณะของกิเลสปรากฏในความหมายที่เป็นสาเหตุแห่งการละเมิดพระวินัยบัญญัติอันทำให้นักบวชเศร้าหมองหรือหมดสง่าราศรี ของสมณพราหมณ์สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการสิ่งมัวหมอง ๔ ประการคือ

^๘พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่๖, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า๑๘.

^๙สุชีพปยุตฺยานุภาพ, **ประวัติศาสตร์ศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่๕, (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๖.

^{๑๐}พ.อ. ปิ่นมุกข์กันต์, **พุทธศาสตร์ภาค๒**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๖.

^{๑๑}รศ.ดร. สุนทรณ รัชชี, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า๔๙๗.

^{๑๒}รศ.ดร. เตือนคำดี, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. พรินติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๔), หน้า๗๔.

^{๑๓}วิ.มหา. (ไทย)๒/๑๖/๒๐๔. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มจร. พ.ศ. ๒๕๓๙.

๑. เมฆเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๒. หมอกเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๓. ควันและฝุ่นละอองเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๔. ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการเหล่านี้แลเช่นเดียวกัน ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสเป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการนี้อุปกิเลส ๔ ประการคือ

๑. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งดื่มสุรา และเมรัย ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุรา และเมรัยภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๑

๒. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเสพเมถุนธรรม ไม่เว้นขาดจากการเสพเมถุนธรรมภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๒

๓. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งยินดีทองและเงิน ไม่เว้นขาดจากการยินดีทองและเงินภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๓

๔. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ไม่เว้นขาดจากมิจฉาชีพภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๔”

ท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสแล้ว พระสุตตรันตรัสพระดำรัสแล้ว พระศาสดาได้ตรัสประพันธ์คาถาว่า ‘สมณพราหมณ์พวกหนึ่งถูกราคะและโทสะปกคลุมถูกอวิชาหุ้มห่อยินดีรูปที่น่ารัก ดื่มสุราและเมรัยเสพเมถุน โง่เขลา ยินดีเงินและทองสมณพราหมณ์พวกหนึ่งดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพพระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ตรัสอุปกิเลสที่ทำให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่าไม่ผ่องใส เป็นที่รู้จัก ไม่บริสุทธิ์ มีถูกลูกความมืดปกคลุมเป็นทาสแห่งตัณหา ถูกตัณหาชักนำให้อัตภาพหยาบเจริญเติบโต ย่อมยินดีการเกิดใหม่ ”^{๑๔}กิเลสคือสาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาพลักษณ์ของนักบวชตกต่ำจนสูญเสียความเป็นสมณะและนำไปสู่วิกฤตศรัทธาต่อพระศาสนาของสาธุชน

๒) พระสูตรต้นตอปัญหา พระพุทธเจ้าตรัสตอบความสงสัยของพระราชาเอระผู้พูลถามลักษณะของกิเลสเครื่องนำไปในภพ ดังความว่า “ราชา บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนัด

^{๑๔}วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๕-๓๙๗, อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๐/๘๑-๘๓.

ความเพลิตเพลิน ความทะยานอยากในรูป เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘สัตว์’ ... ในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา...ในสังขาร...บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจความกำหนัด ความเพลิตเพลิน ความทะยานอยากในวิญญาน เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า ‘สัตว์’ (คือผู้ติดข้องอยู่ในภพ)

ราธะ พวกเด็กชายหรือเด็กหญิงเล่นเรื่อนฝุ่นอยู่ เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหายไม่ปราศจากความเร้าร้อน ไม่ปราศจากความทะยานอยากในเรื่อนฝุ่นเหล่านั้นอยู่เพียงใดพวกเขาทั้งหลายก็อยากเล่น หวงแหวน ยึดถือเรื่อนฝุ่นทั้งหลายอยู่เพียงนั้นแต่เมื่อใด พวกเด็กชายหรือเด็กหญิง เป็นผู้ปราศจากความกำหนัด ปราศจากความพอใจ ปราศจากความรัก ปราศจากความกระหาย ปราศจากความเร้าร้อนปราศจากความทะยานอยากในเรื่อนฝุ่นเหล่านั้น เมื่อนั้น พวกเขาพร้อมรื้อ ยื้อแย่งทำลาย ทำเรื่อนฝุ่นเหล่านั้นให้เล่นไม่ได้ด้วยมือและเท้า แม้ฉันใด แม้เธอทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน จงรื้อ แยก กระจายออก ทำรูปให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันต์ถนหา เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออก ทำเวทนาให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันต์ถนหา ... สัญญา ... เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออกทำสังขารให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันต์ถนหา เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออกทำวิญญานให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันต์ถนหา ราธะ ก็ความสันต์ถนหา จัดเป็นนิพพาน”^{๑๕}

บางแห่ง ทรงอธิบายความหมายของกิเลสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้การไม่ได้ ไม่ผุดผ่อง แตกง่าย ใช้งานไม่ได้ดีสิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ คือ ๑. เหล็ก ๒. โลหะ ๓. ดิบ ๔. ตะกั่ว ๕. เงินภิกษุทั้งหลาย สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้การไม่ได้ ไม่ผุดผ่อง แตกง่าย ใช้งานไม่ได้ดีแต่เมื่อใด ทองพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เมื่อนั้น ทองนั้นย่อมอ่อน ใช้งานได้ดี ผุดผ่อง ไม่แตกง่าย ใช้งานได้ดี และช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดใด ๆ คือ แหวน ต่างหู สร้อยคอ หรือมาลัยทอง เครื่องประดับชนิดนั้นย่อมอำนวยประโยชน์ให้เขาได้ ฉันใดความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อนไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสันอาสวะ ฉันนั้นเหมือนกันความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. กาม ฉันทะ (ความพอใจในกาม) ๒. พยาบาท (ความคิดร้าย) ๓. ถีนมิทธะ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ๔. อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) ๕. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อนไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสันอาสวะแต่เมื่อใด จิตพ้นจากควา มเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เมื่อนั้น จิตนั้นย่อมอ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง ไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นดีเพื่อความสันอาสวะและภิกษุจะน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุ ^{๑๖} เธอย่อมบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ”^{๑๗} ตามนัยยะนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิเลส ๕ ประการว่า

^{๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔-๒๕๕.

^{๑๖} เมื่อมีเหตุ แปลจากบาลีว่า สติ สติอายุตเน (เมื่อมีเหตุแห่งสติ) หมายถึงฉานที่เป็นบาท (เครื่องบรรลุ) กล่าวคือบุพเพเหตุแห่งภิกษุ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงอรรถเหตุผลเป็นเหตุแห่งภิกษุ ๖ ประการ หรือหมายถึง วิปัสสนาเป็นเหตุแห่งอรรถเหตุผล แต่ในที่นี้หมายถึงเหตุคืออุปนิสัยแห่งการบรรลุคุณวิเศษนั้นๆ อ้างใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๕,อง.ฉก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๗๑-๗๔/๑๗๕.

^{๑๗} อง.ปญจก.(บาลี)๒๒/๒๓/๑๖.

เป็นสาเหตุให้จิตเศร้าหมองหรือสูญเสียความเป็นปกติไป ซึ่งเปรียบเหมือนสิ่งที่ทำทองคำไม่บริสุทธิ์ ๕ ประการ ได้แก่ เหล็ก โลหะ ดิบก ตะกั่ว และเงิน

๓) พระอภิธรรมปิฎก คำอธิบายอริยสัจ๔ในคัมภีร์วิภังค์ชี้ให้เห็นสาเหตุแห่งทุกข์ว่าเป็น สารัตถะหรือแก่นของกิเลสตั้งความว่า “สัจจะ ๔ คือ ๑. ทุกข์ (ทุกข์) ๒. ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ๓. ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) บรรดา สัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉนต้นเหตุ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย ฯ ทุกข์ เป็นไฉนกิเลสที่เหลือ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิกิภาวแห่งสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิกิภาวแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์^{๑๘} ฯ ทุกขนิโรธ เป็นไฉนการละต้นเหตุเสียได้ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ ฯ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉนภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิณฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิณฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ก็เกิดขึ้น”^{๑๙} หรืออีกนัยหนึ่งกิเลสนั่นเองคือตัวทุกข์ ตั้งความว่า “อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิกิภาวแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศลและกรรมวิกิภาว รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์”^{๒๐} บางแห่ง อธิบายลักษณะของกิเลส (อกุศลจิต) ว่าเป็นไปภายใต้วฏฏไตรลักษณ์เช่นเดียวกับสรรพสิ่ง ตั้งความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นด้วยจิต (ที่เป็นอกุศล) คือ รู้จิตมีราคะว่า จิตมีราคะ รู้จิตปราศจากราคะว่า จิตปราศจากราคะ รู้จิตมีโทสะว่า จิตมีโทสะ รู้จิตปราศจากโทสะว่า จิตปราศจากโทสะ รู้จิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะรู้จิตปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้จิตหตหุว่า จิตหตหุ รู้จิตฟุ้งซ่านว่า จิตฟุ้งซ่าน รู้จิตที่เป็นมหัคคตะ (ฉานจิต) ว่า จิตเป็นมหัคคตะ รู้จิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ รู้จิตเป็นสอตุตตระว่า จิตเป็นสอตุตตระ รู้จิตอนตุตตระว่า จิตอนตุตตระ รู้จิตที่เป็นสมาธิว่า จิตเป็นสมาธิ หรือรู้จิตไม่เป็นสมาธิว่า จิตไม่เป็นสมาธิ รู้จิตหลุดพ้นว่า จิตหลุดพ้น หรือรู้จิตไม่หลุดพ้นว่า จิตไม่หลุดพ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิณฐิในจิตของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่านั้นนี้ นี้เรียกว่า ปริจจญาณ”^{๒๑}

น่าสังเกตว่าพระวินัยปิฎกคือคัมภีร์ว่าด้วยกฎระเบียบและมารยาททางสังคมพระ สุตตันตปิฎกว่าด้วยพระธรรมเทศนาอันมีบุคคลและเหตุการณ์เป็นส่วนประกอบ ส่วนพระอภิธรรมปิฎกว่าด้วยสภาวะธรรมเพียงอย่างเดียวการมองกิเลสในปิฎกทั้ง๓นั้นสอดคล้องกับหลักการดังกล่าว กล่าวคือ พระวินัยปิฎกมองกิเลสในประเด็นเกี่ยวกับพระวินัยบัญญัติพระสุตตันตปิฎกนำเอาประเด็นเกี่ยวกับสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งของหรือเหตุการณ์มาอธิบายกิเลสส่วนพระอภิธรรมปิฎกมองประเด็นเกี่ยวกับสภาวะธรรมล้วนๆ ไม่มีการนำเอาสัตว์ ฯ มาอธิบายกิเลสแต่ประการใดอย่างไรก็ตาม แม้มิติ

^{๑๘} ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านยกทุกขสมุทัยขึ้นอธิบายก่อน อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๐๖-๒๑๔/๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓-๑๗๕.

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๕/๑๒๖.

^{๒๑} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๗๙๖/๕๑๐-๕๑๑.

มุมมองกิเลสในปี ๓ ทั้ง ๓ นั้นจะต่างกันก็ตามแต่คำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกยังคงสอดคล้องกันคือการมองลักษณะของกิเลสในเชิงลบเหมือนกัน

สรุปว่าคำอธิบายลักษณะของกิเลส หรือมารคือกิเลส ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏทัศนะหรือแนวคิดหลายมิติคือ ๑. กิเลสทำให้คนประพฤติผิดศีลธรรม ๒. กิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง ๓. กิเลสอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์

กิเลสที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาคือคัมภีร์อธิบายขยายความพระบาลีหรือพระไตรปิฎก^{๒๒} ซึ่งรจนาโดยพระอรรถกถาจารย์หลายท่านอย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นคัมภีร์หลักและได้อธิบายลักษณะของกิเลสแล้วก็ตามแต่การศึกษาลักษณะของกิเลสตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถายังคงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อการพัฒนาองค์ความรู้และเพิ่มคุณค่าทางจริยธรรม เพราะทำให้ทราบและเข้าใจทัศนะหรือแนวคิดตลอดจนพัฒนาการทางความคิดของนักปราชญ์ในแต่ละยุค ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของสภาพแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ปัจจัยเหล่านี้อาจเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้ทัศนะหรือแนวคิดของคนในแต่ละยุคแตกต่างกันไปไม่มากนักน้อย กล่าวคือ :

พระอรรถกถาจารย์เปรียบกิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ยาพิษ หัวผี อสรพิษ และฟ้าผ่า ดังความว่า “ ภิขุทั้งหลาย ตรัสว่า ภิขุทั้งหลาย ธรรมดาภิขุไม่ควรตรีก อกุศลวิตกทั้ง ๓ นี้ คือ กามวิตก ความตรีกในกาม พยาบาทวิตก ความตรีกในพยาบาท วิหิงสาวิตก ความตรีกในวิหิงสาขึ้นชื่อว่า กิเลส เป็นเช่นกับปัจจามิตร และปัจจามิตรเล่า จะชื่อว่าเล็กน้อยไม่มีเลย ได้โอกาสแล้วยอมทำให้ถึงความพินาศโดยส่วนเดียว กิเลสแม้ถึงจะมีประมาณน้อย เกิดขึ้นแล้ว ได้โอกาสเพื่อจะเพิ่มพูน ย่อมยังความพินาศอย่างใหญ่หลวงให้เกิดขึ้นได้อย่างนั้นทีเดียว ขึ้นชื่อว่ากิเลสนี้ เปรียบด้วยยาพิษที่ร้ายแรงเป็นเช่นกับด้วยหัวผีที่มีผิวหนังปกไปแล้ว เทียบกันได้กับอสรพิษคล้ายกับไฟที่เกิดจากอสณิบาต ไม่ควรเลยที่จะนิยมนินดี ควรจะคิดกันเสีย ด้วยพลังแห่งการพิจารณา ด้วยพลังแห่งภาวนาในขณะที่เกิดทีเดียว ควรจะละเสีย ด้วยการที่กองกิเลสทั้งนั้นจะเลื่อนไปไม่ทันตั้งอยู่ในหทัยแม้เพียงครู่เดียวเหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ฉันทใดกัฉันทนั้น แม้ถึงบัณฑิตในครั้งก่อนทั้งหลาย ก็ติเตียนกิเลสแม้มีประมาณน้อย ช่มมันเสียไม่ยอมให้เกิดขึ้นในภายในได้อีกฉนั้น ดังนี้ ”^{๒๓} สิ่งดังกล่าวนี้แม้มีน้อย แต่สามารถทำอันตรายได้อย่างมหันต์เช่นเดียวกับกิเลส เพราะกิเลสเป็นแดนเกิดของความชั่วทั้งปวง^{๒๔} สมดังพุทธพจน์ว่า “ บุคคลผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนานยอมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่นภิขุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (ตัณหาเป็นแดนเกิดทุกข์) พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่ ”^{๒๕} ดังนั้นจึงไม่ควรประมาทในความเล็กน้อยของกิเลสโดยประการทั้งปวง

^{๒๒}ราชบัณฑิตยสถาน, อ้างแล้ว, หน้า ๙๒๐.

^{๒๓}ช.ชา.เอก.อ. (ไทย) ๓/๒/๕๕๔. พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่ม ๓ ภาค ๒

^{๒๔}ช.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๑๑๑. พระสุตตันตปิฎกขุททกนิกายอิตติวุตตกเล่ม ๑ ภาค ๔.

^{๒๕}ช.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๕/๓๕๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙/๑๕ , ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๐ , ช.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๔.

บางแห่ง ท่านมองกิเลสที่ทำให้เกิดในชาติภพว่าเป็นป่า และมองกิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบันว่าเป็นหมู่ไม้ในป่าดังพุทธพจน์ว่า “ท่านทั้งหลายจงตัดกิเลสจุกป่า อย่าตัดต้นไม้ , ภัยย่อมเกิดแต่กิเลสจุกป่า , ภัยทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จงตัดกิเลสจุกป่า และคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า แล้ว เป็นผู้ไม่มีกิเลสจุกป่าเกิดเพราะกิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ถึงมีประมาณนิดหน่อยของนรชนยังไม่ขาดในนารีทั้งหลายเพียงใด, เขาเป็นเหมือนลูกโคที่ยังต็ม้านม มีใจปฏิบัติในมารดาเพียงนั้น”

อรรถกถาท่านแก้อรรถไว้ว่า “อย่าตัดป่า” หมายความว่า ก็เมื่อพระศาสดาตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงตัดป่า, ภัยเหล่านั้นผู้บวชยังไม่นาน ความคิดในความเป็นผู้ใคร่เพื่อตัดต้นไม้มันจะเกิดขึ้นว่า “พระศาสดาย่อมให้เราถือมีดเป็นต้นตัดป่า ” เมื่อเป็นเช่นนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงห้ามภัยเหล่านั้นว่า “เราพูดคำนั้น หมายเอาป่าคือกิเลสมีรากจะเป็นต้นต่างหาก มิได้พูดหมายเอาต้นไม้มัน ” จึงตรัสว่า “อย่าตัดต้นไม้มัน” ภัยแต่สัตว์ร้ายมีสี่เท้าเป็นต้น ย่อมเกิดจากป่าตามปกติ ฉันทใดแม้ภัยมีชาติเป็นต้น ย่อมเกิดจากป่าคือกิเลสอันนั้น

พึงทราบวินิจฉัยว่า ต้นไม้ใหญ่ชื่อว่าป่า, ต้นไม้เล็กที่ตั้งอยู่ในป่านั้น ชื่อว่าหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า อีกอย่างหนึ่ง ต้นไม้ที่เกิดก่อนชื่อว่าป่า ที่เกิดต่อๆ กันมา ชื่อว่าหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ฉันทใดกิเลสใหญ่ๆ อันคร่าสัตว์ไว้ในภพ ชื่อว่ากิเลสจุกป่า , กิเลสที่ให้ผลในปัจจุบัน (ปวัตติกาล) ชื่อว่ากิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า; อีกอย่างหนึ่งกิเลสที่เกิดก่อน ชื่อว่ากิเลสจุกป่า ที่เกิดต่อๆ มาชื่อว่ากิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ฉันทนั้นเหมือนกัน ก็กิเลสชาติแม้ทั้งสองอย่างนั้น อันพระโยคีพึงตัดด้วยญาณที่สัมปยุตด้วยมรรคที่ ๔ , เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “จงตัดกิเลสจุกป่า และคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ” ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีกิเลสเกิด ฯ หมู่ไม้ที่ตั้งอยู่ในป่าคือกิเลสนั้น ถึงมีประมาณนิดหน่อยของนรชนยังไม่ขาดในนารีทั้งหลายเพียงใด , เขาก็เป็นเหมือนลูกโคที่ยังต็ม้านม มีใจปฏิบัติ คือมีจิตข้องในมารดาเพียงนั้น”^{๒๖}

จากที่กล่าวมานี้เป็นท่านเปรียบกิเลสเป็นป่า อาจเป็นเพราะลักษณะของป่ามีสภาพรกชัฏ น่าสะพึงกลัว และมีสัตว์ร้ายนานาชนิดอาศัยอยู่ ส่วนการเปรียบกิเลสที่ให้วิบากในปวัตติกาล (กิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน) เป็นหมู่ไม้ในป่าอาจเป็นเพราะสภาพของป่ามีแมกไม้แน่นหนาพันธุ์เจริญเติบโตเป็นองค์ประกอบของป่า เหมือนความหลากหลายของกิเลสที่อภยภายในจิตใจ บางแห่ง ท่านมองกิเลสว่ามีลักษณะหนาแน่น มีหลายประการ และเกี่ยวพันในวัฏฏกาม อันเป็นน่านปรารถนา น่าใฝ่ใจ มีรสอร่อยดังความว่า “กามาหิจิตฺรามจฺรุมโนรมาวิรูปฺรณมเณตฺติจิตฺตอาทินวฺกามคฺุณสทิสฺสาเอโถจเรชคฺุวิสาณกฺุโป” แปลความว่า “ก็กามทั้งหลายงามวิจิตรมีรสอร่อยเป็นที่รื่นรมย์ใจย่อมย่ำยิจิตด้วยรูปแปลกๆบุคคลเห็นโทษในกามคุณทั้งหลายแล้วพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรดฉะนั้นดังนี้” ในคานานั้นคำว่ากามาได้แก่กาม๒อย่างคือวัฏฏกาม๑กิเลสกาม๑ในกาม๒อย่างนั้นธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นที่รักของใจเป็นต้นชื่อว่าวัฏฏกามธรรมทั้งหลายอันเป็นประเภทแห่งรากะแม้ทั้งหมดเรียกว่ากิเลสกามก็ในคานานี้ท่านประสงค์เอาวัฏฏกาม ฯ กามทั้งหลายชื่อว่างามวิจิตรด้วยอำนาจแห่งประการหลายอย่างมีรูปเป็นต้นชื่อว่ามีรสอร่อยด้วยอำนาจแห่งความยินดีของชาวโลกชื่อว่าเป็นที่รื่นรมย์ใจเพราะอรรถว่ายังใจของปุถุชนคนโง่ให้รื่นรมย์ ฯ จริงอยู่กามเหล่านั้นชื่อว่างามวิจิตรด้วยอำนาจแห่งรูปเป็นต้นชื่อว่ามีรูปแปลกๆด้วยอำนาจแห่งสัมผัสเดียวเป็นต้นแม้ในรูปเป็นต้นแสดง

^{๒๖} จ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๒๕-๑๒๖.

ความพอใจด้วยรูปแปลกๆนั้นหรือโดยประการนั้นๆย่อมยำยจิตคือไม่ให้เพื่อภริมยในบรรพชาด้วยประการอย่างนั้น”^{๒๗}

อาการที่กิเลสชานไปตามอารมณ์ทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น เป็นอันตรายต่อจิตใจ เปรียบเหมือนกอไทรหรือเถาวัลย์ที่คดเคี้ยวเกี่ยวพันต้นไม้จนตายยืนต้น ฉะนั้น^{๒๘} บางแห่ง ท่านมอง อกุศลธรรมทั้งปวงว่าเป็นกิเลส เพราะเป็นเหตุให้เดือดร้อนและเป็นเหตุเบียดเบียน นอกจากนี้กิเลสยังได้ชื่อว่า เป็นศีระของอกุศลทั้งหลายอีกด้วย ดังข้อความว่า “ คำว่า **ศีระมี ๒ คือ ปวัตตศีระและกิเลสศีระ** ๑ บรรดาศีระทั้ง ๒ นั้น ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ปวัตตศีระ อวิชชา ชื่อว่า กิเลสศีระ ๑ บรรดาชีวิตินทรีย์และอวิชชานั้น จุตจิตยอมทำชีวิตินทรีย์ให้สิ้นไป มรรคจิต ทำ อวิชชาทั้งหลายให้สิ้นไป จิตสองดวงยอมไม่เกิดพร้อมคราวเดียวกัน แต่ผลจิตเกิดในลำดับมรรคจิต ภาวจิตเกิดในลำดับผลจิต ออกจากภาวจิต ปัจจุบันขณะจิตก็เกิด ปัจจุบันขณะจิตนั้นบริบูรณ์บ้างไม่บริบูรณ์บ้าง จริงอยู่แม้เอาตาอันคมกริบตัดศีระ ปัจจุบันขณะจิตยอมเกิดขึ้น ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ โดยแท้ แต่เพราะจิตทั้งหลายเป็นไปเร็ว การสิ้นอาสวะและการสิ้นชีพจึงปรากฏเหมือนมีในขณะเดียวกันนั้นเทียวดังนั้น พึงเพิกถอนต้นหาพร้อมทั้งมูลโดยมูลคืออวิชชาเสียด้วยพระอรหันตมรรค”^{๒๙} นอกจากนี้ กิเลสยังมีความจมลง (แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ทางทวารทั้ง๖) เป็นลักษณะ^{๓๐}

น่าสังเกตว่าหากนำเอาคำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกกับอรรถกถา มาเปรียบเทียบกับจะพบว่าคำมกีร์อรรถกถาแสดงขอบเขตแห่งความหมายของกิเลสกว้างกว่าพระไตรปิฎก ฎกอย่างเห็นได้ชัดทั้งนี้อาจเป็นเพราะสภาวะของกิเลสเป็นนามธรรมทำให้ทิศทางการอธิบายกิเลสของพระอรรถกถาจารย์เป็นไปในรูปของการนำเอาสิ่งที่เป็นรูปธรรมซึ่งมีลักษณะอาการคล้ายกับกิเลสมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพลักษณ์ของกิเลสได้อย่างเป็นรูปธรรม

สรุปว่าพระอรรถกถาจารย์อธิบายลักษณะของกิเลสในทิศทางเดียวกับพระไตรปิฎก โดยขยายแนวคิดกว้างขึ้นคือ

๑. กิเลสอิงอยู่ในวัตถุสาม
๒. กิเลสมีสภาพน่าสะพรึงกลัว
๓. กิเลสมีสภาพเบียดเบียน

ไวพจน์ของกิเลส

ไวพจน์คือคำที่เขียนต่างกันแต่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกัน^{๓๑} ในพระไตรปิฎก มีการนำเอาไวพจน์มาใช้แทนคำว่า “กิเลส” ปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นคำว่า “มูลแห่งทุกข์”(วิภูมมูลก

^{๒๗} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/๑๘๔-๕. พระสุตตันตปิฎกขุททกนิกายสุตตนิบาตเล่ม๑ภาค๕ .

^{๒๘} อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๔๙๑.

^{๒๙} ส.น.อ. (ไทย) ๑/๒/๖๘. พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒.

^{๓๐} ส.ส.อ. ๑๑๔/๑๓๒.

^{๓๑} ราชบัณฑิตยสถาน, เรื่องเดิม, หน้า๗๗๗.

ทุกข์) หรือ “เบ็ดมาร หรือบ่วงมาร ”(มารพันธนา) กรณีนี้ผู้วิจัยจะจำแนกไวพจน์ของกิเลสออกเป็น ๒ ลักษณะคือลักษณะพึงใจและไม่พึงใจ ดังนี้

ลักษณะพึงใจ ไวพจน์ของกิเลสที่มีลักษณะพึงใจ นำใคร่ นำพอใจ หรือชวนให้หลงใหล ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แก่

๑) ขีลละ (เครื่องตรึงจิต) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “เดียรถียบางพวกมีใจซัดงักแล้วร้ายบุคคลเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วยแต่มุนี้ไม่ใส่ใจคำกล่าวร้ายที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น มุนี้จึงไม่มีกิเลสเครื่องตรึงจิตในที่ไหนๆ”^{๓๒} เพราะการติเตียนหรือการนิินทาเป็นสังขารมดาคุโลกหามีใครพันสิ่งนี้ได้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงไม่สะทกสะท้านไปตามกระแสของคำคนที่ติเตียนหรือยกยอเหมือนภูเขาหินหาหวั่นไหวเพราะแรงลมไม่ ดังพุทธพจน์ว่า “ภูเขาเขาคาล้วน เป็นแห่งที่บ ย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันทัดบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนิินทาหรือสรรเสริญ ฉันทันนั้น”^{๓๓}

๒) อุตสทะ (เครื่องพู่ขึ้น) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ฉันทัดภิกษุพึงเป็นผู้มั่นคงไม่หวั่นไหว ฉันทันนั้นภิกษุไม่พึงก่อกิเลสเครื่องพู่ใจในที่ไหนๆ”^{๓๔}

กิเลสเครื่องพู่ใจ ๗ อย่าง คือ ๑. กิเลสเครื่องพู่ใจคืออโรคยะ ๒. กิเลสเครื่องพู่ใจคือโทสะ ๓. กิเลสเครื่องพู่ใจคือโมหะ ๔. กิเลสเครื่องพู่ใจคือมานะ ๕. กิเลสเครื่องพู่ใจคือทิฏฐิ ๖. กิเลสเครื่องพู่ใจคือกิเลส ๗. กิเลสเครื่องพู่ใจคือกรรม^{๓๕}

คุณเครื่องความเป็นพระแท้ อีกมิติคือความมั่นคงไม่หวั่นไหวหรือรู้สึกพอใจในสิ่งน่าปรารถนามีลาภยศเป็นต้นกล่าวคือเมื่อประสบสิ่งน่าปรารถนาคือลาภ ยศ สุข หรือคำสรรเสริญก็สามารถรักษาคุณภาพทางจิตเอาไว้ได้ตามปกติ โดยไม่แสดงอาการสูงๆ ต่ำๆ (ตื่นเต้นหรือดีใจ) ไปตามสิ่งที่ตนประสบนั้นพฤติกรรมเช่นนี้เปรียบเหมือนการไม่มีคลื่นกลางทะเลตามธรรมชาติ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้เที่ยวไปผู้เดียว มีปัญญา ไม่ประมาทไม่หวั่นไหวเพราะนิินทาและสรรเสริญไม่สะดุ้งเพราะเสียง เหมือนราชสีห์ไม่ติดข่าย”^{๓๖} เหมือนลมไม่เปียกน้ำ เหมือนบัวเป็นผู้แนะนำผู้อื่น ไม่ใช่ผู้อื่นแนะนำ

^{๓๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕/๓๔. คำว่า **เดียรถียบางพวกมีใจซัดงักแล้วร้าย** อธิบายว่า เดียรถียเหล่านั้น มีใจซัดงัก คือมีใจร้าย มีใจเห็นผิด มีใจหลงผิด มีใจชุน มีใจชุนเคือง มีใจอาฆาต มีใจอาฆาตแค้น กล่าวร้าย คือ กล่าวติเตียนพระผู้มีพระภาค และภิกษุสงฆ์ด้วย เรื่องไม่จริง รวมความว่า เดียรถียบางพวกมีใจซัดงักแล้วร้าย ฯ คำว่า **บุคคลเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วย** อธิบายว่า พวกคนที่เชื่อถือเดียรถียเหล่านั้น กำหนด น้อมใจเชื่อ เข้าใจว่าจริง สำคัญว่าจริง เข้าใจว่าเป็นจริง สำคัญว่าเป็นจริง เข้าใจว่าเป็นเช่นนั้น สำคัญว่าเป็นเช่นนั้น เข้าใจว่า จริงแท้ สำคัญว่าจริงแท้ เข้าใจว่าไม่ผิด สำคัญว่าไม่ผิด จึงกล่าวร้าย คือ กล่าวติเตียนพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องไม่จริง รวมความว่า บุคคลเหล่าอื่น เข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วย ฯลฯ

^{๓๓} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๑/๕๓, อรรถกถาท่านอธิบายในคานานี้ แม้จะตรัสโลกธรรมไว้เพียง ๒ ประการ คือ นิินทาและสรรเสริญก็จริงแต่พึงทราบว่าเป็นทางแสดงโลกธรรมไว้ทั้ง ๘ ประการ ความหมายโดยสรุป คือไม่หวั่นไหวทั้งในอภิวรรณณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) และอนิฐวรรณณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) อังใน ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๔/๓๖.

^{๓๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๕/๔๒๒-๔๒๓.

^{๓๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๕/๔๒๓-๔๒๔.

^{๓๖} ข่าย ในที่นี้หมายถึง ตัณหาและทิฏฐิ อังใน ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๒๑๕/๒๙๕.

นักปราชญ์ทั้งหลายประกาศว่า เป็นมุนี ” “ผู้ไม่ยินดียินร้ายคำสรรเสริญหรือนินทาของคนอื่นดูเงาที่ เขาฝังปักไว้ที่หน้าปราศจากราคะ มีอินทรีย์ตั้งมั่นดีแล้วนักปราชญ์ทั้งหลายประกาศว่าเป็นมุนี”^{๓๗}

๓) อังคณะ (เครื่องย้วยวน) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลสตั้งข้อความว่า “บุคคลใดประทุษร้ายต่อคนผู้ไม่ประทุษร้ายเป็นผู้บริสุทธิ์ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินบาปย่อมกลับมาถึงบุคคลนั้น ซึ่งเป็นคนพาลอย่างแน่แท้ดุจผงฐีสันละเอียดที่บุคคลชดไปทวนลมฉะนั้น ”^{๓๘} ผู้มีกิเลสเครื่องย้วยวน ภายในจิตใจ ย่อมหาเหตุให้ผู้อื่นต้องประสบกับความเดือดร้อนต่างๆ นานา เช่น ทะเลาะวิวาท หมิ่นประมาทผู้อื่นแต่บาปกรรมนั้นย่อมย้อนมายังตัวเขาเอง อันเป็นเหตุให้ตนเองประสบเหตุแห่งความทุกข์ต่างๆ นานา^{๓๙} เปรียบเหมือนคนโปรยฝุ่นในที่ทวนลมฝุ่นนั้นย่อมปลิวกลับมาหาเขาอีก

ลักษณะไม่พึงใจ ไวพจน์ของกิเลสที่มีลักษณะไม่พึงใจ ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ หรือไม่น่าปรารถนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แก่

๑) กิฏจนะ (เครื่องกังวล)^{๔๐} กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ตั้งข้อความว่า “ผู้ใดไม่มีกิเลสเครื่องกังวลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเราเรียกผู้นั้นซึ่งเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลหมดความยึดมั่นถือมั่นว่าปราหมณ์”^{๔๑}

“ความสุขย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่มีอะไร^{๔๒} ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว^{๔๓} เป็นพหูสูต^{๔๔} ท่านจงดูคนที่ มีกิเลสเครื่องกังวลกำลังเดือดร้อนอยู่เพราะคนที่มีความผูกพันกับคนอื่นย่อมเดือดร้อนร้อน ”^{๔๕} ผู้ไม่มี

^{๓๗} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๑๕-๓๑๖/๕๕๐.

^{๓๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๓๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๖๘/๖๖๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒/๒๖, ๑๙๐/๒๖๙, ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๖๕/๒๑๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๔/๒๑๖. ผู้ใดประทุษร้ายคนที่ไม่มีกรรมผิด และ คนที่ไม่ประทุษร้ายตอบ ด้วยโทษทัณฑ์ผู้นั้นย่อมได้รับผลอย่าง ๑ ใน ๑๐ อย่าง คือ (๑)ทุกข์เวทนาอย่างแรงกล้า (๒) เสื่อมทรัพย์(๓) ถูกทำร้ายร่างกาย (๔)เจ็บป่วยอย่างหนัก (๕) กลายเป็นคนวิกลจริต (๖) ต้องราชภัย (๗) ถูกกล่าวหาอย่างร้ายแรง (๘) เสื่อมญาติ (๙) ทรัพย์สมบัติพินาศย่อยยับ (๑๐) บ้านเรือนถูกไฟไหม้เขาผู้มีปัญญาทราบดีเมื่อตายไปย่อมตกราก

^{๓๙} อรรถกถาแก้ว่า “ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้าย” ย่อมประสบเหตุแห่งความทุกข์๑๐ประการ ได้แก่ ๑. เวทนาหนัก๒. เสื่อมทรัพย์๓. ตาย๔. ป่วยหนัก๕. เสียสติ๖. ผิดกฎหมาย๗. ข้อกล่าวหาอย่างร้ายแรง๘. ไร้อาณัติ๙. สิ้นสมบัติ๑๐. ไฟไหม้เรือนอังกใน ขุ.ธ.อ.(บาลี)๒//.

^{๔๐} กิเลสเครื่องกังวล หมายถึง ความถือมั่นด้วยอำนาจตัณหา อังกใน ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๘๙.

^{๔๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๒๑/๑๕๖.

^{๔๒} ไม่มีอะไร หมายถึง ไม่มีอารมณ์อะไรในอารมณ์ทั้ง ๕ ที่จะต้องยึดถือด้วยตัณหาว่า “สิ่งนั้นเป็นของเรา” อีกนัยหนึ่งหมายถึงไม่มีกิเลสเครื่องกังวลมีราคาเป็นต้น อังกใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๒๐.

^{๔๓} ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว หมายถึง ผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ได้แก่ บรรลุสมรค ๔ ผล ๔ ในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์อังกใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๒๐-๑๒๑.

^{๔๔} พหูสูต ในที่นี้หมายถึง เป็นพหูสูตด้วยปฏิเวธพาหุสัจจะ (ความเป็นพหูสูตด้วยการรู้แจ้งธรรม) อังกใน ขุ.ธ.อ (บาลี) ๑๕/๑๒๑.

^{๔๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๙๐.

กิเลสเครื่องกังวล^{๕๖} จะมีสุขภาพร่างกายดี หน้าตาจะผ่องใสจิตใจจะเบิกบาน เพราะหมดความกังวลต่อสิ่งใดๆ เปรียบเหมือนพระจันทร์วันเพ็ญที่ลอยเด่นบนท้องฟ้าที่ไร้เมฆหมอกบดบัง “ดวงจันทร์ปราศจากเมฆหมอกส่องแสงสว่างอยู่ในนภา สนั่นไฉวิมานของท่านนี้ก็มิอุปมาฉันนั้นส่องแสงสว่างไสวอยู่ในอากาศ”^{๕๗} ส่งผลให้ประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานและมีความสุขในชีวิต ตรงกันข้าม ผู้มากไปด้วยกิเลสเครื่องกังวลจะหาความสงบสุขภายในจิตใจได้ยาก เพราะความห่วงกังวลเป็นเหตุแม่หนุ่มสาวที่ตกอยู่ในห้วงแห่งความรักซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นช่วงชีวิตที่มีความสุขที่สุด แต่ความทุกข์ก็มากเช่นกันเพราะหากเห็นห่างกันจิตใจจะกระสับกระส่ายด้วยความคิดถึงระคนกับความกังวล หากรักมากทุกข์ก็เกิดมากดังบทกวีที่ว่า

ไฉวันใดมิได้ประสบพัทธ์ รวหัวอกจะหักเสียให้ได้

หวานอรุณน้ำตาก็ตกใน กลายเป็นไฟเผาอรุณรอนชีวิ ฯ^{๕๘}

๒) กุหิณฺจิ (เครื่องค่อนข้างอด) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “ภิกษุไม่พึงดำรงชีวิตในการซื้อขายไม่พึงก่อกิเลสเป็นเหตุว่าร้ายในที่ไหนๆไม่พึงเกี่ยวข้องในบ้าน และไม่พึงพูดเลียบเคียงกับคนเพราะอยากได้ลาภ”^{๕๙} บรรพชิตไม่ควรทำกิเลสเครื่องค่อนข้างอดด้วยการประกอบกิจการทางการค้า เพราะการซื้อขายบาตร จีวร หรืออัฐบริขาร (ของใช้ที่จำเป็นสำหรับพระสงฆ์อย่าง มีบาตร จีวร เป็นต้น) อย่างอื่นและการแลกเปลี่ยนอัฐบริขารกับเพื่อนพระเพียงเพื่อเพิ่มโอกาสในการแสวงหารายได้ นับว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของบรรพชิตโดยประการทั้งปวง

๓) ปญฺญจะ (เครื่องเนิ่นช้า) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “นรชนทั้งหลายผู้ตำหนามีปัญญาสัญญา (ความหมายรู้ในกิเลสเครื่องเนิ่นช้า) ปรงแต่อยู่ เป็นสัตว์ที่มีสัญญาวนเวียนอยู่กับบุคคลบรรเทาใจที่อาศัยเรือน ๕ ทั้งปวงแล้ว”^{๖๐} ย่อมเปลี่ยนจิตใจให้ประกอบด้วยเนกขัมมะในกาลใดที่บุคคลอบรมใจดีแล้วในอารมณ ๖ ประการอย่างนี้ในกาลนั้นจิตของเขาถูกสุขสัมผัสหรือทุกข์สัมผัสกระทบแล้วย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหนๆภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายครอบงำราคะและโทสะได้แล้วย่อมเป็นผู้ถึงจุดจบ^{๖๑} แห่งความเกิดและความตาย”^{๖๒}

ผู้มีปัญญาน้อยย่อมยินดีในกิเลสเครื่องเนิ่นช้า อันทำให้การเดินทางชีวิตบนสายทางสังสารวัฏไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร “มฤตยู (หมายถึงความตาย) ย่อมครุคร่ารชนผู้มีใจติดข้องอยู่ในอารมณต่างๆผู้มีแต่เลือกเก็บดอกไม้ (ดอกไม้คือกามคุณ ๕) อยู่เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้าน

^{๕๖} กิเลสเครื่องกังวลได้แก่ราคะโทสะและ โมหะอ้างใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๕๗๖/๓๒๗.

^{๕๗} ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๖๙/๑๓๔.

^{๕๘} อนุสสรณ, แง่คิด คำคม และคำอวยพร, (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๕๐), หน้า ๙๔.

^{๕๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๔/๔๖๑.

^{๖๐} เรือน ในที่นี้ได้แก่ กามคุณ ๕ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) อ้างใน ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒.

^{๖๑} จุดจบ ในที่นี้หมายถึง นิพพาน อ้างใน ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒.

^{๖๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๔/๙๙.

ที่หลับไหลไปฉนั้น”^{๕๓} แต่ผู้มีปัญญาย่อมวางเฉยในกามคุณ๕โดยไม่ยินดียินร้ายในผัสสะสุขหรือทุกข์ นำสังเกตว่านอกจากไวพจน์ของกิเลสดังกล่าว กิเลสยังมีชื่อเรียกอีกมากมายตามอาการที่ปรากฏคือ หากมองกิเลสในแง่ความทะยานอยากเรียกว่า “ตัณหา” มองในแง่ความเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเรียกว่า “อุปาทาน” มองในแง่ความไม่รู้เรียกว่า “อวิชชา” หรือมองในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต เรียกว่า “นิวรณ์” ฯลฯ

สรุปว่าแนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีการนำเอาไวพจน์มาใช้เป็น ศัพท์แทนกิเลส๒ลักษณะคือลักษณะพึงใจกับไม่พึงใจ ตามความเหมาะสมในแต่ละกรณีเพื่อให้ผู้ฟัง เข้าใจกิเลสง่ายขึ้น

อุปมาของกิเลส

อุปมาคือสิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบ มักใช้คู่กับอุปไมยเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง^{๕๔} ใน พระไตรปิฎกนิยมนำเอาอุปมามาเป็นสำนวนเทศนาโวหารเปรียบเทียบกับกิเลส เพื่อให้ผู้ฟังเห็น ภาพลักษณ์หรือพฤติกรรมของกิเลสชัดเจนขึ้น ดังภาษิตของพระมาลากยบุตรเถระว่า “ตัณหา ย่อม เจริญแก่มนุषย์ ผู้ประพฤติประมาทเหมือนเถาย่านทรายเจริญอยู่ในป่าเขาย่อมเร่ร้อนไปมาเหมือน วานรที่ต้องการผลไม้ เทียวเร่ร้อนไปในป่า ” “ตัณหาที่เลวทรามชานไปในโลกนี้ย่อมครอบงำบุคคลใด ไว้ได้ความโศกย่อมเจริญแก่บุคคลนั้นเหมือนหย้าคบบางที่ถูกฝนตกรดแล้วเจริญงอกงามขึ้น ” “ส่วน บุคคลใด ครอบงำตัณหาที่เลวทรามนั้นซึ่งล่วงได้ยาก ในโลกไว้ได้ความโศกย่อมตกไปจากบุคคลนั้น เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ” “ เพราะเหตุนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลายขอท่านทั้งหลายที่ ประชุมกันในที่นี้ จงมีความเจริญขอท่านทั้งหลายจงขุดรากเหง้าแห่งตัณหาเหมือนผู้ต้องการหญ้าแฝก ขุดหญ้าแฝกอยู่มารอย่าได้ระรานท่านทั้งหลายอยู่ร่ำไปเหมือนกระแสน้ำระรานไม้ของท่านทั้งหลาย จง ทำตามพระพุทธพจน์ขณะอย่าได้ล่วงเลยท่านทั้งหลายไปเสียเพราะเหล่าชนที่ปล่อยให้ขณะล่วงเลยไป แออัดกันในนรก เสร้าโศกอยู่ความประมาทคือความเลินเล่อ จัดเป็นรัฐฐิติเกิดจากความประมาท บุคคลพึงถอนลูกศรที่เสียบอยู่ในหทัยของตนด้วยความไม่ประมาท และด้วยวิชชาเถิด ”^{๕๕} การนำเอา อุปมาเป็นส่วนประกอบในการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าและพระสาวกน่าจะเป็นกลวิธีที่นิยม นำมาใช้มากที่สุดกว่ากลวิธีอื่นใด^{๕๖}

สรุปว่าแนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีลักษณะเด่นคือ การนำเอา อุปมาเป็นส่วนประกอบในการบรรยายธรรมเพราะสภาวะธรรมเป็นนามธรรมที่ละเอียด ลึกซึ้ง และ เข้าใจยากการนำเอาสิ่งแวดล้อมรอบตัวมาเปรียบเทียบกับกิเลสเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจกิเลสง่ายขึ้นส่งผลให้การ ประกาศศาสนธรรมบรรลุผลตามวัตถุประสงค์

ประเภท ระดับ และเหตุเกิดของกิเลส

^{๕๓} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๔๑.

^{๕๔} ราชบัณฑิตยสถาน, อ่างแล้ว, หน้า๙๕๕.

^{๕๕} ชู.เถร. (ไทย)๒๖/๓๙๙-๔๐๔/๔๐๘-๔๐๙.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธวิธีในการสอน*, พิมพ์ครั้งที่๖, (กรุงเทพมหานคร : โอเอ็นจีการ พิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า๕๒.

การจัดประเภทของกิเลส เนื่องจากกิเลสที่ปรากฏกระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา เถรวาทมีความหลากหลายในด้านจำนวนและชื่อเรียกตั้งนั้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับกิเลสผู้วิจัยจึงจัดประเภทของกิเลสตามพฤติกรรมหรือตามอาการที่ทำให้จิตวิปริตผิดปกติ ออกเป็น๓ตระกูล^{๕๗} ดังนี้

กิเลสตระกูลโลภะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่าหิวกระหายหรือทะยานอยาก หวงแหวน ชอบสะสม เห็นแก่ตัว ตลอดจนความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนโลภะนั้นมีการเกาะเกี่ยวอาารมณ์เป็นลักษณะเหมือนลิงติดตั้ง ซึ่งมีลักษณะต่างจากฉันทะคือเพียงความที่อยากห้วงเหี่ยวอาารมณ์จัดเป็นฉันทะ ส่วนความเกาะเกี่ยวในอาารมณ์นั้นจัดเป็นโลภะ^{๕๘} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโลภะ” อาจเป็นเพราะโลภะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรงส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ รัตติ (ความยินดี) อิจฉา (ความปรารถนา) มหิจฉา (ความมักมาก) ปาปิฉฉา (ความอยากที่ผิดศีลธรรม) ฯลฯ คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะแสดงอภุศลจิตออกเป็น๑๒โดยแยกเป็นโลกมูลจิต๘โทสมูลจิต๒และโมหมูลจิต๒หากจัดโลกมูลจิตลงในอภุศลกรรมบถ๑๐จะได้ดังนี้คือ **กายกรรม** มี๒คือ อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจารย์ **วจีกรรม** มี๓คือ มุสาวาท ปิสุนวาท และสัมผัปปลาปวาท^{๕๙} ส่วน**มโนกรรม** มี๒คือ อภิชฌา และมิฉฉาทิฏฐิฉฉา ฉฉา โลภะเป็นความอยากที่มีโทษ เพราะนำไปสู่การแสวงหาสิ่งที่ต้องการโดยวิธีทุจริตหรือผิดศีลธรรม เช่น ปล้นจี้ ฉ้อโกง ขโมย ฯลฯ มิใช่กิเลสที่จะพึงกำหนดด้วยปริมาณสิ่งที่ต้องการแต่กำหนดด้วยเจตนาทุจริตเป็นสำคัญ^{๖๐} เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ที่ต้องการเงิน๑๐ล้านบาท พร้อมบ้าน รถยนต์ และภรรยาหรือสามีที่น่ารัก โดยต่อสู้ชีวิตหรือดิ้นรนแสวงหาทรัพย์ทุกวิถีทางด้วยการประกอบสัมมาชีพจึงมิใช่คนโลภมาก ส่วนผู้ที่ต้องการเงิน๑๐บาท (ค่ารถเมล์) โดยตั้งใจจะขโมยทรัพย์ผู้อื่นจัดเป็นคนโลภมาก เพราะมีเจตนาทุจริตเป็นตัวนำ กิเลสประเภทนี้มีโทษน้อยแต่คล้ายซ้ำหรือทำลายยาก

กิเลสตระกูลโทสะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า เคืองแค้น ไม่สบอาารมณ์ ชอบความย่อยยับ ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้ายโทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนงูที่ถูกตี^{๖๑} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโทสะ” อาจเป็นเพราะโทสะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรง

ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ อกโรติ (ความไม่ชอบ) ปฏิกษะ (ความขัดใจ) โภธะ (ความโกรธ) พยาบาท (ความอาฆาต) ฯลฯ หากจัดโทสมูลจิตลงในอภุศลกรรมบถ๑๐จะได้ดังนี้คือกายกรรมมี ๒คือ ปาณาติบาต และอทินนาทานวจีกรรมมี๔คือ มุสาวาท ปิสุนวาท ผรุสวาท และสัมผัปปลาปวาท ส่วนมโนกรรมมีอย่างเดียวคือ พยาบาท โทสมูลจิตคืออภุศลจิตที่เกิดดับพร้อมกับโทมนัสสเวทนาและ

^{๕๗} พ.อ. ปิ่นมุกข์กันต์, **พุทธศาสตร์ภาค๒**, หน้า๒๐๓.

^{๕๘} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิมมัตถสังคหะและอภิมมัตถวิภาวินิฎฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย**, (กรุงเทพฯมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า๘๗.

^{๕๙} ธนุฉฉาเลศจรรยา, **พระอภิมมัตถสังคหะแก้ปริฉฉา**, (กรุงเทพฯมหานคร : อำนวยสาสน์, ๒๕๒๘), หน้า๒๒.

^{๖๐} พ.อ. ปิ่นมุกข์กันต์, **พุทธศาสตร์ภาค๒**, หน้า๒๕๗.

^{๖๑} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อ้างแล้ว**, หน้า๘๘.

สัมปยุตด้วยปฏิฆะ จัดเป็นอสังขาริก (โกรธเองโดยไม่มีผู้ยุยง) และเป็นสังขาริก (มีผู้ยุยงให้โกรธ)^{๖๒} โทสะเป็นความคิดประทุษร้ายหรือทำลายผู้อื่นซึ่งเป็นเหตุก่อเวรภัยต่าง ๆ อันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น เช่น คิดฆ่าเขา คิดเผาบ้านคู่อริ คิดตีหัวเพื่อนบ้าน ฯลฯอนึ่ง กิเลสประเภทนี้แม้จะมีโทษมากแต่ก็คลายเร็วหรือทำลายง่าย

กิเลสตระกูลโมหะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า ลุ่มหลง มัวเมา เบาปัญญา ตลอดจนความพิศวงงงงวยคัมภีร์อัฐสุภาลินีแสดงลักษณะของโมหะไว้ว่า

โมหะมีความมืดของจิตเป็นลักษณะหรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะมีความไม่แทงตลอดเป็นรสหรือมีความปกปิดสภาวะของอารมณ์เป็นรสมีความไม่ปฏิบัติชอบเป็นปัจจุภูฏฐานหรือมีอันธการคือมีตมนเป็นปัจจุภูฏฐานมีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายเป็นปทัฏฐานพึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง^{๖๓}

โมหมูลจิต๒ดวงเสมอกันด้วยความเป็นอกุศลและเป็นเอกมูลคือมีโมหะเป็นมูลอย่างเดียว โดยที่โมหมูลจิตดวงหนึ่งมีวิจิจฉา (ความสงสัย) เกิดร่วมด้วยและโมหมูลจิตดวงหนึ่งมีอุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) เกิดร่วมด้วยส่วนเวทนาที่เกิดกับโมหมูลจิตเป็นอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว ไม่มีโลภะหรือโทสะ และไม่มีโสมนัสหรือโทมนัสเกิดร่วมด้วยโมหมูลจิต๒ดวงนั้นเป็นอสังขาริก^{๖๔} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโมหะ” อาจเป็นเพราะโมหะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่อจิตอย่างรุนแรง ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) วิจิจฉา (ความสงสัย) สิลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นศีลพรต) ฯลฯโมหะเป็นกิเลสตระกูลใหญ่ที่สุดหรืออาจเรียกว่า “ต้นตระกูลกิเลส” ก็ได้เพราะแผ่อิทธิพลครอบงำกิเลส๒ตระกูลข้างต้น โดยเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นตัวขยายขอบเขตของกิเลสเหล่านั้น กิเลสประเภทนี้มีโทษมากและทำลายยาก เพราะทำให้จิตมีตมน เห็นผิดเป็นชอบ ไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ ลุ่มหลงในสมมุติบัญญัติ ฯลฯเมื่อเป็นเช่นนี้ ปัญญาที่จะทำลายกิเลสจึงเกิดขึ้นยาก

กิเลส๓ประเภทดังกล่าวเรียกว่า “อกุศลมูล”^{๖๕} เพราะเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม^{๖๖} หรือเป็นต้นตอของความชั่วร้ายทุกชนิดอีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุว่ากิเลสเหล่านี้เกิดภายในตน และทำลายตนเหมือนขุยไผ่ทำลายไม้ไผ่ ดังพุทธพจน์ว่า “ โลภะ โทสะและโมหะที่เกิดภายในตนย่อมทำร้ายบุรุษผู้มีจิตเลวทรามเหมือนขุยไผ่กำจัดต้นไผ่ฉนั้น ”^{๖๗} แม้กิเลสจะมีจำนวนมากมายแค่ไหนก็ตาม แต่อกุศลมูลมีเพียง๓อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ) เท่านั้นเพราะเหตุนี้ โลภะ โทสะ และโมหะจึง

^{๖๒} ฐนุจงเลิศจรรยา, อ้างแล้ว, หน้า๒๓.

^{๖๓} อภ.สง.อ. ๕๔๒/๓๐๖.

^{๖๔} นีน่าวันนอร์คอม, พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน, แปลโดย ดวงเดือน บาร์มีธรรม, พิมพ์ครั้งที่๑, (กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า๖๘-๖๙.

^{๖๕} อกุศลมูล หมายถึง รากเหง้าของอกุศล หรือต้นตอของความชั่ว อ้างใน ชู.อิติ.อ. (บาลี) ๕๐/๒๐๖.

^{๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙-๒๖๐.

^{๖๗} ชู.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๔๐๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๓/๑๓๐, ชู.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๒๑, ชู.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒๘/๔๒๙.

เป็นอกุศลมูลและอกุศลธรรมในขณะเดียวกัน ส่วนสภาวะธรรมที่เหลือจากอกุศลมูลนั้นมีใช้องุศลมูลเป็นแต่เพียงอกุศลธรรม (เช่น ผัสสะที่เกิดจากอกุศลมูล) อย่างเดียว

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมแสดงจำนวนจิตไว้๑๒๑ ดวงหรือโดยย่อ๘๙ ดวง โดยแบ่งเป็นอกุศลจิต๑๒ได้แก่โลภมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นมูล) ๘โทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นมูล) ๒และโมหมูลจิต^{๖๘} (จิตมีโมหะเป็นมูล) นอกจากนี้ยังมีเจตสิกอีกจำนวน๕๒ประกอบลงในอกุศลจิต เจตสิกเหล่านั้นจำแนกออกเป็น อกุศลเจตสิก (เจตสิกฝ่ายอกุศล ที่ปรุงแต่งจิตให้ชั่ว) ๑๔^{๖๙} หรืออีกเลศที่เกิดดับหรือเป็นไปพร้อมกับจิตการจัดประเภทของอกุศลเจตสิกตามนัยยะดังกล่าวทำให้ทราบประเภทของกิเลสชัดเจนยิ่งขึ้น

สรุปว่า ประเภทของกิเลสจำแนกออกเป็น๓ตระกูลได้แก่ตระกูลโลภะ คือกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการอยากได้ตระกูลโทสะ คือกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการชดเคืองและตระกูลโมหะคือกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการลุ่มหลง

การจัดระดับของกิเลสเกี่ยวกับการจัดระดับของกิเลสนั้นก็เลศทุกประเภทมีระดับขั้นของความเกิดขึ้นหรือมีความเป็นไปลดหลั่นกันโดยจำแนกออกเป็น๓ระดับ ดังนี้

กิเลสชั้นละเอียด หมายถึงกิเลสระดับละเอียด เป็นกิเลสที่สะสมอยู่ในภวังคจิตหรือจิตไร้สำนึก^{๗๐} หรืออีกเลศที่นอนเนื่องแนบแน่นอยู่ภายในจิตใจจนอาจเกิดความรู้สึกว่าหมดกิเลสแต่หากมีเหตุปัจจัยบางอย่างมากระตุ้น กิเลสระดับนี้จะแสดงตัวทันทีเปรียบเหมือนตะกอนนอนนิ่งในน้ำจืดน้ำใส

^{๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๓๐.

^{๖๙} เจตสิกธรรม หมายถึงธรรมมีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, เรื่องเดิม, หน้า๒๑) อีกนัยหนึ่งเจตสิกธรรมหมายถึง สภาวะธรรมที่ประกอบจิต๔ลักษณะได้แก่ ๑. เกิดพร้อมกับจิต๒. ดับพร้อมกับจิต๓. มีอารมณ์เดียวกับจิต๔. อาศัยวัตถุเดียวกับจิต (เรื่องเดียวกัน, หน้า๘๑).

^{๗๐} อกุศลเจตสิก๑๔ได้แก่**สัพพากุศลสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) มี๔ได้แก่๑. โมหะ คือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้มึนงง๒. อหิริกะ คือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้หมดความอายต่อบาป๓. อนัตตตัปปะ คือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้หมดความกลัวต่อบาป๔. อุทธัจจะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ฟุ้งซ่านและ **ปภินณกอกุศลเจตสิก** (อกุศลเจตสิกกระจายเกิดแก่อกุศลจิต) มี๑๐ได้แก่๑. โลภะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้อยาก๒. ทิฎฐิคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เห็นผิด๓. มานะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ถือตัว๔. โทสะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ขุ่นเคือง๕. อิสสา คือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ริษยา๖. มัจฉริยะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ตระหนี่๗. กุกกุตะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้กังวล๘. กุกกุจะคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้รำคาญ๙. ถีนมิทระคือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ท้อแท้ และซิมเฮา๑๐. วิจิกจฉา คือเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้สงสัย (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๗๓,๘๖-๘๘; ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัยฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า๖๗๐-๖๗๑).

^{๗๑} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย, หน้า๓๒๒ ; จำลองดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (เชียงใหม่: กลางเวียง การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า๕๕.

สะอาดแต่เมื่อใด น้ำนั้นถูกรบกวนเมื่อนั้นตะกอนจะฟุ้งขึ้นตามแรงกระทบที่น้ำทันทีกิเลสชั้นนี้ เรียกว่า “อนุสัยกิเลส”^{๗๒}

น่าสังเกตว่าชาวพุทธทั่วไปเข้าใจคำว่า “อนุสัย” นี้หมายถึงกิเลสอย่างละเอียดเพียงเท่านั้นแต่ความจริง คำนี้มีความหมายในด้านดีและไม่ดี ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์^{๗๓} ว่า

“ พระตถาคตทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบ **อาสยะ อนุสัย จริต อธิมุตติ** ”^{๗๔} ของสัตว์ทั้งหลายทรงทราบสัตว์ทั้งหลายผู้มีจลีสคือกิเลสน้อย มีจลีสคือกิเลสมาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการชั่ว แนะนำให้เข้าใจได้ง่าย แนะนำให้เข้าใจได้ยากควรบรรลुरुธรรมและไม่ควรบรรลुरुธรรม

อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน **อนุสัย ๗** คือ ๑. กามราคานุสัย (อนุสัยคือกามราคะ) ๒. ปฏิฆานุสัย (อนุสัยคือปฏิฆะ) ๓. มานานุสัย (อนุสัยคือมานะ) ๔. ทิฏฐานุสัย (อนุสัยคือทิฏฐิ) ๕. วิจิกิจฉานุสัย (อนุสัยคือวิจิกิจฉา) ๖. ภวราคานุสัย (อนุสัยคือภวราคะ) ๗. อวิชขานุสัย (อนุสัยคืออวิชชา) ราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูปสาตรูป^{๗๕} ในโลก ปฏิฆานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูปสาตรูปในโลก อวิชชาตกไปในสภาวะธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น นี้ชื่อว่าอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย

จริตของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉนปุญญาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี) อปุญญาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว) อาเนญยาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง) ที่เป็นกามาวจรภูมิ หรือที่เป็นรูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิ นี้ชื่อว่าจริตของสัตว์ทั้งหลาย

อธยายคัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉนสัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายคัยทรมาก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายคัยประณีตก็มีเหล่าสัตว์ที่มีอธยายคัยทรมาย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอธยายคัยทรมาเหล่าสัตว์ที่มีอธยายคัยประณีตก็ย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอธยายคัยประณีตแม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายคัยทรมาก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอธยายคัยทรมามาแล้ว สัตว์

^{๗๒} อนุสัยกิเลสหมายถึงอนุสัย๗ได้แก่ ๑. กามราคะคือความพอใจในกาม ๒. ปฏิฆะคือความขัดใจ ๓. ทิฏฐิคือความเห็นผิด ๔. วิจิกิจฉาคือความลังเลสงสัย ๕. มานะคือความถือตัว ๖. ภวราคะคือความกำหนดในภพ ๗. อวิชชา คือความไม่รู้ (ที.ปา. ๑๑/๓๓๗๒๕๗) อนุสัย๗รวมลงในเวทนา๓เป็นอนุสัย๓ได้แก่ ๑. ราคานุสัยคือเชื้อแห่งความกำหนัด ๒. ปฏิฆานุสัยคือเชื้อแห่งความชัง ๓. อวิชขานุสัยคือเชื้อแห่งความหลง (ขุ.อิติ.อ. ๕๒/๒๑๗) บรรดาอนุสัย๓นั้น ราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา ปฏิฆานุสัยนอนเนื่องในทุกข์เวทนา ส่วนอวิชขานุสัยนอนเนื่องในทุกขเวทนา (ม.มู. ๑๒/๕๑๑/๓๙๔).

^{๗๓} อภิ.วิ. ๓๕/๘๑๔-๘๒๗/๕๒๕-๕๒๙.

^{๗๔} **อาสยะ** ได้แก่ ทิฏฐิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ ๆ **อนุสัย** ได้แก่ กิเลสที่นอนเนื่องซึ่งยังละไม่ได้ ๆ **จริต** ได้แก่ กุศลและอกุศลที่กายกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง ๆ **อธิมุตติ** ได้แก่ อธยายคัยของเหล่าสัตว์ อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๘๑๔/๔๙๓-๔.

^{๗๕} สภาวะที่น่ารัก น่าชื่นใจ มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๘๑๖/๔๙๕.

ทั้งหลายที่มีอหยาตย์ประณีตก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอหยาตย์ประณีตมาแล้วแม้ใน
อนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอหยาตย์ทรามก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอหยาตย์ทราม
สัตว์ทั้งหลายที่มีอหยาตย์ประณีตก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอหยาตย์ประณีต นี้ชื่อว่า
อหยาตย์ของสัตว์ทั้งหลาย

สัตว์ทั้งหลายที่มีอหยาตย์คือกิเลสในปัญญาจักขุมาก เหล่านี้เป็นไฉนกิเลสวัตถุ ๑๐ คือ ๑.
โลภะ (ความอยากได้) ๒. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) ๓. โมหะ (ความหลง) ๔. มานะ (ความถือตัว) ๕.
ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ๖. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ๗. ถีนะ (ความท้อแท้) ๘. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)
๙. อหิริกะ (ความไม่ละอาย) ๑๐. อโนตตปปะ (ความไม่เกรงกลัว)

กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดสองเสพ เจริญ ทำให้มากเพิ่มพูนขึ้นแล้วสัตว์เหล่านี้
นั้นชื่อว่าผู้มีอหยาตย์คือกิเลสในปัญญาจักขุมาก

สัตว์ทั้งหลายที่มีอหยาตย์คือกิเลสในปัญญาจักขุน้อย เหล่านี้เป็นไฉนกิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้
สัตว์เหล่าใดไม่สองเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มาก ไม่เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้มีอหยาตย์คือกิเลสใน
ปัญญาจักขุน้อย

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์อ่อน เหล่านี้เป็นไฉนอินทรีย์ ๕ ^{๗๖} คือ ๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือ
ศรัทธา) ๒. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ) ๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือ
สมาธิ) ๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) อินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดไม่สองเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำ
ให้มาก ไม่ทำให้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์แก่กล้า เหล่านี้เป็นไฉนอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดสอง
เสพ เจริญ ทำให้มาก เพิ่มพูนขึ้นแล้วสัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการชั่ว เหล่านี้เป็นไฉนสัตว์เหล่านั้นใดมีอาสวะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจริต
ชั่ว มีอหยาตย์ชั่ว มีอหยาตย์คือกิเลสในปัญญาจักขุมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้มีอาการชั่ว

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดี เหล่านี้เป็นไฉนสัตว์เหล่านั้นใดที่มีอาสวะดี มีจริตดี มีอหยาตย์
ดี มีอหยาตย์คือกิเลสในปัญญาจักขุน้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้มีอาการดี

สัตว์ทั้งหลายผู้ที่แนะนำให้เข้าใจได้ยาก เหล่านี้เป็นไฉนก็สัตว์เหล่าใดมีอาการชั่ว สัตว์
เหล่านี้มันชื่อว่าผู้ที่แนะนำให้เข้าใจได้ยากส่วนสัตว์เหล่าใดมีอาการดี สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้ที่แนะนำให้
เข้าใจได้ง่าย

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลुरुธรรม เหล่านี้เป็นไฉนสัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกาง
กั้นคือกรรม ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา
ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยาม๑ในสภาวะธรรมที่เป็นกุศล
ทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้มันชื่อว่าผู้ไม่ควรบรรลुरुธรรม

สัตว์ทั้งหลายผู้ควรบรรลुरुธรรม เหล่านี้เป็นไฉนสัตว์เหล่านั้นใดไม่ประกอบด้วยเครื่องกาง
กั้นคือกรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก มีศรัทธา มี

^{๗๖}สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน เช่นศรัทธาเป็นใหญ่ในการครอบงำความไม่มีศรัทธาเป็นต้น

ฉันทะ มีปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลายสัตว์เหล่านี้
นั้นชื่อว่าผู้ควรบรรลุมรรคปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม
สัมมาทิฐิในความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรง
ทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็น
จริง”^{๗๗}

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถาบางเล่มอธิบายว่า **อนุสัย** หมายถึงอกุศลธรรมที่ประกอบกับ
จิต^{๗๘} ในนัยนี้พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายด้านไม่ดีของอนุสัยว่าเป็นเจตสิกกรรมฝ่ายอกุศล
หรือเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง

ส่วนอีกคำคือคำว่า “**वासना**” ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจว่าเป็นสิ่งที่ดี เช่นประโยคว่า “คนนี้มี
वासนาจึงได้เกิดเป็นลูกคนรวย” หรือ ประโยคว่า “พี่คนจนทุนน้อยด้อยवासनाแม่กานดาหน้ามโนไม่
สนใจ” แท้ที่จริง คำนี้หมายถึงพฤติกรรมบางอย่างที่บุคคลสั่งสมอบรมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน
จนกลายเป็นบุคลิกภาพของแต่ละบุคคล เช่น การชอบแหงนหน้า การชอบเดินก้มหน้าवासนาเป็นสิ่งที่
ติดตัวบุคคลไปตลอดไม่สามารถขจัดให้หมดแม้จะหมกมิดกิเลสแล้วก็ตาม มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่
ทรงทำลายกิเลสพร้อมवासนาลงได้โดยเด็ดขาด^{๗๙} ส่วนพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเพราะถูกกระตุ้น
จากกิเลสจนกลายเป็นบุคลิกภาพอันโดดเด่น เช่น การชอบแต่งตัว ความมีนิสัยโกรธง่ายอาการ
ลักษณะนี้เรียกว่า “**จริต**”^{๘๐} เพราะเป็นพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเป็นปกตินิสัยเฉพาะตัว

กิเลสชั้นกลาง หมายถึงกิเลสระดับกลาง เป็นกิเลสที่ทำให้จิตใจไม่สงบเพราะถูกอารมณ์
อย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามากระทบ ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของอนุสัยกิเลสในจิตไร้สำนึกที่เปลี่ยนเป็น
ปริญญฐานกิเลสในวิถีจิตตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์กิเลสระดับนี้จะปรากฏขึ้นในระดับจิตสำนึกและจิต
ก่อนสำนึก^{๘๑} กิเลสชั้นนี้เรียกว่า “**ปริญญฐานกิเลส**”^{๘๒}

^{๗๗} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๑๔-๘๒๗/๕๒๕-๕๒๙.

^{๗๘} ส.นิ.อ. (บาลี) ๓๐/๒๓๕.

^{๗๙} ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๑๒.

^{๘๐} จำแนกบุคลิกภาพของบุคคลตามประเภทจริต (จริยา) ออกเป็น๖ประเภท ได้แก่๑. คนรักจจริตคือ
คนรักสวยรักงาม๒. คนโทสจริตคือคนมักโกรธ๓. โมหจริตคือคนมักหลงลืม๔. สัทธาจริตคือคนเชื่อง่าย๕. พุทธิจริต
คือคนมีปัญญา๖. คนวิตกจริตคือคนคิดมาก (วิสุทธิ. ๑/๑๒๗).

^{๘๑} จำลองดิษยวณิข, อ้างแล้ว, หน้า๕๖.

^{๘๒} ปริญญฐานกิเลสหมายถึงนิวรรณ์๕ (เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต๕อย่าง) ได้แก่๑. กามฉันทะคือ
ความพอใจในกาม๒. พยาบาทคือความคิดร้าย๓. ถีนมิทธะคือความหดหู่และเชื่องซึม๔. อุทธัจจกุกกุกจะคือความ
ฟุ้งซ่านและรำคาญ๕. วิจิกิจฉาคือความสงสัย (ที.ปา. ๑๑/๔๑๔/๒๙๖; ม.มู. ๑๒/๒๙๑/๑๙๙; ฯลฯ) และกิเลส
ทั้งหลายที่จัดอยู่ในหมวดอุปกิเลส เช่น อุปกิเลส๑๖ (เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ๑๖อย่าง) ได้แก่๑. อภิชฌาวิสมโยกะ
คือความคิดเพ่งเล็งอยากได้๒. พยาบาทคือความคิดร้าย๓. โภระคือความโกรธ๔. อุปนาหะคือความผูกโกรธ๕. มักขะ
คือความลบลู่คุณท่าน๖. ปลาสะคือความตีตนเทียมท่าน๗. อิสสาคือความริษยา๘. มัจฉริยะคือความตระหนี่๙.
มายาคือมารยา๑๐. สาถะยะคือความโอ้อวด๑๑. ถัมภะคือความหัวดี๑๒. สारัมภะคือความแข่งดี๑๓. มานะคือ
ความถือตัว๑๔. อติมานะคือความดูหมิ่นผู้อื่น๑๕. มทะคือความมัวเมา๑๖. ปมาทะคือความประมาท (ม.มู. ๑๒/๙๓/
๔๘).

ความจริงธรรมชาติเดิมของจิตมีลักษณะผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองเพราะกิเลสเป็นเหตุตั้ง พุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส ที่เกิดขึ้น จิตนี้ผุดผ่องและจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๘๓}

จิตนี้ผุดผ่องใส (ปกัสสรสมิท) ในที่นี้หมายถึง ภาวังคจิต คือจิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิจิต กับจิตคือตั้งแต่เกิดจนถึงตายในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น และคำว่า ผุดผ่อง หมายถึงผุดผ่องเพราะบริสุทธิ์ไม่มีอุปกิเลส^{๘๔}

คำว่า อุปกิเลส มี ๑๖ ประการ มีอภิขมาวิสมโลภะ - คิดเพ่งเล็งอยากได้โดยไม่เลือกว่า ควร หรือไม่ควร เป็นต้น^{๘๕}

พุทธพจน์บทนี้เป็นที่ถกเถียงกันในหมู่ผู้ศึกษาวิชาการทางด้านพุทธศาสนาพอสมควร เพราะตีความคำว่า “จิตประภัสสร” แตกต่างกัน ชาวพุทธจำนวนไม่น้อยเข้าใจว่าจิตประภัสสร หมายถึงธรรมชาติของจิตดั้งเดิมนั้นบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้งปวง หรืออาจเข้าใจว่าเป็นจิตบริสุทธิ์ เพียงชั่วคราวแต่ต่อมาถูกกิเลสจรมาทำความเศร้าหมองให้เกิดขึ้นตั้งนั้น การขจัดกิเลสให้หมดสิ้นจึง เป็นการทำให้จิตเข้าสู่ภาวะเดิมคือความบริสุทธิ์ส่วนฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าวนี้มีมุมมอง คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ บางคนมองว่าจิตประภัสสรหมายถึงภาวังคจิต^{๘๖} (จิตที่รักษาทรงไว้หรือวิบาก จิตที่รักษาปัจจุบันชั้นให้ดำรงอยู่) จิตนี้มีลักษณะประภัสสร ซึ่งยังมีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องอยู่ แต่ต้อง เศร้าหมองเพราะกิเลสประเภทนิรวณจรมาย่ำเยี่ยมเยียน^{๘๗} บางคนมองว่าธรรมชาติของจิตมีลักษณะผ่อง ใสไวต่อการรับรู้อารมณ์^{๘๘} หรือบางคนมองว่าเป็นความผุดผ่องของจิตเกิดใหม่แต่เนื้อหาของจิตนั้นยัง อ่อนแออยู่จึงไม่อาจตัดทานอำนาจของกิเลสได้ เปรียบเหมือนความสะอาดทางร่างกายของเด็กอ่อน ซึ่งเด็กนั้นไม่อาจทำความสะอาดเองได้^{๘๙}

ตามทัศนะทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ทัศนะที่ ๒ ดูเหมือนว่าจะมีเหตุผลมากกว่าทัศนะแรกเพราะถ้าจิต ประภัสสรหมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจะไม่อาจเป็นไปได้ เพราะเหตุว่ากิเลสอันได้ชื่อว่าเป็นเชื้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารสูญสิ้นแล้วยิ่งกว่านี้ ผู้ บำเพ็ญเพียรจนสามารถละกิเลส ซึ่งเรียกว่า “อริยบุคคล” คงต้องกลับมาเป็น “ปุถุชน” ตามเดิม เมื่อ เป็นเช่นนี้ คงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องเพียรพยายามขจัดกิเลสให้หมดไปเพราะกิเลสกลับเกิดอีก เอาแน่ไม่ได้ ความจริง จิตประภัสสรน่าจะเป็นความผุดผ่องของจิตในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่เข้าถึงภาวะ ของความบริสุทธิ์บริบูรณ์หรือปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงกรณีนี้เปรียบเหมือนน้ำในหนอง คลอง บึง หรือลำธารตามธรรมชาติแม่น้ำนั้นจะดูใสสะอาดแค่ไหนก็ตามแต่ความสกปรกหรือเชื้อโรคชนิดต่างๆ

^{๘๓} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๐/๔๙-๕๐/๙.

^{๘๔} อก.เอกก.อ.(บาลี) ๑/๔๙/๕๓-๕๔.

^{๘๕} ม.มู.(บาลี) ๑๒/๗๒/๔๘-๙.

^{๘๖} อก.เอกก.อ. (บาลี) ๔๙-๕๐/๕๓ ; ส.นิ.อ. (บาลี)๑/๒๒, ๖๙/๒๘๗ ; ขุ.ป.อ. (บาลี)๑๑๙/๒๖๐.

^{๘๗} จำลองดิษยวณิช, อ้างแล้ว, หน้า๕๘-๕๙.

^{๘๘} ร.ดร. สุนทรณ ริงซี, อ้างแล้ว, หน้า๑๑๓.

^{๘๙} พ.อ. ปินมุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค๒, หน้า๑๙๘-๑๙๙.

ยังคงอิงแอบอยู่ในน้ำไม่มากก็น้อย ลักษณะเช่นนี้เหมือนการแผ่ตัวของอนุสสัยกิเลสภายในภวังคจิต ส่วนการที่บุคคลปรารถนาจะดูเงาตนในน้ำหากน้ำนั้นสงบนิ่งไม่มีสิ่งใดมาทำให้ขุ่นหรือให้กระเพื่อมเงาย่อมปรากฏชัดเจนนที่สุด หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมเพียงใดความคมชัดของเงาจะเป็นไปเพียงนั้น กล่าวคือ น้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมน้อยเงาย่อมปรากฏชัดเจนนกว่าเงาในน้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมมากกว่า แต่หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมมากเกินไป บุคคลนั้นจะไม่สามารถมองเห็นเงาตนได้เลย ลักษณะเช่นนี้เป็นเหมือนความเป็นไปของอุปกิเลส^{๙๐} โดยที่อุปกิเลสเป็นเหมือนสิ่งที่ทำให้น้ำขุ่นหรือให้กระเพื่อม เพราะทำให้จิตเศร้าหมอง ส่วนจิตเป็นเหมือนน้ำ หากอุปกิเลสมีมากจิตจะสงบยากและปัญญามีน้อย หากอุปกิเลสมีน้อย จิตจะสงบง่ายและปัญญามีมากแต่หากอุปกิเลสมีมากเกินไปจิตจะหาความสงบและหาปัญญาได้ยากยิ่ง

กิเลสชั้นหยาบ หมายถึงกิเลสระดับหยาบเป็นกิเลสที่ไม่สามารถควบคุมจนเป็นเหตุให้เกิดการกระทำทุจริตทางกาย วาจา และใจหรือเป็นปริยัญ्ञานกิเลสที่วิวัฒนาการจนกลายเป็นวิติกมม กิเลสกิเลสชั้นนี้เรียกว่า“วิติกมมกิเลส”

บางคนมองว่าวิติกมมกิเลสคือโลภะที่กลายสภาพเป็นอภิชฌา (การเพ่งเล็งของเขา) ทำให้เกิดการล่วงละเมิดความผิดเกี่ยวกับทรัพย์สิน (อทินนาทาน)หรือล่วงละเมิดความผิดทางเพศ (กาเมสุมิฉฉาจาร) โทสะกลายสภาพเป็นพยาบาท (ความอาฆาต) ทำให้เกิดการกระทำร้ายร่างกาย (ปาณาติบาต) โมหะกลายสภาพเป็นมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ทำให้เกิดการกระทำความผิดในทุกกรณี^{๙๑} อีกนัยหนึ่ง เป็นกิเลสที่ปรากฏออกมาทางกายวาจาจนทำให้ตนเองและสังคมเดือดร้อน

ความจริง กิเลสระดับนั้นคือวิวัฒนาการของกิเลสตามลำดับชั้นกล่าวคือกิเลสชั้นที่๑ ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่๒และกิเลสชั้นที่๒ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่๓ตามระดับความรุนแรงที่ต่างกัน หมายความว่ากิเลสชั้นละเอียดคือราคะนุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโลภะปฏิกขานุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโทสะ อวิชชานุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโมหะกิเลสระดับชั้นกลางยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นหยาบคือทุจริต๓ประการ

สรุปว่ากิเลสจำแนกออกเป็น๓ระดับ ได้แก่กิเลสชั้นละเอียดคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นละเอียดกิเลสชั้นกลางคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นกลางและกิเลสชั้นหยาบคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นหยาบ

เหตุเกิดของกิเลส: พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผลเพราะหลักธรรมในพุทธศาสนา แสดงความเป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งปวงตามแนวคิดที่ว่าสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป ล้วนอิงอาศัยกันและกันในลักษณะสัมพันธ์ต่อกันเป็นรูปกระแสหรือกระบวนการ หามิสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นปฐมเหตุหรือเป็นจุดเริ่มต้นของสิ่งทั้งปวงไม่มีกิเลสแม้จะได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งความทุกข์^{๙๒} ก็ตามแต่ก็หาได้

^{๙๐}อุปกิเลสมีอภิชฌาวิสมโลภะ เป็นต้น (ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๖๑; ส.สพ.อ. ๗๘๗/๒๔๗; ชุ.เถรี.อ. ๑๐๑/๑๒๑; อภ.สง.อ. ๑๓๔๐/๔๓๘) อภิชฌาคือความกำหนดพอใจในวัตถุของตนส่วนวิสมโลภะคือความกำหนดพอใจในวัตถุของผู้อื่น (ม.ม.อ. ๗๑/๑๘๑) อีกนัยยะอุปกิเลสมีโลภะ เป็นต้น ซึ่งเกิดในขณะแห่งขวนจิต (อง.เอกก.อ. ๕๑/๕๔).

^{๙๑}พระราชวรมุนี (ประยูรธรรมจิตโต), **รวมปาฐกถาธรรมชุดพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), น. ๘๘-๘๙.

^{๙๒}ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๙/๕๖๗.

เป็นปฐมเหตุแห่งความทุกข์ไม่เพราะกิเลสยังเป็นผลของสิ่งอื่นอีกหรือยังอิงอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น ดังความว่า

สุกนิมิต คือความกำหนดหมายว่างาม เมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายถึงสุกนิมิตราคะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ ปฏิกนิมิตคือความกำหนดหมายว่ากระทบกระทั่งเมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายถึงปฏิกนิมิตโทสะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเชื่อมไปเหมือนอโยนิสมนสิการ(การมนสิการโดยไม่แยบคาย)นี้ เมื่อมนสิการโดยไม่แยบคาย อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เชื่อมไป^{๙๓}

ข้อความนี้ชี้ชัดว่า การกำหนดหมายว่างามที่ขาดการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย เป็นเหตุให้ราคะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น การกำหนดหมายว่ากระทบกระทั่งที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคาย เป็นเหตุให้โทสะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น ส่วนการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุให้โมหะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม หลักปฏิจจนูปบาทแสดงกระบวนการเกิดดับของทุกข้ออย่างเป็นระบบครบวงจรโดยมีจุดเริ่มต้นคืออวิชชา (ความไม่รู้) แม้อวิชชาจะได้ชื่อว่าเป็นประธาน^{๙๔} หรือเป็นศูนย์รวมของกิเลสทุกชนิดก็ตามแต่อวิชชาก็ยังมีเหตุเกิดหรือยังอิงอาศัยเหตุปัจจัยอื่นอีก ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชชาไม่มี ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ แม้อวิชชา เราก็ก้าวว่ามีอาหาร^{๙๕} มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของอวิชชา ควรตอบว่า ‘นิรณฺ ๕’ แม้นิรณฺ ๕ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของนิรณฺ ๕ ควรตอบว่า ‘ทฺจฺริต ๓’ แม้นทฺจฺริต ๓ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของทฺจฺริต ๓ ควรตอบว่า ‘ความไม่สำรวมอินทรีย’ แม้ความไม่สำรวมอินทรีย เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่สำรวมอินทรีย ควรตอบว่า ‘ความไม่มีสติสัมปชัญญะ’ แม้ความไม่มีสติสัมปชัญญะ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่มีสติสัมปชัญญะ ควรตอบว่า ‘การมนสิการโดยไม่แยบคาย’ แม้การมนสิการโดยไม่แยบคาย เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการมนสิการโดยไม่แยบคาย ควรตอบว่า ‘ความไม่มีศรัทธา’ แม้ความไม่มีศรัทธา เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่มีศรัทธา ควรตอบว่า ‘การไม่ฟังสัทธรรม’ แม้การไม่ฟังสัทธรรม เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการไม่ฟังสัทธรรม ควรตอบว่า ‘การไม่คบสัตบุรุษ’

^{๙๓} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๑๒.

^{๙๔} บรรจบบรรณรุจิ, ปฏิจจนูปบาท, พิมพ์ครั้งที่๓, (กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า๒๐.

^{๙๕} อาหาร ในที่นี้หมายถึงปัจจัยหรือเหตุ อ่างใน อก.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๖๑-๖๒/๓๕๒.

การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์การไม่ฟังสัทธรรมที่
บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่
แยบคายบริบูรณ์การมนสิการโดยไม่แยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์
ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทรียบริบูรณ์ความไม่สำรวมอินทรียที่
บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุจริต ๓ บริบูรณ์ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์นิวรรณ์ ๕ ที่
บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชชาบริบูรณ์อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์ ฯลฯ นิวรรณ์
๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชชาบริบูรณ์ อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ เปรียบเหมือน
เมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนักๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และ
ห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธารและห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึง
เต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหา
สมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้”^{๙๖}

พุทธพจน์นี้ชี้ชัดว่าอวิชชาเกิดจากนิวรรณ์๕นิวรรณ์๕เกิดจากทุจริต๓ทุจริต๓เกิดจากการไม่
สำรวมอินทรียการไม่สำรวมอินทรียเกิดจากความไม่มีสติสัมปชัญญะความไม่มีสติสัมปชัญญะเกิดจาก
การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเกิดจากความไม่มีศรัทธาความไม่
มีศรัทธาเกิดจากการไม่ฟังสัทธรรมการไม่ฟังสัทธรรมเกิดจากการไม่คบสัตบุรุษการไม่คบสัตบุรุษเกิด
จาก ฯลฯ (สาเหตุอื่นอีก) โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “อาหาร” แทนคำว่า “สาเหตุ” ในการ
แสดงเหตุเกิดของอวิชชา

น่าสังเกตว่า คัมภีร์พระสูตรตามที่อ้างนั้นแสดงสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาไม่
สอดคล้องกัน กรณีนี้อาจทำให้เกิดความสับสนเกี่ยวกับสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาอย่างไรก็ตาม
ความไม่สอดคล้องดังกล่าวกลับสอดคล้องกับหลักความเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งปวงที่เป็นไปแบบ
สัมพันธ์และอิงอาศัยกันและกันซึ่งไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีเหตุปัจจัยเพียงสิ่งเดียวหรือมีความเป็นไปแบบ
เอกเทศ แต่สิ่งทั้งปวงนั้นเป็นไปภายใต้วงจรอันอิงอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างประกอบกันขึ้นหลักการ
นี้ทำให้ทราบว่าสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชามีหลายประการเมื่อเป็นเช่นนี้ การหยิบยกประเด็นใด
ประเด็นหนึ่งมาอธิบายสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชา จึงมีขัดต่อหลักความเป็นจริงหรือแย้งต่อหลัก
ความหลากหลายของเหตุปัจจัยสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาเป็นไปตามกฎเกณฑ์นี้ กล่าวคือ หาก
มองสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิตจึงเป็นนิวรรณ์๕หรือหากมอง
ในแง่เครื่องหมกหมมจึงเป็นอาสวะนอกจากนี้ ความแตกต่างของสถานการณ์ สภาพปัญหา และ
อัยยาศัยของแต่ละบุคคล น่าจะเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การอธิบายเหตุเกิดของ
อวิชชามีนัยยะที่ต่างกันความหลากหลายแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นเหตุเกิดของอวิชชานี้เปรียบเหมือนความ
หลากหลายแห่งเหตุปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบสำคัญต่อการเจริญเติบโตของต้นไม้ เช่นพันธุ์ไม้ น้ำ ปุ๋ย
ดังนั้น การนำเอาประเด็นใดประเด็นหนึ่ง (ที่เป็นเหตุปัจจัยให้ต้นไม้เจริญเติบโต) มาอธิบายการ
เจริญเติบโตของต้นไม้ จึงทำให้เหตุปัจจัยอื่นอีกที่มีได้นำมาอธิบายไม่ถูกต้องไม่

บทบาท และกระบวนการเกิดของกิเลส

^{๙๖} วจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔-๑๓๕.

บทบาทของกิเลส: สิ่งเสพติดทุกชนิดแม้จะมีพิษภัยต่อสุขภาพร่างกายของผู้เสพมากแค่ไหนก็ตาม แต่คุณประโยชน์ทางด้านเภสัชก็มีมากเหมือนกันเช่นในใบกระท่อมในทางเภสัชกรรมไทยแผนโบราณใช้เป็นยาแก้บิด แก้ปวดท้อง แก้ท้องร่วง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ฯลฯ^{๙๗} กิเลสก็เช่นกันแม้จะได้ชื่อว่าเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ แต่กิเลสก็มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคมปัจจุบันของคนทั่วไป คงเป็นการยากที่จะปฏิเสธความเจริญทางวัตถุหรือนวัตกรรมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกหรือเกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันเช่นเทคโนโลยีทางการแพทย์สมัยใหม่ เครื่องบิน คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้มิได้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นจากความต้องการของมนุษย์อันเป็นความต้องการอย่างไร้ขีดจำกัดและเป็นแรงจูงใจให้เกิดการเรียนรู้เพื่อสร้าง ทำลายหรือสนับสนุนสิ่งต่าง ๆ อย่างไร้ขอบเขตดังนั้น กิเลสจึงมีบทบาทในการสร้าง การทำลายและการสนับสนุน^{๙๘} ดังนี้

บทบาทการสร้าง กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างสิ่งต่างๆคือกิเลสตระกูลโลกะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ตระกูลนี้ ได้แก่ กามราคะ กามฉันทะ กามตัณหา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้แสดงอาการในรูปความต้องการ^{๙๙} ของมนุษย์เพื่อสร้างความเจริญภายนอกและภายใน กล่าวคือ :

๑) ความเจริญภายนอกหมายถึงความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดีความเจริญดังกล่าวนี้มีมากมายและนับว่าเป็นความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ ของมวลมนุษย์แต่ความยิ่งใหญ่ที่แท้จริงคือความยิ่งใหญ่ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติ^{๑๐๐} การค้นพบว่าโลกหมุนได้ของกาลิเลโอ ก็คือการนำเอาพลังงานไฟฟ้ามาใช้เป็นประโยชน์ของไมเคิลฟาราเดย์ ก็ดี การค้นพบวิธีการรักษาหรือป้องกันโรคด้วยเชื้อโรคของ หลุยส์ ปาสเตอร์ ก็ดี การค้นพบวิทยาการดังกล่าวนี้จัดว่าเป็นความยิ่งใหญ่และเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติดังนั้น ความต้องการของมนุษย์จึงเป็นแรงจูงใจที่ผลักดันให้เกิดการคิดค้นเพื่อการค้นพบและพัฒนาวิทยาการในด้านต่างๆ อันนำไปสู่การสร้างสิ่งต่างๆ สนองความต้องการของมวลมนุษย์อย่างไร้ขีดจำกัด

^{๙๗} ดร. วิทย์เที่ยงบรรณธรรม, ตำรายาเสพติด, (กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๓๑), หน้า๖๓.

^{๙๘} แสงจันทร์งาม, พุทธศาสนวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : บรรณาคาร, ๒๕๑๒), หน้า๑๕๕.

^{๙๙} ความต้องการหมายถึง กิเลสประเภทตัณหาซึ่งความต้องการนั้นจะเป็นฝ่ายดีที่เรียกว่า “ฉันทะ” ก็ตาม หรือเป็นฝ่ายไม่ดีที่เรียกว่า “ตัณหา” ก็ตามอ้างอิงใน ส.นิ.อ.(บาลี) ๑/๒๐, ๗ ; ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑๔๑-๑๔๒ ; อภิ.สง.อ.(บาลี) ๕๒๗ ; วิสุทธินิ.มหาฎีกา.(บาลี)๑/๒๔๑, ๓/๓๖๖; พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่๗ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า๔๘๕-๕๒๘) แต่ความต้องการของปุถุชนจัดเป็นกิเลสทั้งสิ้น เพราะเหตุว่ายังเจือปนด้วยกิเลสระดับต่าง ๆ ไม่มากก็น้อย หรือขึ้นชื่อว่าความต้องการของสัตว์ที่ยังเป็นไปในภูมิ๓ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ) ยังคงเป็นความต้องการที่อิงอยู่บนพื้นฐานของอสังขกิเลสอ้างอิงใน วิ.อ. (บาลี)๑๕๔-๑๕๕; ที.สี.อ. ๖๓/๑๐๗; ม.ม.อ. ๓๐๖/๑๓๗, ๓๗๔/๑๕๕; ม.ม.อ. ๑๑๑/๙๖; ม.ม.อ. ๑๙๑/๑๑๘; ส.นิ.อ. ๙๑/๑๔๙, ๙๓/๑๕๐, ๒๔๘/๒๘๓, ๓๑๒/๓๐๘; ส.ส.พ.อ. ๒๔๖/๑๒๔, ๔๓๑/๑๙๔, ๑๒๕๒/๓๓๗; ขุ.วิ.อ. ๗/๑๒, ๒๔๒/๑๒๘; ขุ.เถร.อ. ๑/๗๔/๒๕๗; ขุ.จุ.อ. ๑๘/๑๙, ๘๑/๕๓; ขุ.ม.อ.๑/๒๕, ๕/๕๙, ๘/๑๐๕, ๑๐/๑๒๓; ขุ.ป.อ. ๑/๖๙, ๘๐/๑๐๐, ๑๖๖/๓๔๘; อภิ.วิ.อ. ๓๙๘/๓๑๑; อภิ.สง.อ.(บาลี)๓๓๗/๒๑๖-๒๑๗, ๔๔๖/๒๘๖, ๕๓๙/๓๐๒, ๕๔๒/๓๐๗; วิสุทธินิ.มหาฎีกา. ๑๖๘/๒๓๙). อนึ่ง คำทั้ง๒นั้น (ตัณหากับฉันทะ) โดยทั่วไปเป็นไวยากรณ์กัน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า๔๘๗.

^{๑๐๐} หลวงวิจิตรวาทการ, **กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่๒**, พิมพ์ครั้งที่พิเศษ, (กรุงเทพฯ : สารมวลชน, ๒๕๓๕), หน้า๑๘๒.

๒) ความเจริญภายในหมายถึงความเจริญทางจิตใจหรือพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประสบกับความสุขที่แท้และยั่งยืนความต้องการที่ทำให้เกิดความเจริญดังกล่าว เช่น ความต้องการพันธกิจของเจ้าชายสิทธัตถะนำไปสู่การแสวงหาและทรงค้นพบทางพันธกิจในที่สุดความต้องการนางเทพอัปสรของนันทกุมารคือแรงบันดาลใจที่นำไปสู่การปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลหรือความต้องการราชสมบัติของราหุลราชกุมารในฐานะทรงเป็นรัชทายาทโดยธรรมนำไปสู่การบรรพชาเป็นสามเณรองค์แรกในพุทธศาสนาจนกระทั่งท่านสามารถบรรลุธรรมได้เป็นทายาททางธรรมของพระพุทธเจ้าในโอกาสต่อมา กรณีดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าความต้องการด้านดี (ตัณหาด้านดี)^{๑๐๑}คือจุดเริ่มต้นเพื่อพัฒนาไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป แต่กรณีนี้มีได้หมายความว่าความดีความชั่วเป็นปัจจัยของกันและกันได้^{๑๐๒} หรือความดีความชั่วหาเป็นปัจจัยของกันและกันไม่ได้^{๑๐๓} เพียงชี้ให้เห็นว่าความต้องการระดับโลกียะเป็นบันไดขั้นต้นที่ทำให้เกิดการก้าวขึ้นสู่บันไดขั้นสูงคือโลกุตระ อันเป็นการอาศัยความต้องการในตอนต้นเพื่อหมดความต้องการในตอนท้าย หรือการอาศัยตัณหาละตัณหา ดังพุทธพจน์ว่า “ กายนี้เกิดขึ้นเพราะตัณหา บุคคลอาศัยตัณหาแล้วพึงละตัณหาเสีย ‘ เพราะอาศัยเหตุอะไรเราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น นื่องหญิงภิกษุในธรรมวินัยนี้ฟังข่าวว่า ‘ ภิกษุชื่อนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ^{๑๐๔} อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ’ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ เมื่อไรหนอ แม้เราก็จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ’ เธออาศัยตัณหาแล้วภายหลังจึงละตัณหาเสียได้”^{๑๐๕} นั้นเอง

อรรถกถาท่านอธิบายว่า “ ตัณหา (อาศัยตัณหา) ในที่นี้หมายถึงตัณหาปัจจุบัน ซึ่งเกิดขึ้นขณะนี้ ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ให้ความอยากเกิดขึ้นในวิโมกข์อันยอดเยี่ยม^{๑๐๖} ส่วนคำว่า ตัณหา (ละตัณหา) ในที่นี้หมายถึงตัณหาที่เป็นมูลรากในวิภูษะ”^{๑๐๗}

บทบาทการทำลาย : กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการทำลายล้างสิ่งต่างๆคือกิเลสตระกูลโทสะซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่ ปฏิมะ โภคะ โทสะ อุปนาหะพยาบาทวิหิงสา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้ก่อความเสียหาย กล่าวคือ

^{๑๐๑} ตัณหาด้านดี เรียกว่า “ธรรมตัณหา” อ้างใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑๐, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๑๒, ๖๗๖/๒๖๔.

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๑๐๓} ศ.ดร. สมภารพรมหา, **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สารมวชน, ๒๕๓๕), หน้า ๖๑-๖๒.

^{๑๐๔} **เจโตวิมุตติ** หมายถึงผลสมาธิ ฯ **ปัญญาวิมุตติ** หมายถึงผลปัญญา อ้างใน อง.ต.ก.อ. (บาลี) ๓๒/๑๒/๘๔.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๐-๒๒๑.

^{๑๐๖} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๙/๓๘๕, อง.จตุกก.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑๕๙/๔๒๒.

^{๑๐๗} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๙/๓๘๕.

๑) ความเสียหายภายนอกหมายถึงความเสียหายต่อชีวิตและทรัพย์สินเหตุการณ์ความรุนแรงในสังคมโลกเป็นต้นว่าการก่อการร้ายในอเมริกาเหตุการณ์ระเบิดพลีชีพของชาวปาเลสไตน์การก่อวินาศกรรมบนเกาะบาหลีสงครามระหว่างสหรัฐกับอิรัก ฯลฯ พฤติกรรมดังกล่าวคือภาพสะท้อนของกิเลสตระกูลโทสะที่บุคคลไม่อาจควบคุมหรือกำกับขอบเขตให้อยู่ในวงจำกัดจนนำไปสู่ความเสียหายนานาประการความเสียหายดังกล่าวเป็นผลต่อเนื่องมาจากความเสียหายภายใน

๒) ความเสียหายภายในหมายถึงความทรุดโทรมทางจิตอันเป็นจุดเริ่มต้นที่นำไปสู่ความเสียหายภายนอกดังกล่าว จิตที่ถูกกิเลสตระกูลนี้ครอบงาย่อมเกิดความทุกข์ภายในเช่นคับแค้นใจ กระวนกระวายใจเสียความรู้สึก อันเป็นเหตุให้ความสงบสุขไม่เกิดขึ้นภายในใจ

บทบาทการสนับสนุน กิเลสที่มีส่วนร่วมในการสนับสนุนการสร้างและการทำลายคือกิเลสตระกูลโมหะกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่วิจิภิจฉามทะปมาทะมานะ ฯลฯ โดยมีส่วนร่วมในการสนับสนุน กล่าวคือ

๑) สนับสนุนการสร้าง หมายถึงความมีส่วนร่วมในการสร้างของกิเลสตระกูลโลภะเช่นแนวคิดเปิดบ่อนกาสิโนที่ถูกกฎหมายในประเทศไทย สิ่งดังกล่าวจะมีประโยชน์แค่ไหนหรือไม่ก็ตามคงเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น เพราะมีโมหะเป็นฐานความคิด

๒) สนับสนุนการทำลายหมายถึงความมีส่วนร่วมในการทำลายของกิเลสตระกูลโทสะเช่นสงครามโลกการทดลองอาวุธนิวเคลียร์สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น

กิเลสตระกูลโมหะเป็นกิเลสสกุลเดียวกับประธานกิเลส (อวิชชา) ซึ่งเป็นบ่อเกิดและเป็นพลังสนับสนุนของกิเลสตระกูลโลภะและโทสะกล่าวคือการกระทำอกุศลกรรมทุกชนิดจะมีโมหมูลจิตเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะโมหะเป็นรากเหง้าของบาปอกุศลทั้งปวง โดยแฝงตัวอยู่ในการกระทำชั่วทุกชนิด โมหมูลจิตนี้เองเป็นเหตุหนุนให้จิตเกิดโลภะบ้าง เกิดโทสะบ้าง ตามอารมณ์ที่น่ายินดีและไม่ที่น่ายินดี^{๑๐๘} ดังนั้น กิเลสตระกูลนี้จึงมีโทษมากและทำลายยาก

สรุปว่ากิเลสมีบทบาทในการสร้าง การทำลาย และการสนับสนุนคือการสร้างเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโลภะการทำลายเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโทสะส่วนกิเลสตระกูลโมหะมีหน้าที่สนับสนุนการสร้างและการทำลายของกิเลสสองตระกูลนั้น

กระบวนการเกิดของกิเลส : กระบวนการคือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง^{๑๐๙} หลักปฏิจจนสมุปบาทแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งเป็นไปแบบสัมพันธ์กันเป็นระบบวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ กระบวนการธรรมดังกล่าวนี้ ได้แก่อวิชชาสังขารวิญญานนามรูปสฬายตนะผัสสะเวทนาตัณหาอุปาทานภพชาติขรามรณะโสกะปริเทวะทุกขโทมนัสและอุปายาส^{๑๑๐} ส่วนกระบวนการเกิดของกิเลสตกอยู่

^{๑๐๘} พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตรฐิตวณโณ), *จิตวิทยาในพระอภิธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๙.

^{๑๐๙} ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*, หน้า ๓๔.

^{๑๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑-๒.

ภายใต้กฎปฏิจจนสมุปบาทอันเป็นไปตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด”^{๑๑๑} อย่างไรก็ตามการแสดงกระบวนการธรรมสายนเกิด (สมุทัยวาร) บางส่วนตามหลักปฏิจจนสมุปบาทโดยเริ่มต้นที่ “สหายตนะ” ถึง “อุปาทาน” จะทำให้เห็นกระบวนการเกิดของกิเลสได้ดีคือ :

- สหายตนะประกอบด้วย อายตนะภายใน (แดนรับรู้ภายใน) ๖ ได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอายตนะภายนอก (สิ่งเร้า) ๖ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์
- ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ทำให้กระบวนการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดำเนินไป
- เวทนาเกิดความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือรู้สึกเฉย ๆ (อทุกขมสุขเวทนา)
- ตัณหา เกิดความต้องการอารมณ์ทางประสาทสัมผัสที่น่ายินดี (กามตัณหา) ความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (ภวตัณหา) หรือเบื่อหน่ายกับความจำเจ (วิภวตัณหา)
- อุปาทานเกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ๆ

อนึ่ง การนำเอากระบวนการผลิตสินค้าหรือบริการมาอธิบายกระบวนการเกิดของกิเลสตามหลักการข้างต้นนี้น่าจะทำให้เห็นขั้นตอนการเกิดขึ้นของกิเลสชัดเจนขึ้นกล่าวคือ ระบบการผลิตประกอบด้วย๓ส่วนหลัก ได้แก่ ปัจจัยการผลิต (input) กระบวนการเปลี่ยนแปลง (conversion process) ผลผลิตหรือบริการ (output)^{๑๑๒} หลักการนี้ เมื่อนำมาพิจารณากระบวนการเกิดของกิเลส โดยเริ่มตั้งแต่สหายตนะจนถึงอุปาทาน จะได้ดังนี้คือ สหายตนะภายในและภายนอก (input) นำไปสู่ ผัสสะและเวทนา (conversion process) ก่อให้เกิดผลลัพธ์คือตัณหาและอุปาทาน (output) อย่างไรก็ตาม ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทตัณหากับอุปาทานยังมีใช้จุดสุดท้ายในกระบวนการเกิดของกิเลสเพราะกิเลสทั้ง๒นั้นยังคงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลคือภพชาติ ชรา ฯลฯ จนกระทั่งอวิชชาอีกต่อไปเป็นวัฏจักรโดยไม่มีที่สิ้นสุด ความจริงกระบวนการเกิดของกิเลสคือกระบวนการธรรมที่เป็นไปแบบต่อเนื่องสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัยอันอิงอาศัยกันและกันโดยมีจุดเกิดทางประสาทสัมผัส (ทางทวารทั้ง๖มีจักขุทวารเป็นต้น) ตัวอย่างกิเลสเกิดจากประสาทสัมผัสทางตา เช่นนายทุนทองทุ่มทูน (นามสมมุติ) เป็นที่ทราบกันดีว่ามีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์ (อายตนะภายในบริบูรณ์) มาวันหนึ่ง เขาไปเที่ยวห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่ง ขณะกำลังเดินอยู่สายตาเหลือบไปเห็น (ผัสสะเกิด) โทรศัพท์มือถือรุ่นใหม่เครื่องหนึ่ง (อายตนะภายนอกหรือสิ่งเร้า) วางอยู่ในตู้กระจกเขารู้สึกพอใจในรูปร่างของโทรศัพท์เครื่องนั้น (สุขเวทนาเกิด) แล้วเกิดความอยากเพื่อครอบครองเป็นเจ้าของ (กามตัณหาเกิด) จึงตัดสินใจซื้อ จากนั้นความยึดมั่นถือมั่นว่า “ข้าพเจ้าเป็นเจ้าของโทรศัพท์” ก็เกิดขึ้น (อุปาทานเกิด)

^{๑๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘.

^{๑๑๒} มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช , ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการบริหาร, (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๑), หน้า๒๐๒.

สรุปว่ากระบวนการเกิดของกิเลสคือกระบวนการธรรมที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องในรูปกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยของกันและกันมีลักษณะสัมพันธ์กับอารมณ์หรือสิ่งเร้าแบบเป็นระบบวงจรโดยไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ

๓.๒ วิเคราะห์ขันธมาร (มารคือขันธ) ในพระพุทธานุสสาเถรวาท

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ไว้ว่า ขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ อันได้แก่ขันธคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ยอลงก็เป็นนามขันธรูปขันธหรือที่เรียกว่านามรูป กล่าวโดยย่อก็คือกายใจของทุกๆ คนนี่เอง ได้ชื่อว่าเป็นมารที่แปลว่าผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย

กิเลสมาร มารคือกิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมองจิตอันได้แก่กิเลสกองราคะหรือโลภะ โทสะโมหะเป็นต้นบรรดาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียดได้ชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือทำลาย^{๑๑๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่า ขันธมาร (the Mara of the aggregates) มารคือเบญจขันธ, ขันธ ๕ เป็นมารเพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายในไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชรา พยาธิเป็นต้นล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนา อย่างแรงอาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง^{๑๑๔}

ขันธมารคือขันธ ๕ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ขันธ เป็นบัญญัติที่แสดงให้เห็นถึงปรมัตถธรรม ขันธเป็นสิ่งที่มีความจริงตรงไว้ซึ่งความว่างเปล่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่กลับมาอีกเลย ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิกและรูป ไม่พ้นไปจากสภาพธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ขณะนี้ ไม่พ้นไปจากชีวิตประจำวันเลยทุกๆ ขณะของชีวิตที่เกิดขึ้นต้องเห็น ได้ยินและก่อกิจนึก แท้ที่จริงก็เป็นเพียงจิต เจตสิก และรูปที่เกิดดับสลับต่อกันไปไม่เคยขาดสายขณะนี้ เป็นสังสารวัฏฏ์เกิดขึ้นมาเห็น ได้ยิน และก่อกิจไปตามนิमित สัจฐานของสิ่งที่ปรากฏ ไปเป็นเรื่องราวต่างๆ มากมายเป็นโลกทั้ง ๖ โลกทางตา โลกทางหูด้วยความไม่รู้ ทุกๆ ขณะจิตที่เกิดดับสลับต่อ ที่เรียกกันว่าชีวิต ที่แท้เป็นเพียงจิต เจตสิก และรูปที่เกิดดับสลับต่อไม่มีที่สิ้นสุดภพแล้วภพเล่าที่ต้องเกิดขึ้นมาเพื่อที่จะเห็น ได้ยินน่าเบื่อไหม เป็นทุกข์ใหม่เพื่อที่จะต้องเห็นอีกได้ยินอีกไม่มีที่สิ้นสุด ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่ายินดี ไม่เป็นความดี ไม่เป็นความเจริญขันธมาร

แนวคิดที่ว่าด้วยขันธได้ชื่อว่ามี (ขันธมาร) ในพระสูตรต้นตปิฎก

มาร ความหมายถึงทำให้ตาย ขัดขวางไม่ให้ความดีเจริญ ข้าศึกทั้งปวงแต่ขันธก็ทำหน้าที่ของขันธตามเหตุตามปัจจัย และก่อกิจตามเหตุตามปัจจัยแต่ขันธกลายเป็นมาร เพราะว่า การเกิดดับตามปกติ ก่อนอื่นต้องเข้าใจก่อนครั้นว่าที่เราบัญญัติว่าตายทั้งที่เป็นคนหรือสัตว์ตายเพราะมีอะไร

^{๑๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร คัดจากเทพธรรมอภิมมจิต ข้อความสมบูรณ์ โดย อณิศร โพธิ์ทองคำ บรรณาธิการ, **มาร ๕**, (ออนไลน์), แหล่งข้อมูล : <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-๑๔๙.htm> (๒ ธันวาคม ๒๕๕๙)

^{๑๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**, หน้า ๑๗๓.

จึงมีการตาย เพราะมีอะไรจึงบัญญัติว่ามีสัตว์ บุคคลที่ต้องตาย หากไม่มีสภาพธรรมแล้วจะไม่มี การเกิด เมื่อไม่มีการเกิด การตายก็มีไม่ได้ เมื่อไม่มีการตาย ก็ไม่มีมารที่หมาย ถึง การทำให้ตายได้เลย เพราะฉะนั้นสภาพธรรมที่มีจริงนั่นก็คือขั้นที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมจึงเป็นมาร

ที่เรียกว่าขั้นมารเพราะมีขั้นหรือมีสภาพธรรมจึงการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรม ขณะที่ดับไปก็ชื่อว่าตายที่เรียกว่าขณิกมรณะนั่นเอง ขั้นจึงเป็นมารคือทำให้ตายขณะที่ดับไป

จริงอยู่ขั้นก็ทำหน้าที่ของขั้นตามเหตุตามปัจจัย และก็เกิดดับตามเหตุตามปัจจัยแต่ トラบใดที่ยังมีขั้นเกิดดับสืบต่ออยู่สังสารวัฏฏ์ก็ไม่มีวันจบสิ้นไปได้ ก็ชื่อว่ามีมาร เพราะมีขั้นอยู่ เมื่อมีขั้นอยู่ก็มีทุกขอยู่ตรงนั้น หนทางเดียวคืออบรมเจริญปัญญาจนกว่าอรหัตตมรรคเกิด ดับกิเลส หมดสิ้นเป็นสมุจเฉท ดับขั้นปรินิพพานจึงจะไม่มีขั้นเกิดขึ้นอีก トラบใดที่ยังมีขั้นอยู่ ก็จะติดข้อง จนกว่าจะมีปัญญา

อีกนัยหนึ่งตามที่กล่าวมาเพราะมีขั้นจึงเป็นบัญญัติว่าตาย สัตว์ บุคคลตายที่เป็นสมมติ มรณะ ขั้นจึงเป็นมารที่เป็นขั้นมารด้วยเหตุผลสองประการตามที่กล่าวมา ซึ่งในพระไตรปิฎกท่าน พระราเชก็ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ที่เรียกว่ามารคืออย่างไร พระพุทธเจ้าทรงแสดง ไว้ใน พระ สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค มารสูตรว่า “ท่านพระราเชเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่ พระองค์ตรัสว่า ‘มาร มาร’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอพระองค์จึงตรัสว่า ‘มาร’”พระผู้มีพระภาคตรัส ตอบว่า “ราเช เมื่อมีรูป จึงมีมาร มีผู้ทำให้ตายหรือมีผู้ตาย เพราะฉะนั้น เธอจงเห็นรูปว่า ‘เป็นมาร เป็นผู้ทำให้ตาย เป็นผู้ตายเป็นโรค เป็นดุจหัวผี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นเหตุเกิดแห่งของ ลำบาก’บุคคลเหล่าใดเห็นรูปนั้นอย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่ายอมเห็นชอบเมื่อมีเวทนา ฯลฯเมื่อมี สัญญา...เมื่อมีสังขาร ...เมื่อมีวิญญาณ จึงมีมาร มีผู้ทำให้ตาย หรือมีผู้ตาย เพราะฉะนั้น เธอจงเห็น วิญญาณว่า ‘เป็นมาร เป็นผู้ทำให้ตาย เป็นผู้ตาย เป็นโรค เป็นดุจหัวผีเป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นเหตุเกิดแห่งของลำบาก ’ บุคคลเหล่าใดเห็นวิญญาณนั้นอย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่ายอม เห็นชอบ” “ก็ความเห็นชอบมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ราเช ความเห็นชอบมีประโยชน์ทำ ให้เบื่อหน่าย” “ก็ความเบื่อหน่ายมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความเบื่อหน่ายมีประโยชน์ทำ ให้คลายกำหนด ” “ก็ความคลายกำหนดมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความคลายกำหนดมี ประโยชน์ทำให้หลุดพ้น ” “ก็ความหลุดพ้นมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความหลุดพ้นมี ประโยชน์ทำให้นิพพาน ” “กันิพพานเล่ามีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ราเช เธอถามมาก เกินไปแล้ว เธอไม่อาจกำหนดขอบเขตของปัญหาได้เพราะกุลบุตรยอมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ที่ยัง ลงสู่นิพพาน มีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมาย มีนิพพานเป็นที่สุด”^{๑๑๕}

ความหมายของขั้น ๕

คำว่า “ขั้น” หมายความว่า สิ่งที่เป็นกลุ่ม เป็นกอง หรือเป็นพวกๆ

^{๑๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๐/๑๕๓/๑๕๔.

ขั้น ๕ หรือ เบญจขั้น กอแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น, ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต

- รูปขั้น (corporeality) กอรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ

- เวทนาขั้น (feeling; sensation) กอเวทนา, ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์, ความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉยๆ

- สัญญาขั้น (perception) กอสัญญา, ส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น

- สังขารขั้น (mental formations; volitional activities) กอสังขาร, ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ, คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล อัปยากฤต

- วิญญาณขั้น (consciousness) กอวิญญาณ, ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖

ขั้น ๕ นี้ ย่อลงมาเป็น ๒ คือ นาม และ รูป; รูปขั้นจัดเป็นรูป, ๔ ขั้น นอกนั้นเป็นนาม. อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ : วิญญาณขั้นเป็น จิต, เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น เป็น เจตสิก, รูปขั้น เป็น รูป, ส่วน นิพพาน เป็นขั้นวิมุตติ คือ พ้นจากขั้น ๕^{๑๑๖}

ขั้น ๕ จึงหมายถึง กอแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา สิ่งที่ยกกันไว้เป็นกลุ่ม เป็นกอง หรือเป็นพวกๆ จำนวน ๕ อย่างนั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยส่วนรูปเป็นรูปขั้น อีก ๔ อย่าง คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนามขั้น

หรือจัดเป็น ๓ อย่างก็ได้ คือ เป็น จิต เจตสิก (สิ่งที่เกิดกับจิต อยู่กับจิต) และรูป วิญญาณ เป็นจิต, เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก, รูป เป็นรูป

ธรรมชาติของขั้น ๕

ขั้น ๕ หรือรูปและนาม เป็นองค์ประกอบที่ให้สัตว์เวียนว่ายอยู่ในภพ ๓ ไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้ละจากโลกนี้ไปเป็นเทวดา พรหม อรูปพรหม ก็ล้วนประกอบด้วยขั้น ๕ แม้แต่ไปเกิดในอบายภูมิ เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หรือแม้แต่สัตว์นรกในโลกันต์ ก็ประกอบด้วยขั้น ๕

สัตว์ที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารล้วนประกอบด้วยขั้นทั้งสิ้น แต่แตกต่างกันที่ ความละเอียดและความประณีตของรูปและนามเท่านั้น ซึ่งธรรมชาติของขั้น ๕ มีดังนี้

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

๑.มีการเกิด - ดับ อยู่ตลอดเวลาเนื่องจากรูปลักษณ์และนามนี้ มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัยต่างๆ ตลอดเวลา มีความเสื่อมอยู่ ดังนั้น แม้แต่รูปร่าง ก็มีการเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ส่วนนามชั้นทั้ง ๔ ก็มีการเกิดดับตลอดเวลาด้วยเช่นกัน

๒.มีสภาวะเป็นไตรลักษณ์ คือ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเนื่องจากชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงตลอดจากเหตุปัจจัยที่เข้ามา ทำให้มีสภาวะที่ไม่เที่ยง และเพราะเหตุที่ชั้น ๕ มีความเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ทำให้เป็นทุกข์ ทั้งทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ สลับไปมาตลอด ซึ่งเราไม่สามารถบังคับบัญชาให้ชั้น ๕ ไม่เสื่อม หรือให้ชั้น ๕ นี้คงสภาวะเดิมได้ ดังนั้นจึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

องค์ประกอบของชั้น ๕

ชั้น มีองค์ประกอบอยู่ ๕ อย่าง ดังต่อไปนี้

รูปชั้น คือ กองแห่งธรรมชาติที่จะต้องแตกสลายไปด้วยเหตุต่างๆ มีหนาวและร้อนเป็นต้น เช่น หนาวจัด เย็นจัด จนเกินขีด หรือถูกร้อนจนเกินขีด ย่อมแตกสลายไป

รูป คือ สิ่งที่เห็นได้ด้วยตาบ้าง เห็นไม่ได้ด้วยตาบ้าง ซึ่งก็คือร่างกายและสิ่งที่อาศัย เกิดจากกาย รูปบางอย่างเป็นรูปทิพย์ มีความละเอียดมาก เห็นได้ด้วยตาทิพย์ เช่น รูปของเทวดา พรหม เป็นต้น

รูป หรือร่างกาย มีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ **มหาภูตรูป** และ **อุปาทายรูป**

๑. **มหาภูตรูป** ^{๑๑๗} แปลว่า รูปที่เป็นใหญ่ปรากฏชัดเจน ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม

ลักษณะของธาตุทั้ง ๔ คือ

- ธาตุดิน มีลักษณะ แข็ง
- ธาตุน้ำ มีลักษณะ ไหลหรือเกาะกุม
- ธาตุไฟ มีลักษณะ ร้อนและเย็น มี ๕ อย่าง ได้แก่

๑.อุสุมาเตโช มีประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย

๒.สนตปนเตโช มีความร้อนมาก

๓.ทหนเตโช มีความร้อนสูงจัด สามารถเผาผลาญร่างกายให้วิปริตได้

๔.ชิรณเตโช ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง

๕.ปัจจเตโช ทำหน้าที่ย่อยอาหาร ^{๑๑๘}

^{๑๑๗} วิชาวินัย. (ไทย) ๒๕๙. มมร.

^{๑๑๘} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีภูถกิจ, พุทธจิตวิทยาว่าด้วย รูปและนิพพาน, (พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๒๖.

ธาตุลม มีลักษณะ เครื่องตั้งและเคลื่อนไหว มี ๖ อย่าง ได้แก่

๑. อุทงคมาวโย ลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน
๒. อโรคมาวโย ลมที่พัดลงสู่เบื้องล่าง
๓. กุจฉนิฐวโย ลมที่พัดอยู่ในช่องท้อง
๔. โภฆฐาสวโย ลมที่พัดอยู่ในลำไส้ใหญ่
๕. องคมาวโย ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย
๖. อสสาสปสสาสวโย ลมหายใจเข้าออก^{๑๑๙}

ซึ่งลักษณะและหน้าที่ของธาตุ ๔ ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องจตุธาตุวัตถาน

๒. อุปาทายรูป^{๑๒๐} หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด(คุณสมบัติที่มีอยู่ในรูป) ถ้าไม่มีมหาภูตรูป อุปาทายรูปก็มีไม่ได้

อุปาทายรูป ๒๔ ประกอบด้วย จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท รุปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ อิตถิภาวะะ ปุริสภาวะะ หทยรูป ชีวิตรูป อาหารรูป กายวิญญูติ วจิวินญูติ ปริจเฉทรูป รูปลหุตตา รูปมุตตา รูปกัมมัณญุตตา อุปจยรูป รูปสันตติ รูปชรตารูป อนิจจตา แต่ละอย่างสามารถแบ่งเป็นหมวดได้ดังนี้

ปสาทรูป ๕ คือ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ได้แก่

๑. จักขุปสาทรูป คือ ประสาทตา เป็นอวัยวะที่เห็นรูป เมื่อรูปกระทบอวัยวะนี้จะเกิดจักขุวิญญานขึ้น จักขุปสาทที่อาศัยดวงตาซึ่งมีชั้นเนื้อเล็กๆ ๓ ชั้นอยู่รอบๆ ดวงตาดำและตาขาว และตาที่อยู่ในเนื้อเดียว ๕ ชั้นของเนื้อ เลือด ลม เสมหะ และน้ำเหลือง จักขุปสาทมีขนาดเท่าเมล็ดฝิ่นครึ่งเมล็ด มีลักษณะคล้ายศิระะเส้นสร้างขึ้นโดยธาตุ ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ซึ่งมีธาตุไฟมากกว่า เรียกว่า จักขุปสาท

๒. โสตปสาทรูป คือ ประสาทหู เป็นอวัยวะที่ฟังเสียง เสียงเมื่อกระทบอวัยวะนี้จะเกิดโสตวิญญานขึ้น โสตประสาทตั้งอยู่ภายในช่องหูทั้งสอง ที่ปกคลุมด้วยขนสีน้ำตาล อาศัยเยื่อแผ่นมีลักษณะคล้ายๆ ก้านเมล็ดถั่วเขียวซึ่งสร้างขึ้นด้วยธาตุ ๔ ตามกรรมในอดีต และเป็นที่มีอากาศธาตุมากกว่า เรียกว่า โสตปสาท

๓. ฆานปสาทรูป คือ ประสาทจมูก เป็นอวัยวะที่สูดดมกลิ่น เมื่อกลิ่นกระทบอวัยวะนี้จะเกิดฆานวิญญานขึ้น ฆานประสาทตั้งอยู่ภายในจมูก มีลักษณะคล้ายดอกทองกลาง สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ที่มีวาโยธาตุมากกว่า เรียกว่า ฆานปสาท

๔. ชิวหาปสาทรูป คือ ประสาทลิ้น เป็นอวัยวะรู้รส เมื่อรสชาติต่างๆ กระทบกับอวัยวะนี้จะเกิดชิวหาวิญญานขึ้น ชิวหาปสาทมีลักษณะคล้ายดอกอุบล ซึ่งตั้งอยู่ภายในชั้นเนื้อของลิ้น สร้างขึ้นโดยธาตุทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ที่มีวาโยธาตุมากกว่า เรียกว่า ชิวหาปสาท

^{๑๑๙} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีภูถกกิจ, พุทธจิตวิทยาว่าด้วย รูปและนิพพาน, หน้า ๒๘.

^{๑๒๐} วิกิพีเดีย. (ไทย) ๒๕๕. มจร.

๕.กายปราทรูป คือ ปราสาทกาย เป็นอวัยวะที่รู้การกระทบสัมผัสด้วยอวัยวะนี้แล้วกายวิญญานจึงเกิดขึ้น กายปราสาทนี้ตั้งอยู่ทุกๆ ไปในร่างกาย ยกเว้นที่ผม ขน เล็บ ฟัน และส่วนอื่นในร่างกายที่ปราศจากความรู้สึก สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่มีปฐวีธาตุมากกว่า เรียกว่า กายปราสาท

โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๔ คือ รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอายตนะ ได้แก่

๑. វិណ្ណរូប หรือ รูปสี (รูปารมณ)
๒. สัททรูป หรือ รูปเสียง (สัททารมณ)
๓. คันธรูป หรือ รูปกลิ่น (คันธารมณ)
๔. รสรูป หรือ รูปรส (รสารมณ)

ภาวรูป ๒ คือ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่

๑. อิตถิภาวรูป คือ รูปที่แสดงถึงความเป็นหญิง
๒. บุริสภาวรูป คือ รูปที่แสดงถึงความเป็นชาย

หทยรูป ๑ คือ รูปที่เป็นที่ตั้งอาศัยเกิดของจิตและเจตสิก

ชีวิตรูป ๑ คือ รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่ รูปที่รักษากลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม

อาหารรูป ๑ คือ โอชาที่มีอยู่ในอาหาร

ปริจเฉทรูป ๑ คือ รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่ อากาศธาตุ ช่องว่างระหว่างรูปต่อรูป

วิญญูติรูป ๒ คือ รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ได้แก่

๑. กายวิญญูติรูป ได้แก่ การเคลื่อนไหวกาย
๒. วจีวิญญูติรูป ได้แก่ การกล่าววาจา

การรูป ๓ คือ อาการที่ตัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ได้แก่

๑. ลหุตารูป ได้แก่ ความเบาแห่งรูป
๒. มหุตารูป ได้แก่ ความอ่อนสลายแห่งรูป
๓. กัมมัณุตารูป ได้แก่ ความควรแก่การงาน ความใช้การได้แห่งรูป

ลักษณรูป ๔ คือ รูปที่เป็นลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่

๑. อุปจยรูป คือ ความก่อตัวหรือเติบโตของรูป
๒. สันตติรูป คือ ความสืบต่อแห่งรูป
๓. ชรตารูป คือ ความทรุดโทรมแห่งรูป

๔. อนิจจตารูป คือ ความปรวนแปรแตกสลายแห่งรูป เมื่อมหาภูตรูป ๔ และอุปาหทยรูปอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดขึ้น ถึงแม้ว่าอุปาหทยรูปจะเกิดขึ้นเพราะอาศัย

มหาภูตรูป ๔ แต่ว่ามหาภูตรูป ๔ ไม่ได้อาศัยอุปาทายรูปเกิดขึ้น และอุปาทายรูป ถ้าปราศจากมหาภูตรูป ๔ เสียแล้วจะเกิดขึ้นไม่ได้ อุปมาว่าด้วยไม้ ๓ อัน คือ มหาภูตรูป ๔ อุปมาเหมือนไม้ ๓ อันค้ำกัน อุปาทายรูปเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔ ควรเปรียบเสมือนเงาที่แผ่กระจายไปโดยไม้ ๓ อันที่ค้ำกันอยู่นี้เป็นความแตกต่างกันระหว่าง รูปทั้ง ๒^{๑๒๑}

เวทนาขั้นนี้ หมายถึง การเสวยอารมณ์ การรับอารมณ์ การรู้อารมณ์

เวทนาเมื่อแยกแบ่งได้ ๓ อย่าง คือ

๑. สุขเวทนา เป็นความรู้สึกสุข คือ สบายกาย สบายใจ
๒. ทุกขเวทนา เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ไม่สบายกาย ไม่สบายใจ
๓. อทุกขมสุขเวทนา เป็นความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เฉยๆ

เวทนาเกิดจากการที่มีวัตถุภายนอกมากระทบประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แล้วส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้แล้วจึงเกิดเป็นความรู้สึกขึ้นมา เช่น มีรูปมากระทบ ประสาทตาส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ คือ เห็น เมื่อเห็นแล้วก็เกิดความรู้สึกว่า รูปนี้สวย จึงเกิดความสบายใจ หรือไปเห็นสุนัขเนา ทั้งตัว จึงไม่สบายใจ เป็นทุกข์ หรือเห็นคนที่หน้าตาธรรมดา จึงเกิดความรู้สึกเฉยๆ

เมื่อมีเสียงมากระทบหู ประสาทหูส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ เรียกว่า ได้ยิน เมื่อได้ยินแล้วก็อาจจะสุข เพราะว่าเสียงนั้นเป็นเสียงชม อาจจะทุกข์ เพราะว่าเป็นการตำหนิ อาจจะเฉยๆ เพราะว่าไม่รู้ว่าเขาพูดเรื่องอะไร

เมื่อมีกลิ่นมากระทบจมูก ประสาทจมูกส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ได้กลิ่น เมื่อได้กลิ่นแล้วก็เกิดเวทนา เช่น ถ้าหอมก็เกิดความสบายใจ ถ้าเหม็นก็เกิดความทุกข์ หรือมีกลิ่นนิดๆ หน่อยๆ จึงไม่ได้รู้สึกอะไร เฉยๆ

เมื่อรสมากระทบลิ้น ประสาทลิ้นก็ส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ลิ้มรส เมื่อลิ้มรสก็เกิดเวทนาขึ้นทันที ถ้าอร่อยสุขเวทนาจึงเกิดทันที ถ้าเผ็ดหรือขมขี้ ทุกขเวทนาจึงเกิดหรือไม่ก็เฉยๆ

เมื่อมีวัตถุมากระทบกาย ประสาทกายส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เมื่อรับเอาไว้อาจเกิดเวทนาขึ้นได้ว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง นิ่ง กระด้าง

สัญญาขั้นนี้ หมายถึง ความจำได้หมายรู้ คือ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำสัมผัส เกิดขึ้นเพราะกลไกการทำงานของใจที่สามารถจำหรือบันทึกข้อมูลไว้ได้ ทั้งภาพ ทั้งเสียง ทั้งกลิ่น ทั้งรส ทั้งสัมผัสทางกาย และบันทึกได้แม้กระทั่งอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ พุดง่ายๆ ว่าเพราะใจมีกลไกในการจำ หรือบันทึกข้อมูลได้ จึงเกิดสัญญาความจำได้ หรือระลึกถึง รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และอารมณ์ที่เคยประสบมาได้

สังขารขั้นนี้ หมายถึง ความคิดปรุงแต่ง คือ เมื่อรูปกระทบตา ประสาทตาก็รับเอาไว้ ก่อให้เกิดเวทนา การรับอารมณ์แล้วส่งไปให้ส่วนจำอารมณ์ที่เกิดขึ้น จากนั้นจึงส่งมาให้ส่วนที่ทำหน้าที่คิด ปรุงแต่งจิตให้คิดไปในเรื่องต่างๆ ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดในภาววินี. (ไทย) ๒๕๙-๒๖๐. มจร.

๑.ความคิดดี เรียกว่า กุศลสังขาร

๒.ความคิดชั่ว เรียกว่า อกุศลสังขาร

๓.ความคิดไม่ดีไม่ชั่ว เป็นกลางๆ เรียกว่า อัพยาทสังขาร

สังขารชั้นนี้มีความสำคัญต่อความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์มาก เป็นตัวสำคัญในพวกเจตสิก เพราะมีอานุภาพปรุงแต่งให้คนเป็นไปได้อย่างต่างๆ จิตของคนจะดีจะชั่วก็เพราะสังขารเป็นตัวปรุงแต่ง^{๑๒๒}

สังขารชั้นนี้มีดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปิติ ศรัทธา วิริยะ สติ สมานิ ปัญญา ชีวิตินทรีย์ การละนิวรณ์ อโลภะอโทสะ หิริ โอตตปปะ ปัสสัทธิ ฉันทะ อธิโมกษ์ อุเบกขา มนสิการ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ กุกกัจจะ วิจิกิจฉา โกสัชชะ อหิริกะ อโนตตปปะ และเจตสิก ธรรมอื่นๆ ยกเว้นเวทนาและสัญญาแล้ว นอกจากนั้นเป็นสังขารชั้นนี้ เพราะเวทนาและสัญญาเป็นส่วนที่อยู่ในชั้น ๕ เช่นเดียวกับสังขาร รวมความแล้วสังขารจะหมายถึงเฉพาะกิเลสและคุณธรรมทั้งปวง

วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ความรู้แจ้งอารมณ์ ความรับรู้เรื่องราวต่างๆ ได้ คือ ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ หรือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน

วิญญาณมีอยู่ ๒ อย่าง คือ วิญญาณธาตุ และวิญญาณชั้นนี้

วิญญาณธาตุ หมายถึง วิญญาณธาตุ ๗ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสทวิญาณธาตุ ๑ มานวิญาณธาตุ ๑ ชิวหาวิญาณธาตุ ๑ กายวิญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ มโนวิญาณธาตุ ๑

วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง อากาของจิต มี ๘๙ หรือ ๑๒๑

ดังนั้น วิญญาณในชั้น ๕ จึงหมายถึง การรับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีอยู่ ๖ อย่าง เรียกชื่อตามช่องทางที่ผ่านเข้ามาดังนี้

๑.รู้รูปโดยอาศัยตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ

๒.รู้เสียงโดยอาศัยหู เรียกว่า โสทวิญาณ

๓.รู้กลิ่นโดยอาศัยจมูก เรียกว่า มานวิญาณ

๔.รู้รสโดยอาศัยลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญาณ

๕.รู้สัมผัสโดยอาศัยกาย เรียกว่า กายวิญาณ

๖.รู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า มโนวิญาณ

จะเห็นได้ว่า ส่วนประกอบต่างๆ ของสรรพสิ่งทั้งหมดในโลกนี้ล้วนประกอบขึ้นมาจากธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่ไม่มีชีวิต ประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่มีชีวิตโดยเฉพาะคนและสัตว์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ

^{๑๒๒} วติน อินทสระ, อธิบายมิลินทปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : เจริญกิจ, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

เราทุกคนที่อยู่ในโลกนี้ล้วนมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณด้วยกันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะ เป็นพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ก็ประกอบด้วย ๕ ชั้นทั้งนั้น ซึ่งก็คือ รูป ๑ (รูปชั้น) นาม ๔ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น) เหมือนกัน

ประเภทของชั้น ๕

ชั้น ๕ เมื่อจัดแบ่งเป็นประเภท สามารถแยกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑. ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน อุปาทานนี้ เป็นเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์แท้จริง เป็นทุกข์ที่ทำให้ต้องเวียนว่าย ตายเกิดในวัฏสงสาร ซึ่งเรียกว่า **อุปาทานชั้น** เป็นชั้นของปุถุชน หรือ แม้แต่พระอรหันต์ที่ยังไม่หมดกิเลสทั้งหมด ก็ยังมีอุปาทานชั้นนี้อยู่ แต่เบาบางมาก ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในวินัยปิฎก มหาวรรคว่า “ ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์ (สงขิตเตนปญจุปาทานกฺขนธาทุกฺขา)”^{๑๒๓}

การที่มีอุปาทานเกิดขึ้นเพราะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในตัวชั้น ๕ คือ

๑. กามอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในกามคุณ ๕ คือ กามตัณหา

๒. ทิฏฐุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

๓. สีสัพพัตตูปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในการปฏิบัติผิด

๔. อัตตวาอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในรูปนามชั้น ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน ชั้นที่มีอุปาทานเข้าครอบงำจิตใจนี้ ทำให้กลายเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขาขึ้นมา ทำให้เกิดความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่างๆ ที่ปรากฏแก่ตน เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ความไม่สบาย ความดีใจ ความเสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ ของร่างกาย เป็นเรื่องของตัวเรา หรือสิ่งที่มีเนื้อกับตัวเรา เราจึงใช้คำพูดกันจนชินว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราแก่ เราหนุ่ม เราสวย เราไม่สวย และถ้าเรื่องเหล่านี้เกิดขึ้นกับผู้อื่น เราก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ รวมความแล้วทุกสิ่งทุกอย่างในโลก มีเรา มีเขา ล้วนแต่เป็นอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีตัวตนอันเป็นความเห็นผิด) ไปทั้งสิ้น กลายเป็นโมหะ ความโง่หลง ขาดปัญญา ไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง

๒. ชั้น ๕ ที่ไม่ประกอบด้วยอุปาทาน ชั้น ๕ นี้เป็นชั้นของพระอรหันต์เท่านั้น คือ พระอรหันต์นั้นสามารถละกิเลสได้ทั้งหมด จึงละอุปาทานได้ทั้งหมดเช่นกัน พระอรหันต์นั้นปราศจากการยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ แล้ว ตัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดชั้น ๕ แล้ว ทำให้ชั้น ๕ ของท่านในภพต่อไป ไม่มี เมื่อละสังขารแล้วก็เข้าสู่นิพพาน

๓.๓ วิเคราะห์อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร

^{๑๒๓}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้มีพจนานุกรมว่า **อภิสังขารมาร** มารคืออภิสังขาร อันได้แก่ความปรุงแต่ง หมายถึงปรุงแต่งทางใจคือเจตนาความจงใจ ต่างๆ จนถึงปรุงแต่งทางกายทางวาจาและทางใจ เป็นกายกรรม วจีกรรมมโนกรรม^{๑๒๔}

อภิสังขาร หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ มี ๓ อย่าง คือ

- (๑) ปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร
- (๒) อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย
- (๓) อานัญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นอรุฬาวจร ๔ หมายถึงเอาภาวะที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน^{๑๒๕}

สมเด็จพระพุทธพจนาวา “ ธรรมที่ปราศจากอุปธิ อธิบายว่า กิเลส ชั้นธ และอภิสังขาร ตรีส เรียกว่า อุปธิการละอุปธิ ความเข้าไปสงบอุปธิ ความสลัดทิ้งอุปธิ ความสงบระงับอุปธิชื่อว่าอมตนิพพาน รวมความว่า ข้าแต่พระโคตม ธรรมที่ปราศจากอุปธิพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว”^{๑๒๖}

ในขุททกนิกาย จุฬนิตเทส ท่านอธิบายว่า คำว่า ทรงล่วงภพได้ทั้งหมด อธิบายว่า

คำว่า ภพ ได้แก่ ภพ ๒ คือ (๑) กรรมภพ (๒) ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ

กรรมภพ เป็นอย่างไรคือ ปุญญาภิสังขารอปุญญาภิสังขารอานัญญาภิสังขาร นี้ชื่อว่ากรรมภพ

ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ เป็นอย่างไรคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีในปฏิสนธิ นี้ชื่อว่าภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ

พระผู้มีพระภาคทรงล่วง คือ ทรงก้าวล่วง ทรงล่วงเลยกรรมภพ และภพใหม่อันมีในปฏิสนธิแล้ว รวมความว่า ทรงถึงที่สุดโลก ทรงล่วงภพได้ทั้งหมด

ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายสังขารไว้ว่า

- ปุญญาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา
- อปุญญาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย
- อานัญญาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน^{๑๒๗}

^{๑๒๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว.

^{๑๒๕} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๑๔/๑๒๘, อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๒๖/๑๕๒.

^{๑๒๖} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๒-๒๑๓.

^{๑๒๗} ชุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖.

ในนัยแห่งพระอภิธรรม คำว่า อภิสังขาร คือเจตนาเจตสิก เจตนาที่เกิดขึ้นกระทำกุศลกรรม และอกุศลกรรม ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องเกิดแล้วเกิดอีกในสุคติภูมิบ้าง ในทุกคติภูมิบ้าง ไปตามเหตุที่ได้กระทำไว้แล้ว เจตนาจึงเป็นกรรม กรรมที่ได้กระทำไว้แล้วในอดีตอันยาวนาน เป็นเหตุให้ต้องเกิดวนเวียนอยู่ในวัฏฏะ ไม่สามารถออกจากวัฏฏะได้อภิสังขารมาร

พระผู้มีพระภาคทรงรู้วิญญูณัญญูฐิติ ^{๑๒๘} ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขาร ทรงรู้วิญญูณัญญูฐิติ ๗ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ พระผู้มีพระภาคทรงรู้วิญญูณัญญูฐิติ ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขารอย่างไร สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์) ที่เข้าถึงรูปเมื่อดำรงอยู่ ก็มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ได้ ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงเวทนา ฯลฯภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงสัญญา ฯลฯ อีกนัยหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อดำรงอยู่ ก็มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ได้” ^{๑๒๙} พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักวิญญูณัญญูฐิติ ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขารอย่างนี้ ^{๑๓๐}

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตายจักไปเกิดในอบายทุกติ วินิบาต นรก”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขาร ^{๑๓๑} ว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้วหลังจากตาย จักไปเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในเปรตวิสัย”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักถือกำเนิดในหมู่มนุษย์”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้เอง ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขาร ^{๑๓๒} ว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้วหลังจากตาย จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”

^{๑๒๘} วิญญูณัญญูฐิติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญูณ ชั้นที่มีวิญญูณ อังใน ขุ.จ.อ.(บาลี) ๘๓/๕๗.

^{๑๒๙} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๔/๔๕.

^{๑๓๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๒๘๙.

^{๑๓๑} กัมมมาภิสังขาร ในที่นี้หมายถึง อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่วเรียกว่า อกุศลวิญญูณ อังใน ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๗.

^{๑๓๒} กัมมมาภิสังขาร ในที่นี้หมายถึง อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร อังใน ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๘.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “สารีบุตร เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในเปตวิสัย’

เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้นเป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักถือกำเนิดในหมู่มนุษย์’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะหมดสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”^{๑๓๓} รวมความว่า รู้จักบุคคลนั้นผู้ดำรงอยู่^{๑๓๔}

ข้อความบางตอนจาก สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิกาย อธิบายไว้ว่า “ คำว่า ‘มาร ย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถืออันนั้นนั่นแล’ อธิบายว่า *ขันธมารธาตุมาร อายตนมาร คติมาร อุปบัติมาร ปฏิสนธิมาร ภวมาร สังสารมาร วัฏฏมาร* อันมีในปฏิสนธิ ย่อมติดตาม คือ ไปตาม เป็นผู้ติดตามไปด้วยอำนาจกัมมามีสังขารนั้นนั่นเอง

อนึ่ง คำว่า “สัตว์” ได้แก่ ผู้ช้อง ขน นรชน มานพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิดสัตว์เกิด ผู้เป็นไปตามกรรม มนุษย์ รวมความว่า มารย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถืออันนั้นนั่นแล ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าตรัสตอบว่า ภัทราวุธ ว่า “นรชนควรทำลายเครื่องยึดมั่นทั้งปวงทั้งชั้นสูง ชั้นต่ำและชั้นกลางเพราะสัตว์ทั้งหลายเข้าไปยึดถืออันใด ๆ ในโลกมารย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถืออันนั้นนั่นแล”^{๑๓๕}

อกิสังขารมาร เป็นมารที่ปรุงแต่งอย่างยิ่ง ให้มีการกระทำกุศล และการกระทำอกุศล ที่นับเนื่องไปกับวิภวัญญะอยู่เสมอ อกิสังขารมาร เป็นกรรมวิภวัญญะซึ่งยังวิปากวิภวัญญะให้เป็นไปโดยมีปัจจัยจากกิเลสสาร คืออวิชชาที่ยังไม่ได้ดับวิปากวิภวัญญะ เริ่มตั้งแต่ขณะปฏิสนธิตามด้วยขณะที่เป็นภวังค์ เรื่อยมาจนกระทั่งถึงขณะที่เห็น ขณะที่ได้ยิน ...ขณะที่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ฯลฯ ล้วนเป็นวิปากวิภวัญญะทั้งสิ้น วิปากจิตและรูปที่เกิดจากกรรม เป็นผลของอกิสังขารมาร ที่อาศัยปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งให้เกิดขึ้นส่งผลแล้วในอดีต ทั้งทางฝ่ายกุศลกรรม และฝ่ายอกุศลกรรม ไม่ว่าจะหนีไปในอากาศ ไปในถ้ำ ไปในน้ำ ไปบนบก หรือที่ไหนๆ ก็ตาม อกิสังขารมาร คือกรรมตี-กรรมชั่วของผู้ที่สังสมไว้จักติดตามไปให้ผลตามควรแก่เหตุที่ได้กระทำแล้วนั่นเอง

^{๑๓๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๕๔/๑๑๕-๑๑๘..

^{๑๓๔} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๙๓-๒๙๔.

^{๑๓๕} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๒/๒๖๔-๒๖๕.

ดังนั้นสรุปได้ว่า อภิสังขาร คือเจตนาเจตสิกอภิสังขารมาร เป็นกรรมวิญญู ซึ่งยังวิปากวิญญูให้เป็นไปโดยมีปัจจัยจากกิเลสมารคืออวิชชาที่ยังไม่ได้ดับ

๓.๔ วิเคราะห์เรื่องเทพปุตตมารมารคือเทพบุตร

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่าเทพปุตตมาร (the Mara as deity)มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้^{๑๓๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้นิพนธ์เกี่ยวกับเรื่อง “เทพปุตตมาร” ไว้ว่า “มารเป็นเทพบุตร สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ (ปรนิมมิตวสวัตตี) โดยเป็นหัวหน้าของเทพชั้นนี้กลุ่มหนึ่ง อันเป็นฝ่ายมาร และในชั้นนี้ก็ยังมียเทพอีกกลุ่มหนึ่งมีหัวหน้าอีกองค์หนึ่ง เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับมาร และยังได้มีแสดงไว้ในคัมภีร์ที่น่าจะมีแต่งขึ้นต่อมาจากภายหลัง ว่าต่อไปในอนาคตมารก็จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่ง โดยปริยายที่แสดงนี้ ก็แสดงว่ามารเป็นเทพหรือเป็นเทพบุตรองค์หนึ่ง หรือท่านหนึ่ง หรือผู้หนึ่ง และเมื่อพิจารณาตามเหตุผลในข้อที่ว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปนั้น

ก็น่าเห็นว่ามีเหตุผลอยู่บ้าง โดยที่ผู้จะไปเกิดเป็นเทพนั้น ก็ไปเกิดได้ด้วยอำนาจของกรรมที่เป็นกุศล หรืออำนาจของบุญ จะต้องมิตานมีศีลเป็นเหตุที่จะไปเกิดในสวรรค์ได้ เพราะฉะนั้น เทพที่เป็นมารดังกล่าวนี้ก็ต้องทำบุญทำกุศลไว้ไม่น้อย จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ได้ แต่ว่าเป็นฝ่ายที่มุ่งมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติไม่ต้องการนิพพานสมบัติ

เพราะฉะนั้น จึงปรากฏในเรื่องว่ามารที่เล่านี้ ก็มีได้เที่ยวทำบาปทำกรรมอะไรแก่ใคร มุ่งที่จะป้องกันมิให้พระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น คือต้องที่จะให้พระโพธิสัตว์ไม่พ้นไปจากอำนาจของตน เมื่อไม่ตรัสรู้พระองค์ก็ต้องอยู่ในอำนาจของมารแต่เมื่อตรัสรู้แล้วพระองค์ก็ทรงพ้นจากอำนาจของมาร มารทำอะไรไม่ได้และเมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้วยังทรงแสดงธรรมะสั่งสอน โปรดให้เวไนยนิกรบรรลุมรรคผลนิพพานตามอีกเป็นอันมาก ก็ทำให้บุคคลเป็นอันมาก ตลอดถึงเทพเป็นอันมาก ผู้บรรลุมรรคผลนิพพาน พ้นไปจากอำนาจของมาร มารจึงชวนชวยป้องกัน มิให้ใครๆ พ้นไปจากอำนาจของมารเท่านั้นก็คือพ้นไปจากอำนาจของโลก พ้นไปจากอำนาจของกิเลส

เพราะฉะนั้น หากมารเป็นเทพดังกล่าวก็เป็นวิสัยที่จะเป็นเทพได้ ในเมื่อทำบุญทำกุศลมามาก ส่วนทานส่วนศีลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ และมารก็ไม่ได้ไปขัดขวางใคร ผู้ที่ทำบุญทำกุศลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ ขัดขวางแต่ผู้ที่ปฏิบัติให้พ้นจากอำนาจของโลก คืออำนาจของกิเลสเท่านั้นต้องการที่จะให้ติดอยู่ในโลก จะเป็นมนุษย์เป็นสวรรค์ก็ตาม ก็ยังติดอยู่ในอำนาจของโลก ยังไม่เป็นโลกุตตรเหนือโลกเมื่อเป็นมรรคเป็นผลนิพพานละกิเลสได้นั้นแหละ จึงจะเป็นโลกุตตรเหนือโลกเมื่ออยู่เหนือโลกก็เป็นอันว่าพ้นจากอำนาจของโลก คือของกิเลสและของทุกข์ทั้งหลายในโลก มารก็จึงขัดขวางใครๆ ที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานสมบัติเท่านั้นเพราะฉะนั้น เมื่อละมิจฉาทิฏฐิในข้อนี้ได้ ก็สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานต่อไปได้ และข้อนี้ใครๆ ก็ตาม เมื่อยังติดอยู่ในมนุษย์

^{๑๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๓.

สมบัติสวรรค์สมบัติ ก็บรรลุถึงนิพพานสมบัติไม่ได้เช่นเดียวกัน และในการที่จะบรรลุถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติได้ ก็ต้องประกอบการบุญการกุศล จึงจะบรรลุได้ ถ้าประกอบการเป็นบาปเป็นการอกุศล ต่างๆ ก็ต้องไปอบาย คือคติที่เป็นทุกข์ต่างๆ ไร้ความสุขความเจริญ”^{๑๓๗}

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน อายุสังขาโรสสัชชนสูตร มีพุทธพจน์ที่กล่าวถึงมาร ผู้มีบาป (เทวบุตร) ว่า “มารผู้มีบาปได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพาน เกิด ขอพระสุตโปรดปรินิพพานเกิดเวลานี้ เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระ ภาคได้ตรัสพระวาจาว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของ เรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก้แล้วกล้า ไม่บรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่ เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยังไม่ประพฤติตามธรรม เรียน กับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติกำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้งายไม่ได้ ยังแสดง ธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามที่เกิเกิดขึ้นให้เรียบริ้อยโดยชอบธรรมไม่ได้’”^{๑๓๘}

ใน ปฐมราคสูตร มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดยังละระคาะ โทสะ โมหะไม่ได้ บุคคลนี้เราเรียกว่าถูกมารผูกไว้”^{๑๓๙} สวมบ่วงมารไว้ และถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนาภิกษุ ทั้งหลาย บุคคลใดละระคาะ โทสะ โมหะได้แล้ว บุคคลนี้เราเรียกว่าไม่ถูกมารผูกไว้ ไม่สวมบ่วงมารไว้ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนา”พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ใน พระสุตตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

“ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเรียกบุคคลผู้ละระคาะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว ว่าเป็นคนหนึ่งในบรรดาท่านผู้อบรมตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไปแล้วอย่างนั้น เป็นผู้ตรัสรู้เป็นผู้ ล่วงเวรและภัย เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้”^{๑๔๐}

มารผู้มีบาปกล่าวดังนี้ “คนมีบุตรก็ผลิตเพลินบุตรเช่นเดียวกับคนมีโคก็ผลิตเพลินโค เพราะคนมีอุปติ๑เป็นเหตุผลิตเพลินคนที่ไม่มียุติยอมไม่ผลิตเพลินเลย”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้ “คนมีบุตรก็เศร้าโศกเพราะบุตรเช่นเดียวกับคนมีโคก็เศร้า โศกเพราะโคเพราะคนมีอุปติเป็นเหตุเศร้าโศกคนที่ไม่มียุติ ย่อมไม่เศร้าโศกเลย”^{๑๔๑}

คัมภีร์อรรถกถาไขความว่า “ อุปติ หมายถึงกิเลสที่ทำให้ติดอยู่ในวัฏฏสงสารมี ๔ อย่าง คือ (๑) กามุปติ (อุปติคือกาม) (๒) ชันธูปติ(อุปติคือชันธ์) (๓) กิเลสูปติ (อุปติคือกิเลส) (๔) อภิสังขารูปติ (อุปติคืออภิสังขาร)”^{๑๔๒}

^{๑๓๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ่างแล้ว,

^{๑๓๘} ดุราลัยเถียรใน ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๘๐-๒๘๓.

^{๑๓๙} มาร ในที่นี้หมายถึง กิเลสมาร อ้างใน ชุ.อติ.อ.(บาลี) ๖๘/๒๔๖.

^{๑๔๐} ชุ.อติ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๒๔-๔๒๕.

^{๑๔๑} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๔/๕๐๖.

^{๑๔๒} ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๓/๔๑.

พระพุทธรูปเจ้าผจญมาร : ธิดาพญามาร ได้ขัดขวางการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังข้อความว่า “ธิดามาร คือ นาง ตัณฑหา นางอรดี และนางราคา พวกกันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร นางตัณฑหาธิดามารยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “ท่านถูกความเศร้าโศกทับถมหรือจึงมาชบเซาอยู่ในป่าอย่างนี้ท่านเสื่อมจากทรัพย์สมบัติ หรือหรือว่ากำลังปรารถนาอะไรอยู่ท่านได้ทำความเสียหายร้ายแรงอะไรไว้ในหมู่บ้านหรือเพราะเหตุไร ท่านจึงไม่เป็นมิตรกับชนทั้งปวงเล่าหรือท่านเป็นมิตรกับใครๆ ไม่ได้ ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราชนะเสนามารคือรูปที่น่ารักและรูปที่น่าพอใจแล้ว เฟ่งพินิจอยู่ผู้เดียว ได้รู้ความสุขเพราะเหตุนี้เราจึงไม่เป็นมิตรกับชนทั้งปวงเพราะความเป็นมิตรกับใครๆ ไม่สำเร็จประโยชน์แก่เรา”

ลำดับนั้น นางอรดีธิดามาร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “ภิกษุในศาสนานี้มากไปด้วยวิหαρธรรมอย่างไหนจึงข้ามโอฆะทั้ง ๕ ได้บัดนี้ ท่านข้ามโอฆะที่ ๖^{๑๔๓} ได้แล้วหรือบุคคลเฟ่งผานอย่างไหนมากกามสัญญาทั้งหลายจับยึดเขาไม่ได้ จึงห่างเหินไป” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “บุคคลมีกายอันสงบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้วเป็นผู้ไม่มีอะไรๆ เป็นเครื่องปรุงแต่งมีสติ ไม่มีความอาลัย รู้ทั่วธรรมมีปกติเฟ่งพินิจอยู่ด้วยผานที่ ๔ อันหาวิคมิได้ย่อมไม่กำเริบ ไม่ชานไป ไม่เป็นผู้ย่อท้อ”

ภิกษุในศาสนานี้มากไปด้วยวิหαρธรรมอย่างนี้จึงข้ามโอฆะทั้ง ๕ ได้บัดนี้ เธอข้ามโอฆะที่ ๖ ได้แล้วภิกษุผู้เฟ่งผานอย่างนี้มากกามสัญญาทั้งหลายจับยึดเธอไม่ได้ จึงห่างเหินไปลำดับนั้น นางราคาคิดามาร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “พระศาสดาผู้นำหมู่สงฆ์ได้ตัดตัณหาขาดแล้ว และชนผู้มีศรัทธาเป็นอันมากจักประพตติตามได้แนพระศาสดาพระองค์นี้เป็นผู้ไม่มีความอาลัยตัดขาดจากมือมัจจุราชได้แล้วจักนำหมู่ชนเป็นอันมากไปสู่ฝั่งได้แน่ ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “พระตถาคตทั้งหลายผู้เป็นมหาวิระย้อมนำสัตว์ไปด้วยพระสัทธรรมเมื่อพระตถาคตนำไปอยู่โดยธรรมความริชยาจะมีแก่ท่านผู้รู้ได้อย่างไร” ลำดับนั้น ธิดามาร คือ นางตัณฑหา นางอรดี และนางราคามาแต่ไกล จึงได้กล่าวคาถาทั้งหลายว่า “พวกเธอช่างโง่งเงลา พวกกันทำลายภูเขาด้วยกำนบัวขุดภูเขาด้วยเล็บ เคี้ยวเหล็กด้วยฟันพวกเธออาศัยพระโคดมหาที่พึ่งจะเป็นดุจคนวางหินไว้บนศิระษะแล้วเงาหาที่พึ่งในบาดาล ฉะนั้นพวกเธอเหมือนเอาหนามมายอกอก(พ่อ) จงหลีกไปเสียเถิด”

พระธรรมสังคากาจารย์กล่าวว่า “พระศาสดาได้ขับไล่นางตัณฑหา นางอรดี และนางราคาผู้มีรูปน่าทศนายัง ซึ่งได้มาในที่นั้นให้หนีไปดุจลมพัดปยุ่น ฉะนั้น”^{๑๔๔}

จากเรื่องการผจญมารของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์รุ่นหลังมีการอธิบายไว้ในเชิงบุคลาธิษฐานบ้าง ธรรมาธิษฐานบ้าง ผู้วิจัยไม่ขอกล่าวในที่นี้

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เทวปุตตมาร ได้แก่มารคือเทพบุตรตนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า พญามาร คือ เป็นมารประเภท เทวปุตตมาร คือเทวดาเป็นเทพพวกหนึ่งอยู่สวรรค์ชั้นที่ ๖ คือ เทวดาชั้นปรนิม

^{๑๔๓}โอฆะ ทั้ง ๕ ในที่นี้หมายถึง โอฆะคือกิเลสอันเป็นไปทางทวารทั้ง ๕ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย)ฯ โอฆะที่ ๖ หมายถึง โอฆะคือกิเลสอันเป็นไปทางมนทวาร ได้แก่ กิเลสที่เกิดขึ้นในใจ อ้างใน ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๖๑/๑๗๙.

^{๑๔๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๓-๒๑๖.

มิตรสวดี เพราะ เป็นผู้มีจิตเป็นอกุศล จึงไม่กลัวบาปพญามารจะขัดขวางคนที่ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นและคนที่ทำความดี พญามารเป็นเทวดา ก็มีทั้งกุศลและอกุศลเหมือนมนุษย์ เทวบุตรคือเป็นเทวดาที่เห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) คอยขัดขวางความดี เหมือนกับมนุษย์ที่เป็นคนไม่ดี คอยขัดขวางคนอื่น แม้เทวดาก็มีเทวดาที่ไม่ดี เช่นกัน จึงเป็นเทวบุตร มารตั้งพุทธพจน์ที่ตรัสถึง เรื่องมารว่า ครั้งนั้น มารผู้มีบาปได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเป็นคาถาความว่า “ท่านได้ถูกบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ^{๑๔๕} คล้องไว้แล้วท่านได้ถูกผูกด้วยเครื่องพันธนาการมากมายแฉะท่านสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “เราได้พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เราได้พ้นแล้วจากเครื่องพันธนาการมากมายแฉะมารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว” มารกราบทูลว่า “บ่วง นี้เที่ยวไปในอากาศ มีใจ สัจจะไปอยู่เราจักคล้องท่านด้วยบ่วงนั้นแฉะสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้” ^{๑๔๖} พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราปราศจากความพอใจในอารมณ์เหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่รื่นรมย์ใจแฉะมารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว” ^{๑๔๗} ขณะนั้น มารผู้มีบาปทราบบว่า “พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักเรา พระสุคตทรงรู้จักเรา ” มีทุกข์เสียใจ ได้หายไป ณ ที่นั้น” ^{๑๔๘}

เทวบุตร เป็นเทวดาที่มาขัดขวางจริงๆ ก็มี ดังเช่น ตอนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้เวลาเย็นก่อนตรัสรู้ ก็มีมารที่เป็นเทวดามาขัดขวาง บางที่เราอาจจะคิดว่าเป็นบุคลาธิษฐาน คือเอาชนะมารคือกิเลส แต่จริงๆ แล้ว ตอนที่ชนะมารตอนเย็นไม่ใช่การชนะกิเลส ตอนที่พระองค์ทรงชนะกิเลสระดับกิเลสคือ ตอนใกล้รุ่งครั้นนั้น มารที่เป็นตัวตนมีจริงๆ และพญามารก็มีฤทธิ์มาก แต่การมีฤทธิ์มิได้เป็นการดับกิเลสจึงยังมีความไม่ดี มีความเห็นผิด ดังเช่น พระเวททัตมีฤทธิ์ แต่ก็ยังไม่สามารถดับกิเลสได้ จึงเป็นคนไม่ดีได้ หนทางเดียวที่จะดับกิเลสก็คือ สติปัญญา(วิปัสสนา) มีข้อธรรมเพียงแค่สมถภาวนา เพราะแม้อบรมจนถึงได้ฤทธิ์ แต่สมถภาวนาก็ไม่สามารถดับกิเลสได้

๓.๕ วิเคราะห์เรื่องมัจจุมาร มารคือความตาย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ไว้ว่า มัจจุมาร มารคือมัจจุ อันได้แก่ความตายก็เป็นมารคือเป็นผู้ทำให้ตายหรือผู้ทำลายชีวิต เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตรโดยทั่วไปก็คือเทวดาที่เป็นมารหรือเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาข้างต้น ^{๑๔๙}

มัจจุมาร (the Mara as death)มารคือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย ^{๑๕๐}

^{๑๔๕} บ่วงทิพย์ บ่วงมนุษย์ คือ บ่วงกิเลสที่เป็นทิพพกาณคุณ และกาณคุณของมนุษย์อ้างใน สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๓๓/๒๔๔.

^{๑๔๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๑/๑๓๕.

^{๑๔๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๑/๑๓๕.

^{๑๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๓/๔๑.

^{๑๔๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว.

^{๑๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๓.

มัจจุร คือความตาย ชัดขวางโดยพรากโอกาสการเจริญความดีในขณะที่เป็นมนุษย์ เพราะมัจจุรทำให้สิ้นสุดความเป็นบุคคลนี้ในชาตินี้ทันที เมื่อถึงคราวตาย จะขอทำความดีก่อนตาย อีกสักขณะหนึ่ง ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ โดยเฉพาะความดีคือการฟังพระธรรมให้เข้าใจ เป็นสิ่งที่หาฟัง ได้ยากยิ่งในกาลนาน ถ้าเราไม่เริ่มฟัง ไม่เริ่มศึกษาก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทต่อมัจจุร เพราะเมื่อตาย แล้วปุถุชนเป็นผู้มีคติไม่แน่นอนถ้าไปเกิดในภพภูมิที่ไม่มีโอกาสได้ฟังพระธรรมขณะนั้นก็ชื่อว่า ได้ ล่วงเลยขณะของการอบรมปัญญาไปเสียแล้ว

เพราะ ทุกคนที่เกิดมาแล้ว ในที่สุดแล้วก็ต้องตาย ไม่มีใครรอดพ้นจากความตายไปได้ เลยแม้แต่คนเดียวจะอยู่ที่ไหน ก็ไม่พ้น เราไม่รู้ว่าคุณความดีจะมาถึงเมื่อใด เรื่องตายไม่ใช่เรื่องใหญ่ แต่ เรื่องใหญ่ที่ควรพิจารณา คือก่อนที่วันนั้นจะมาถึง ควรจะทำอะไรที่จะเป็นประโยชน์สำหรับชีวิต ถ้า เป็นผู้ประมาทหมัวเมาไม่สะสมกุศลไว้เลย ย่อมไม่คุ้มค่ากับการที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ซึ่งได้อย่างยากแสน ยากพอความตายมาถึงจะขอผัดผ่อนว่าขอฟังธรรมก่อน ขอเจริญกุศลก่อนก็เป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ไม่มีอะไรที่จะเป็นที่พึ่งสำหรับชีวิตอย่างแท้จริง นอกจากกุศลธรรมประการต่างๆ เท่านั้นโดยเฉพาะ อย่างยิ่ง คือปัญญา ความรู้ความเข้าใจสภาพธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งจะต้องอาศัยการฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสะสมปัญญาไปตามลำดับถึงแม้ว่ายังต้องเดินทางต่อไป อีกในสังสารวัฏฏ์เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด แต่ก็เป็นผู้ที่มีที่พึ่งคือกุศลธรรม จนกว่าจะมีปัญญาเจริญ ขึ้นถึงขั้นที่เป็นโลกุตตระ สูงสุด ดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างเด็ดขาด ถึงความเป็นพระอรหันต์ เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้ว ก็จะไม่มีการเกิดอีกในสังสารวัฏฏ์ นั่นก็หมายความว่าไม่ต้องประสบกับ มัจจุรคือความตายอีกต่อไป

ในขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ท่านอธิบายว่า คำว่า **บ่วงแห่งมัจจุรราช** อธิบายว่า กิเลส ขันธ และอภิสังขาร เรียกว่าบ่วงแห่งมัจจุรราช

หมู่มสัตว์ ช้อง คือ ติด เกี่ยว เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันในบ่วงแห่งมัจจุรราชคือ บ่วงแห่งมาร บ่วงแห่งมรณะ อธิบายว่า สิ่งของที่ข้อง คือ ติด เกี่ยว เกาะติดเกี่ยวพัน ติดตรึงอยู่ที่ตะปูข้างฝา หรือที่ เครื่องแขวนทำด้วยงาช้าง ฉันทใด หมู่มสัตว์ข้อง คือติด เกี่ยว เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันในบ่วงแห่ง มัจจุรราช คือบ่วงแห่งมารบ่วงแห่งมรณะ ฉันทนั้น รวมความว่า หมู่มสัตว์นี้ผู้ติดอยู่ในบ่วงแห่งมัจจุรราช ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เพราะฉะนั้น ภิกษุเมื่อรู้ชัดเพ่งพิจารณาหมู่มสัตว์นี้ผู้ติดอยู่ใน บ่วงแห่งมัจจุรราชว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในเครื่องยึดมั่นควรเป็นผู้มีสติ ไม่พึงเข้าไปยึดถือเครื่องกังวลในโลก ทั่วทั้งปวง”^{๑๕๑}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า มัจจุร กล่าวคือความตายนั้น ได้ชื่อว่าเป็นมาร เป็นความตาย ที่เป็นทำให้พลัดพรากจากการที่จะทำคุณงามความดีต่อไป

๓.๖สรุปท้ายบท

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ มารเขยยสุตตร คือว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ล่วง พ้นบ่วงมารพระผู้มีพระภาคตรัส ว่า “ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมล่วงพ้นบ่วงมาร รุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ธรรม ๓ ประการคือภิกษุในธรรมวินัยนี้๑. เป็นผู้ประกอบด้วยศีลขันธอันเป็น

^{๑๕๑}ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๓/๒๖๖-๒๖๗.

อเสขะ๒. เป็นผู้ประกอบด้วยสมาธิชั้นอันเป็นอเสขะ๓. เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาชั้นอันเป็นอเสขะ
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อมล่วงพ้นบ่วงมารรุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ”
พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จิตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า “ภิกษุ
ผู้เจริญศีล สมาธิ และปัญญาเหล่านี้ไว้ดีแล้วจึงล่วงพ้นบ่วงมาร รุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ฉะนั้น”^{๑๕๒}

“ ไฟคือราคะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้กำหนดหมกมุ่นอยู่ในกามทั้งหลายไฟคือโทสะ ย่อม
เผาผลาญนรชนผู้มีจิตพยาบาท ชอบฆ่าสัตว์ไฟคือโมหะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้ลุ่มหลงไม่ฉลาดในธรรม
ของพระอริยะหมู่สัตว์ เมื่อไม่รู้จักไฟทั้ง ๓ กองนี้จึงยินดียิ่งในสักกายะ ^{๑๕๓}ไม่พ้นจากบ่วงแห่งมาร ส่ง
สมเพื่อเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อสุรกาย และแดนเปรตส่วนชนทั้งหลายผู้หมั่นอบรมตนในศา
สนธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งกลางวันและกลางคืนหมั่นเจริญอสุภสังขยาเป็นนิตย์ย่อมทำไฟ
คือราคะให้ดับลงได้ชนทั้งหลายที่มีคุณธรรมสูงย่อมดับไฟคือโทสะลงได้ด้วยเมตตาและย่อมดับไฟคือ
โมหะด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องทำลายกิเลสได้เด็ดขาดชนผู้มีปัญญารักษาตนเหล่านั้นไม่เกียจคร้านทั้ง
กลางวันและกลางคืนดับไฟทั้ง ๓ กองนั้นได้แล้วชื่อว่าดับกิเลสได้สิ้นเชิง ล่วงพ้นทุกข์ได้ทั้งสิ้นบัณฑิต
ทั้งหลายผู้เห็นแจ้งอริยสัจจบเวท รู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบย่อมไม่กลับมาเวียนว้ายตายเกิดอีกเพราะรู้ถึง
ภาวะที่สิ้นสุดการเกิด”

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก กล่าวสรุปมารทั้ง ๕
ไว้ดังนี้

ตามที่แสดงมานี้ เรื่องมารจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องมาถึงกิเลสเป็นต้น ก็สมกับที่ได้มีตรัส
แสดงไว้ถึงมาร ๕ คือขันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เทวบุตรมาร และท่านก็แสดงอธิบาย
ว่าขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ อันได้แก่ขันธคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงก็
เป็นนามขันธรูปขันธ หรือที่เรียกว่านามรูป กล่าวโดยย่อก็คือกายใจของทุกๆ คนนี้เอง ได้ชื่อว่า
เป็นมาร ที่แปลว่าผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย

กิเลสมาร มารคือกิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมองจิต อันได้แก่กิเลสกองราคะหรือโลภะ
โทสะโมหะเป็นต้น บรรดาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอย่างกลางอย่าง
ละเอียด ได้ชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือทำลาย

อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อันได้แก่ความปรุงแต่ง หมายถึงปรุงแต่งทางใจ คือ
เจตนาความจงใจต่างๆ จนถึงปรุงแต่งทางกายทางวาจาและทางใจ เป็นกายกรรม วาจากรรม มโนกรรม

มัจจุมาร มารคือมัจจุ อันได้แก่ความตาย ก็เป็นมารคือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลายชีวิต
เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร โดยทั่วไปก็คือเทวดาที่เป็นมาร หรือเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาข้างต้น

มารย่อมเนื่องด้วยกิเลสในข้อนี้เมื่อจับพิจารณาดูแล้ว ก็จะเห็นว่าทุกๆ ข้อนั้นที่ชื่อว่า
เป็นมาร ก็ย่อมเนื่องด้วยกิเลส เนื่องด้วยโลภ อันเป็นชื่อของทุกข์ อันเป็นชื่อของกิเลสทุกข้อ ตั้งแต่ข้อ
ที่ ๑ ขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ หรือว่านามรูปนี้ ที่เป็นมารก็เมื่อยังเป็น อุปาทานขันธ ขันธ
เป็นที่ยึดถือว่าตัวเราของเรา หรือ อุปาทานนามรูป นามรูปที่ยึดถือตั้งนั้น เมื่อเป็นอุปาทานขันธจึงเป็น

^{๑๕๒} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๕๙/๔๑๓-๔๑๔.

^{๑๕๓} ยินดียิ่งในสักกายะ หมายถึง เพลิดเพลินยินดีในอุปาทานขันธ ๕ ด้วยอำนาจตัณหา ทิฏฐิ และมานะ
อังกใน ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๙๓/๓๓๗.

มารคือเป็นผู้ฆ่า ผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย เพราะเหตุว่า ฆ่าหรือทำลายต่อมรรคผลนิพพาน ทำให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานสมบัติไม่ได้ ก็ได้แค่มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ ต่อเมื่อละอุปาทานความยึดถือว่าตัวเราของเราในชั้นนี้เสียได้ นั่นแหละจึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ และเมื่อบรรลุถึงนิพพานสมบัติแล้วตั้งพระพุทธรูปเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ชั้นนี้ก็ไม่ใช่ชั้นมารของพระองค์ แต่ว่าเป็นชั้นหรือเป็นนามรูปที่เป็นธรรมชาติธรรมดา

มาถึงกิเลสมารข้อ ๒ ก็เช่นเดียวกัน กิเลสที่ย่อมเป็นมารโดยตรง เมื่อยังละกิเลสไม่ได้ก็บรรลุถึงมรรคผลนิพพานไม่ได้ คือเมื่อยังติดอยู่ในกิเลส ยังยินดีพอใจอยู่ในกิเลส ก็บรรลุถึงมรรคผลนิพพานไม่ได้ ต่อเมื่อละกิเลสได้ กิเลสก็ไม่ใช่มารที่จะขัดขวางต่อการบรรลุถึงมรรคผลนิพพาน

อภิสังขารคือปรุงแต่งทางใจทางจิต เป็นเจตนา ตลอดจนถึงก่อกรรม เป็นการกระทำ กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ก็เช่นเดียวกัน กรรมที่ชั่วหรือว่าส่วนชั่วก็เป็นมารต่อส่วนดี แม้กรรมที่เป็นส่วนดีก็เป็นมารต่อส่วนที่เป็นอเนกนุเคราะห์ คือที่เป็นกลางๆ ที่เป็นความสงบ แม้กรรมที่เป็นกลางๆ เป็นอเนกนุเคราะห์ เช่นเป็นฌาน ถ้าติดอยู่ก็เป็นมารต่อปัญญา ที่จะให้ตรัสรู้ถึงมรรคผลนิพพาน และการที่ยังมีปรุงแต่งอยู่ก็เพราะว่ายังมีกิเลส เพราะฉะนั้นการปรุงแต่ง จึงหมายถึงว่ายังมีกิเลส จึงต้องปรุงแต่ง และเมื่อละกิเลสได้ ก็ละการปรุงแต่งได้ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าไม่มีการปรุงแต่งที่เรียกเป็นมารต่อไป

มัจจุคือความตายก็เช่นเดียวกัน ที่คนเราทุกๆ คนรู้สึกถึงความตายเป็นผู้ทำลายชีวิต ก็เพราะว่ายังมีอุปาทานยึดถืออยู่ในชั้นนี้ในชีวิต ว่าเป็นเราเป็นของเรา จึงรู้สึกถึงความตายนั้นเป็นตัวมารคือเป็นผู้ทำให้ตายโดยตรง เป็นผู้ฆ่าโดยตรง คือว่าฆ่าชีวิตหรือทำลายชีวิตนี้โดยตรง เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเรา เพราะฉะนั้นจึงทำให้ทุกๆ คนซึ่งเป็นสามัญชนต้องกลัวตาย มรณะภัยคือความกลัวต่อความตายนั้นย่อมมีอยู่แก่จิตสามัญทั่วไป ก็เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเราดังที่กล่าวมานั้น ฉะนั้นเมื่อละความยึดถือในชีวิตได้ ว่าเป็นเราเป็นของเรา คือว่าละกิเลสได้ ละความยึดถือในชั้นนี้ได้มัจจุคือความตายก็ไม่เป็นมาร

แต่ว่าเป็นธรรมดา เช่นเดียวกับความเกิดซึ่งเป็นธรรมดา ความแก่ซึ่งเป็นธรรมดา ความเจ็บไข้ซึ่งเป็นธรรมดา ความตายก็เป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน

ความเกิด ความตายคนเราชอบความเกิดถือว่าเป็นมงคล แต่ความตายถือว่าเป็นความสูญเสีย และไม่ถือว่าเป็นมงคล แต่อันที่จริงนั้นเหมือนกัน ทั้งเกิดทั้งแก่ทั้งเจ็บทั้งตาย เป็นธรรมดาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านผู้ที่สิ้นกิเลสแล้ว คือพระพุทธรูปเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ท่านไม่ยึดถือชั้นนี้ ไม่ยึดถือชีวิต เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นมารของท่าน แต่เป็นธรรมดา เช่นเดียวกับชีวิตที่ดำรงอยู่นี้ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายยังประชุมกันอยู่ ชีวิตนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายแตกสลาย ชีวิตนี้ก็ดับ ก็เป็นธรรมดา เป็นของธรรมดาสามัญ ก็ไม่เป็นมารของท่าน

คราวนี้มาถึงเทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร ก็มีกอธิบายถึงเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาโดยลำดับ แต่โดยที่ทุกๆ ข้อนั้น หรือแม้ที่เล่าถึงมารโดยเป็นเทพ ก็สัมพันธ์มาถึงกิเลส สัมพันธ์มาถึงโลก อันหมายถึงตัวทุกข์ และตัวกิเลสนี้เอง เพราะฉะนั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ จึงได้ทรงอธิบายว่าหมายถึงรูปธรรมทั้งปวง จะเป็นรูปธรรมที่เป็นมนุษย์ก็ตาม เป็นสัตว์เดรัจฉานก็ตาม เป็นอะไรก็ตาม หรือเป็นวัตถุต่างๆ ก็ตาม เช่นเป็นรูปเป็นเสียงเป็นกลิ่นเป็นรสเป็นโณภูมิจึงเป็นที่ยึดถือ เป็นที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ หรือแม้ไม่เป็นที่ปรารถนาพอใจ เป็นที่ตั้งของกิเลสกองโลกกอง

โอรสกองหลง เหล่านี้ก็รวมเข้าในคำว่าเทวบุตรมารทั้งนั้นกับทั้งได้ฟังกระแสรับสั่งของสมเด็จพระบรม
 บพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเทวบุตรมารนั้น ควรจะหมายถึง
 ความที่อยากไปเกิดเป็นเทวบุตรเทพธิดา หรือความที่อยากไปเกิดเป็นเทวดาเป็นเทพ ก็เป็นตัวกิเลส
 ด้วยกัน เมื่ออธิบายดังนี้ ย่อมจะมีความสัมพันธ์กันหมดทั้ง ๕ ข้อ ทั้ง ๔ ข้อข้างต้นนั้นก็หมายรวมเข้า
 ไปในตัวกิเลส แม้ข้อ ๕ นี้เองก็ควรจะหมายรวมเจโตวินิพณะพระราชดำรินี้ก็ไปตรงกันเข้ากับข้อที่
 พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าเป็นเจโตวินิพณะ คือเครื่องผูกพันใจ ๕ ข้อ อันได้แก่ ความติดใจยินดี ความ
 พอใจ ความรักอยู่ในกาม ข้อหนึ่ง ในกาย ข้อหนึ่ง ในรูป ข้อหนึ่ง เป็น ๓ ข้อกับ ความที่ปริโภคอิมแล้ว
 การเอน การซึมซาบ เป็นข้อที่ ๔ กับความที่ตั้งจิตปรารถนาว่า ด้วยการปฏิบัติในศีลในวัตรทั้งปวงนี้
 ขอให้ไปเกิดเป็นเทพ หรือเทพชั้นใดชั้นหนึ่ง อันเป็นข้อที่ ๕ ข้อนี้เรียกว่าเป็น เจโตวินิพณะ คือเป็น
 เครื่องผูกพันใจ อันทำให้ไม่น้อมใจไปเพื่อประกอบความเพียร เพื่อกระทำความเพียรติดต่อ ฉะนั้นจึง
 ไม่เป็นฐานะที่จะทำให้บรรลุถึงความเจริญงอกงามไพบลูย์ในพระธรรมวินัยนี้ ดังนี้เพราะฉะนั้น ความ
 ที่ปรารถนาจะไปเกิดเป็นเทพนี้แหละจึงเป็นเทวบุตรมาร เพราะเมื่อต้องการสวรรค์สมบัติก็เป็นอันว่า
 ทำให้ติดอยู่ในสวรรค์สมบัติ ไม่ให้บรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ เพราะฉะนั้น สมบัติทั้งปวง มนุษย์สมบัติก็
 ดี สวรรค์สมบัติก็ดี เมื่อติดอยู่จึงเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ จะต้องละมนุษย์สมบัติได้ สวรรค์สมบัติได้
 จึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ ดังนั้น เทวบุตรมารข้อนี้จึงหมายถึงได้ถึงสมบัติทั้งปวงดังกล่าว ทั้งที่เป็น
 มนุษย์สมบัติ ทั้งสวรรค์สมบัติ เมื่อไปติดอยู่เสียแล้วก็ก็เป็นอันว่าเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ เพราะฉะนั้น
 มารทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ จึงเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ

พระพุทธเจ้าได้ทรงผจญมารทั้ง ๕ นี้ได้ จึงได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า และได้ทรงแสดง
 ธรรมะสั่งสอน เพื่อให้ผู้มุ่งปฏิบัติเพื่อพ้นกิเลสและกองทุกข์ ได้รู้จักหน้าตาของมารทั้ง ๕ นี้ เพื่อว่าเมื่อ
 ต้องการนิพพานสมบัติก็ต้องปฏิบัติเพื่อละมารทั้ง ๕ นี้ เมื่อเป็นดังนี้จึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้^{๑๕๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวสรุปเรื่องมาร ๕ ไว้โดยย่อดังนี้ว่า มารสิงสถิตอยู่ในตัวเราทุกคน
 ถือกันว่ามีมารเป็นด้านมืดของจิตสำนึกของเรา แต่ในขณะที่เดียวกันมารก็ดำรงอยู่นอกกายเรา เป็น
 อุปสรรคขวางกั้นไม่ให้เราบรรลุในสิ่งที่ปรารถนา มารเป็นกามเทพที่ปรากฏ ภูเขื่อนมาเพื่อล่อลวงเราให้เข้าไป
 ไปหลงในสังขยัญ การต่อสู้กับมารเป็นเรื่องที่ต้องดำเนินไปตราบนานครั้งเราหมดลมหายใจ

มารเป็นทั้งผู้สร้างและผู้ทำลาย การสร้างจะเริ่มได้หลังจากการทำลายและการทำลายเป็น
 ส่วนหนึ่งของวัฏฏะ เพื่อให้วิถีชีวิตใหม่เริ่มต้นได้ นี่คือการกิจที่ศักดิ์สิทธิ์และยิ่งใหญ่ที่สุดของมารใน
 ขณะเดียวกัน มารเป็นมาตรฐานสูงสุดของความเป็นเลิศ ผ่านด่านของมารได้ คือผ่านการทดสอบที่
 ยิ่งใหญ่ที่สุด กว่าจะตรัสรู้ได้ พระพุทธเจ้าต้องผจญกับมารและเอาชนะมาร ถ้าไม่มีมาร จะไม่มี
 พระพุทธเจ้า ถ้าไม่มีความชั่ว จะไม่มีความดี และเราจะเข้าถึงความดีที่สูงที่สุดได้ก็ต่อเมื่อเราได้หยั่งลึก
 สุดลงไปในความชั่ว

มารเผยความอ่อนแอของเราออกมาที่แจ้งให้เราดูต่ำต้อย มารเหยียดหยามเราเวลาเราล้ม
 มารดูแคลนเราเวลาเราหมดความอดทน มารเป็นอุปสรรคไม่ให้เราอยู่เป็นสุข เวลาเราจะปรารถนาสิ่ง
 ใด มารจะเข้าขวางกั้น เวลาเราเด็ดดอกไม้มาแซมผม มารจะกระชากดอกไม้ไปจากมือเรามีเพียงแต่
 ความเพียรและปัญญาเท่านั้นที่จะเอาชนะมารได้ ในท้ายที่สุด เราทุกคนต้องก้าวข้ามมาร ทั้งในรูป

^{๑๕๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว,

นาม หรือกาย เมื่อเรามาถึงสุดทางของนรก มารจะยอมเปิดทางให้เราพบประตูสวรรค์ เหมือนกับที่มารพ่ายแพ้ต่อความเพียร ปัญญาและบารมีของพระพุทธเจ้า และยอมหลีกหนีไปให้พระพุทธองค์พบทางสว่างของการรู้แจ้งและการหลุดพ้น

มารคือกิเลส หรือความยั่วยุ ถ้าละได้ มารจะยอมเปิดทางให้เราไปสู่มรรคผล เพื่อให้เราได้ประจักษ์ว่ามารที่แท้จริงคือตัวตนของเรา การเอาชนะตัวตนคือการเอาชนะมาร และการก้าวข้ามความเป็นตัวตนคือการหลุดพ้นจากไซ้ตรวนที่มารเอามาถ่วงตัวเรา มารเป็นบันไดขั้นสุดท้ายของการเดินทางอันยาวนานของชีวิตเรา เพื่อบรรลุถึงความเป็นเลิศและความหลุดพ้น

มารในพระคัมภีร์มี ๕ ชนิด คือกิเลสมาร ชันธมาร มัจจุมาร เทวปุตตมาร และอภิสังขารมาร

กิเลสมารคือความรู้สึกรู้สึกนึกคิดที่เป็นไปในทางขัดขวางความก้าวหน้า ทั้งทางโลกและทางธรรม

ชันธมาร คือเบญจขันธ์ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่สมประกอบที่เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้า

มัจจุมาร คือความตาย เป็นได้ทั้งทางกายและทางความคิดนึก ที่ทำให้ล้มเลิกการทำความดี

เทวปุตตมาร คือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ที่แย่งชิงกัน เพื่อการได้มาซึ่งกามจากภายนอก

อภิสังขารมาร เป็นวิบากของกรรมชั่ว ที่ตามมาขัดขวางการทำความดี

ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่าความหมายของมารมีหลายระดับ แต่โดยทั่วไปเราเข้าใจว่ามารคือผู้ที่เป็นอุปสรรคขัดขวาง หรือเป็นผู้ทำลาย มารไม่จำเป็นต้องมีรูปร่างหรือหน้าตาที่น่าเกลียด มารมีรูปร่างเหมือนเทวดาก็ได้ หรือมีความเก่งกว่าคนโดยทั่วไปก็เป็นมาร นอกจากนี้ท่านพุทธทาสอธิบายต่อไปว่า มารยังเป็นที่ตั้งนามธรรมและรูปธรรม ที่เป็นนามธรรมคือความรู้สึกเลวร้ายที่อยู่ในใจที่เป็นรูปธรรมคือคนที่เป็นยักษ์เป็นมารมาทำร้าย หรือประสงค์ร้ายต่อเราแต่เหนือบรรดามารทั้งหลายคือพญามาร หรือผู้ที่มาผจญพระพุทธเจ้าเรื่อยๆ เพื่อเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้พระองค์ได้ตรัสรู้ ตามคัมภีร์บอกว่าพญามารอาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นปรนิมิตตสวรรค์ ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นสูงสุดของกามาวจร คือมีกามารมณ์อันประณีตสูงสุดพญามารซึ่งข้างคีรีเมฆล นำนางกอนกัทพใหญ่เพื่อขัดขวางไม่ให้พระพุทธเจ้าบรรลุธรรม **ท่านพุทธทาส ภิกขุ** บอกว่า ความร้ายกาจของมารที่อยู่ในสวรรค์ปรนิมิตตสวรรค์ที่มาผจญพระพุทธเจ้าเพื่อให้น้อมกลับไปสู่การครองฆราวาส หรือกามารมณ์ นี้พระพุทธเจ้าเอาชนะได้ครั้งสุดท้าย

หลวงปู่เทศก์ เทศรังสี กล่าวสรุปมาร ๕ ไว้ว่า ชันธมาร ได้แก่ตัวของเรา มันมีอุปสรรคขัดข้องทุกอย่างในการจะทำดีทำดีนับเป็นเครื่องขัดข้อง เช่น เจ็บป่วยๆไม่อยู่ดีสบาย โดยเฉพาะภายในใจซึ่งเกี่ยวข้องกับจิตเมื่อจะทำคุณงามความดี มักง่ายเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัว เข้าใจว่าเราทำประโยชน์เพื่อตัวอันเป็นความงามความดี แต่ที่แท้จริงมันเป็นกิเลส เป็นตัวมารอย่างสมมติว่าเราจะทำความเพียรภาวนา ก็เหน็ดเหนื่อยพักผ่อนนอนเสียก่อนรอตื่นเสียก่อน เข้าใจว่าดี แต่ที่จริงมารหัวเราะเลย ครั้นเมื่อเราทำตามใจมารนั้น มารหัวเราะเลยทีเดียว จึงว่า “มาร” การทำกิจวัตรข้อวัตรต่างก็ขึ้น

เกียจขี้คร้านเห็นเป็นของนิดหน่อยหรือกลายไม่ทำ ปล่อยละเลยเสีย มันเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการที่จะทำคุณงามความดี

การเจ็บการป่วยไม่อยู่ดีสบายก็เหมือนกัน ถ้าหากผู้มีความเพียรประกอบความเพียรได้ดี เตี้ยวกกล้าหาญ เจ็บป่วยเท่าใดยิ่งกล้าหาญ หลีกไปอยู่คนเดียวยิ่งสบายกล้าหาญต่อสู้เอาชนะชนะมันได้ อันนั้นเรียกว่า ชนะมาร

กิเลสมาร ชนธมารนั้นเป็นกิเลสส่วนหนึ่ง ซึ่งมันเกิดจากภายในใจ ทำอะไรทุกอย่างให้เกิดความขี้เกียจขี้คร้านไปหมดนั้นเรียกว่า “กิเลสมาร” เราทำดีทำดีประพฤดีพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อมรรค ผล และนิพพาน เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด แต่กิเลสเข้ามาขันมา ขัดขวางเสีย ให้เกิดความรัก ให้เกิดความโกรธ ให้เกิดความเกลียด เกิดความชัง เป็นเหตุให้มีอุปสรรค ขัดข้องไม่สามารถจะทำให้ลุล่วงไปได้ กิเลสมันเกิดขึ้นมาภายใน ทำสิ่งใดก็มีแต่กิเลสมากัดกัน ท่านจึงเรียกว่า “มาร”

อกิสังขารมาร คือความอยากใหญ่ ความอยากเป็นใหญ่เป็นโต มีแต่ความอยากได้ดิบได้ดี ทำอันนี้แล้วก็ยังไม่พอใจ อยากให้มันได้ยิ่งๆขึ้นไป ที่ตนทำได้ที่ตนมีอยู่ไม่พอใจ ทำให้ยิ่งๆขึ้นไปกว่านั้นอีก ทำไม่ท่านถึงเรียกอกิสังขารมารเพราะ มันไม่พอใจในสิ่งที่เป็นอย่างอยู่ การพอใจในความมีอยู่เป็นอยู่ ตามมีตามได้ ในฐานะมีปานใดก็อยู่เพียงนั้น เรียกว่ามันพอแล้ว

มัจจุมาร คือความตาย ความตายมาผลาญเสีย เราทำดีทำดีความตายมาผลาญเสีย ไม่ถึงกาลเวลามันตัดรอนความดีของเรา อะไรที่เราทำเพื่อประโยชน์ความสุขสบายของตน ความตายมาตัดรอนเสีย เรียกว่า มัจจุมาร

เทวบุตรมาร นั้นท่านกล่าวถึงเรื่องขอบเขตของพระเจ้าอยู่ในชั้นสวรรค์ เป็นตัวมารมา ผจญพระพุทธเจ้า เป็นต้น นั้นเรียกว่าเทวบุตรมาร อันนั้นส่วนหนึ่ง

คราวนี้พูดถึง ชนธมาร รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณแต่ละอย่างๆนี้เป็นชั้นๆ แต่ละอย่างๆเป็นมาร ฉะนั้นตัวของเราก็ได้ชื่อว่าอยู่ในเรื่องของมารทั้งหมด ถ้าหากว่าเป็นมารทั้งหมดแล้ว ตัวของเราก็เป็นลูกศิษย์ของมาร เป็นหลานของมารทำอย่างไรจึงจะพ้น “มาร” ได้? พระพุทธเจ้าท่านทรงพ้นจาก “มาร” จึงได้สำเร็จมรรค ผล นิพพาน พระพุทธเจ้าทรงชนะ “มารทั้งห้า” จึงได้พระสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า

มารเรามีแล้ว ทำอย่างไรจึงจะพ้นจากมารนี้ได้ ? ทำอย่างไรจะพ้นจากรูปทำอย่างไรจะพ้นจากนามได้? ที่จะพ้นได้นั้น ไม่ใช่พ้นด้วยการไป ไม่ใช่พ้นด้วยการรบราฆ่าฟัน พ้นด้วยการเห็นโทษของมัน รู้เท่า รู้เรื่องเข้าใจเรื่องของมาร ว่าชั้นธมันเป็นอย่างนั้น ถึงมันเจ็บป่วยก็รู้สึกว่ามันเจ็บป่วย รู้สึกว่ามันไม่สบาย จิตใจไม่ท้อแท้อ่อนแอ ผจญต่อสู้ด้วยความรู้เท่าเข้าใจ ไปเห็นความจริงของมัน ชั้นธก็เป็นเรื่องของชั้นธ ชั้นธ ๕ ก็เป็นเรื่องของชั้นธ ๕ เรื่องภาวาของเราก็เป็นเรื่องภาวาของเรา เรื่องจิตใจก็เป็นเรื่องจิตใจของเรา

ชั้นธ ๕ เป็นเรื่องนามก็จริงอยู่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มันเป็นเรื่องนามเป็นชั้นธ แต่ว่าถ้าหากว่าพูดถึงเรื่องความจริงแล้ว ชั้นธเป็นอีกอันหนึ่ง ใจเป็นอีกอันหนึ่ง อย่างที่ผมพูดว่า “ใจ” มันไม่ใช่ชั้นธ “จิต” มันเป็นชั้นธต่างหาก เมื่อใจเป็นหนึ่งอยู่แล้ว เป็นกลางๆอยู่แล้วไม่มีอะไร

กระทบกระเทือน เวทนา สัญญา สังขาร มันไม่กระทบหรือ ที่กระทบมันเป็นเรื่องจิต ที่เป็นกลางๆ นั้นเรียกว่าใจ อะไรจะมากกระทบของกลางๆนั้นมันไม่มีหรือ พระพุทธเจ้าทรงพันด้วยอาการอย่างนี้ ไม่ได้ทรงพันด้วยรบรมาฆ่าฟันอะไรต่างๆ นั้นแหละพระองค์ทรงชนะมารได้แต่ว่ายังอยู่ในแวดวงของ มารนั้น พระองค์ยังไม่เสด็จปรินิพพาน ยังทรงอยู่ในแวดวงของมาร จึงทรงมีสติครอบงำอยู่ตลอดเวลา คุ้มครองทุกเมื่อ ทรงทำใจของพระองค์ให้เป็นกลางอยู่ตลอดเวลา อันนั้นพระองค์ทรงชนะไปอย่างหนึ่งแล้วนั้น

กิเลสมาร ก็เหมือนกัน กิเลสเป็นเครื่องทำใจให้เศร้าหมองไม่ผ่องใส ที่ทำอะไรทั้งปวงหมด ความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความชอบ ความชัง อาสวะทั้งปวงหมด มันเป็นเรื่องจิต ที่มันรักก็เป็นพิช ที่มันเกลียดก็เป็นพิช ที่มันโกรธก็เป็นพิช ที่ชอบนั้นไม่ชอบนั้นก็พิช “ใจ” มันไม่รู้จักชอบ ไม่รู้จักโกรธ ไม่รู้จักเกลียด ไม่รู้จักมีทิฐิมานะอะไร อันนั้นมันเป็นเรื่องของ “จิต” มันมัวหมองเพราะเหตุที่ไปรัก ไปชอบ ไปโกรธ ไปเกลียด มีทิฐิมานะ นั้นมันจึงค่อยมัวหมอง ครั้นจิตมันพ้นจากนั้นแล้ว คือมันรู้เท่ารู้เรื่องของมันแล้วว่า แต่ไหนแต่ไรมาสิ่งเหล่านั้นมันเป็นอย่างนั้น เราจะพ้นจากมันคือ ทำใจให้เป็นกลาง ทำใจให้เป็นกลางๆอยู่เฉยๆ มันก็ผ่องใสสะอาดอยู่ทุกเมื่อ นั้นพระองค์ทรงอยู่อย่างนั้น พระองค์ทรงมีจิตอย่างนั้น จึงทรงพ้นจากมาร ทรงพ้นไปได้จากกิเลสมาร

อภิสังขารมาร ก็เหมือนกันเราทำสมาธิภาวนา อยากได้ดิบได้ดี อยากให้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ อยากให้รู้อย่างนั้นรู้อย่างนี้ อยากให้มันรวม อยากให้มันสงบสว่างแจ่มใส เลยเป็นอุปสรรคขัดข้องต่อการภาวนา เรียกว่า อภิสังขารมาร อยากทำให้ยิ่งๆกว่านั้น แท้ที่จริงการทำสมาธิ ทำใจให้เป็นกลางวางเฉยๆลงไป ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องเดือดร้อน ไม่ต้องวุ่นวาย ครั้นทำใจเป็นกลางๆเฉยๆลงไปแล้ว มันก็วางมันก็เป็นสมาธิภาวนา มันก็พ้นจากอภิสังขารมารได้

มัจจุมาร คือความตาย ตายไปซิถ้ามันจะตาย พิจารณามันให้ชัดเจนแจ่ม ตายเป็นอะไร ? ตายไปก็เป็นดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ประกอบด้วยรูปไม่ประกอบด้วยนาม รูปมันเกิดมาจาก ดิน น้ำ ลม ไฟ มันก็แตกดับสลาย เป็นดิน น้ำ ลม ไฟ เราไปยึดเอามาเป็นตนเป็นตัว เป็นของเราของเขา ปล่อยวางเฉยๆลงไป เป็นกลางๆ จิตมันก็สงบอยู่ได้ ถึงมันจะเดือดร้อนกระทบกระทั่งด้วยประการต่างๆ ก็รู้เท่า รู้เรื่องของมันอีก ซึ่งจะให้มันไม่กระทบกระเทือน ไม่มีหรือ ความอดความกลั่นของพระพุทธองค์เป็นความอดความกลั่นความเห็นตามเป็นจริง แล้วก็ปล่อยวางอยู่ตลอดเวลา

เทวบุตรมาร นั้นเป็นของพุดยาก แต่พระพุทธเจ้าทรงชนะมารทั้ง ๕ ด้วยประการอย่างนี้แหละพระพุทธองค์จึงทรงสอนให้ทำดีทำดี มีปัญญาเฉลียวฉลาด เฉียบแหลม รู้เท่ารู้รอบถึงเรื่องมารทั้งห้า ถึงมารมันจะโกรธจะเกลียดก็เอาเถอะ มันไม่ทำอะไรให้เราหรือ นรกของมารไม่มีหรือ มีแต่นรกที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาไว้เท่านั้นแหละ ชนะมารตรงนั้นแหละ เมื่อเราพิจารณาเห็น รู้แจ้งเข้าใจ เห็นจริงอย่างนี้แล้ว มารน้อยใจ ไม่สามารถที่จะทำอะไรเราได้ เรียกว่าปราศัยแล้ว ในที่ทุกสถาน เอาละที่จะพ้นได้นั้น ไม่ใช่พ้นด้วยการไป ไม่ใช่พ้นด้วยการรบรมาฆ่าฟัน พ้นด้วยการเห็นโทษของมัน รู้เท่า รู้เรื่อง เข้าใจเรื่องของมาร^{๑๕๕}

^{๑๕๕} พระราชินีโรธรังสี [หลวงปู่เทศก์ เทศรังสี], มาร ๕ พระธรรมเทศนา ชุด โอวาทหลังปาติโมกข์ , [ออนไลน์], แหล่งข้อมูล : <http://tesray.com/afterhours-๕๙>, [๑๐ ธันวาคม ๒๕๕๙]

จากที่กล่าวมาทั้งหมดผู้วิจัยสรุปได้ว่า มารนั้นหมายถึง สิ่งที่มาหรือขัดขวางบุคคลให้ตายไปจากคุณงามความดี หรือขัดขวางไม่ให้บรรลุคุณงามความดี ในเวลาที่ตายจากโลกมนุษย์แล้ว ท่านแบ่งไว้ ๕ อย่าง คือ

๑. อภิสังขารมาร มารคือเจตนากรรมในอดีตภพ อันได้แก่ปุณฺณญาภิสังขาร เจตนาอันเป็นบุญได้แก่ เจตนาในมหากุศล ๘ รูปฌานกุศล ๕ อปุณฺณญาภิสังขาร เจตนาคือบาป ได้แก่เจตนา เจตสิก ในอกุศล ๑๒ และอาเนญชาภิสังขาร เจตนาที่ไม่หวั่นไหวคือเจตนาในรูปฌานกุศล ๔

ก็อภิสังขารมารคือ เจตนาในอภิสังขารทั้ง ๓ นี้เป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพภูมิต่างๆ เมื่อยังต้องปฏิสนธิคือยังต้องเกิดในภพต่างๆ อยู่ย่อมไม่พ้นไปจากความทุกข์ได้ อภิสังขารคือเจตนากรรมเหล่านี้ที่ชื่อว่ามาร ก็เพราะเป็นผู้ทำลายหรือกีดกันปิดกั้นหนทางที่บุคคลจะเข้าถึงความพ้นทุกข์ พุดง่ายๆ ก็คืออภิสังขารมารนั้นปิดกั้นทางที่จะให้ถึงมรรคผลนิพพาน นี่เป็นมารข้อแรก

๒. กิเลสมาร มารคือกิเลส กิเลสชื่อว่าเป็นมาร เพราะกำจัดขัดขวางมิให้บุคคลกระทำ ความดี ทำให้บุคคลทั้งหลายต้องได้รับความทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๓. ชันธมารมารคือขันธ ๕ ขันธชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นตัวขัดขวางการกระทำคุณงามความดี ทั้งนี้เพราะขันธ ๕ เป็นสภาพที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มั่นคงถาวรมีอันแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เสื่อมไป เพราะชราและพยาธิ ทำให้ไม่สามารถบำเพ็ญกุศลให้ถึงที่สุดได้ เพราะฉะนั้นขันธ ๕ จึงชื่อว่าเป็นมาร

๔. มัจจุมาร มารคือความตาย ความตายจัดเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสในการทำคุณงามความดี บางคนไม่เคยสนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมเลย พอหันมาสนใจก็มีเหตุให้ต้องตายไปเสีย ก่อนที่จะได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามที่ตั้งใจ ความตายจึงเป็นมารอย่างนี้

๕. เทพบุตรมาร มารคือเทพบุตร ท่านกล่าวว่าเทพบุตรองค์นี้เป็นหัวหน้าเทพบุตรในชั้นปรนิมมิตว สสวัตตี เรียกกันสั้นๆว่า ท้าวสวัตติมาร ท้าวสวัตติมารองค์นี้แหละ ที่ตามผจญพระพุทธานุเจ้ามาตั้งแต่ยังไม่ตรัสรู้ จนกระทั่งตรัสรู้แล้ว นอกจากนั้นยังเที่ยวชักชวนให้คนที่กำลังทำความดี เลิกละการทำความดีเสีย เที่ยวชักชวนพระภิกษุภิกษุณีให้เลิกปฏิบัติ แล้วสึกมาเสวยกามสุข เทพบุตรองค์นี้จึงจัดเป็นมาร เพราะคอยขัดขวางคนทั้งหลายไม่ให้ทำความดี โดยเฉพาะความดีชั้นสูงสุด คือมรรคผลนิพพาน

ขอสรุปให้ทราบว่า มาร ๕ อย่างมี อภิสังขารมาร กิเลสมาร ชันธมาร มัจจุมาร และเทพบุตรมาร

บทที่ ๔

อิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม

ในบทที่ ๔ นี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของมาร ๕ ที่มีผลต่อการบรรลุธรรมตาม
พรรณนาพระพุทธานุศาสนานุเคราะห์ ซึ่งประกอบด้วยกิเลสมารชั้นธมาร อภิสังขารมาร เทวบุตรมาร และ
มัจจุมาร ที่มีต่อมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเริ่มแต่เป็นอุปสรรคคอยบั่นทอนต่อการทำดีให้ทำชั่ว ให้ตกอยู่
ในความประมาทตัดโอกาสในการทำความดีขัดขวางการบรรลุธรรมไม่ให้เจริญก้าวหน้า ขัดขวางการ
ปฏิบัติธรรมไม่ให้จิตตั้งมั่นด้วยนิมิตต่างๆและให้เกิดความหวาดกลัวเพื่อตัดโอกาสแห่งความดีที่พึง
มีรายละเอียดดังนี้

๔.๑ อิทธิพลของกิเลสที่มีต่อการปฏิบัติธรรม

กิเลสเป็นมารประเภทหนึ่งในพระพุทธานุศาสนา โดยมีอวิชชา ความไม่รู้จริง ความมืดบอด
เป็นหัวหน้า มีกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ๑๒ อูปนาหะ ฯลฯ อูปนาหะ ฯลฯ อูปนาหะ
ฯลฯ ปาสาสะ ฯลฯ อีสสา ฯลฯ มัจฉริยะ ฯลฯ มายา ฯลฯ สาถยยะ ฯลฯ ถัมภะ ฯลฯ สารัมภะ ฯลฯ
มานะ ฯลฯ อติมานะ ฯลฯ มหะ ฯลฯ ปมาหะ ฯลฯ กิเลสทุกชนิด ฯลฯ ทุจริตทุกทาง ฯลฯ ความ
กระวนกระวายทุกอย่าง ฯลฯ ความเร่าร้อนทุกสถาน ฯลฯ ความเดือดร้อนทุกประการ ฯลฯ

อกุศลลาภสังขารทุกประเภท เป็นสิ่งซึ่งคอยปกคลุมปิดบังปัญญา ให้ขุนมัวมืดบอดโง่เขลา
ไม่รู้เท่าทันความจริง ขาดโยนิโสมนสิการการไตร่ตรองพิจารณาด้วยเหตุผล ตกเป็นทาสแห่งกิเลส
ตัณหา อันเปรียบเสมือนบ่วงคอยร้อยรัดมัดใจให้ติดอยู่ ขาดหิริโอตตปะยะความละอายชั่วกลัวต่อ
บาปกรรม แม้นเป็นบรรพชิตก็เป็นเหตุให้ประพฤติล่วงสิกขาพุทธบัญญัติ ต้องโทษคืออาบัติ
เล็กน้อยๆ อันเป็นความเศร้าหมองแห่งจิต จนถึงอาบัติหนักขาดจากความเป็นสมณะทำให้พลาดจาก
มรรคผลนิพพาน

บรรดากิเลสเหล่านั้น โลภะโทสะ โมหะ ถือเป็นค้ำมูลแห่งอกุศลกรรมทั้งหลาย^๑ ดัง
ข้อความว่า “อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้นได้แก่
เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธและวิญญาณขันธที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม
วจีกรรมมโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน”^๒ สัตว์ผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งกิเลสเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้
ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนอย่างแสนสาหัสทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ดังนั้นกิเลสจึงมี สถานะที่
สำคัญที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรม คือ

๓.๑.๑ กิเลสในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการทำความดี

กิเลสทั้งหลาย ถือได้ว่าเป็นมารที่สำคัญซึ่งจะคอยขัดขวางไม่ให้มนุษย์ ผู้ที่คิดจะทำความดี
ไม่ให้ประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะผู้ที่ยังไม่สามารถจะหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสได้จึงตกอยู่

^๑ พ. จ. (ไทย) ๓๐/๔๗/๑๙๗.

^๒ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๙๑/๓๒๘.

ภายใต้การการครอบงำของกิเลสอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นเพื่อให้เห็นบทบาทของกิเลสในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการทำความดี ปรากฏเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน จึงขอยกตัวอย่างด้วยเรื่องเหล่านี้คือ

๑) กิเลสฆตขวางพระอานนท์โดยตั้งใจให้คิดไม่ได้ไม่ให้อาราธนาพระพุทธเจ้าอยู่ต่ออีก

๑ กัป

๒) กิเลสฆตขวางไม่ให้พระสุทินทำความดีสำเร็จ โดยการเสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยา เพราะคิดว่าเป็นความผิด^๓ เป็นต้น

กรณีที่ ๑ กิเลสฆตขวางพระอานนท์ไม่ให้รู้นิมิตโอภาส ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเช้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี เมื่อเสด็จกลับจากบิณฑบาต กระทบกัจจิมะสำเร็จ รับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ เธอจงถือนีสีทนะ เราจะเข้าไปพักกลางวันที่บ้านวาลเจตีย์” พระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วถือนีสีทนะตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปทางด้านหลัง พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังบ้านวาลเจตีย์ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่พระอานนท์ปูลาดถวายพระอานนท์ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งณที่สมควร

พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์กรุงเวสาลีนี้ รื่นรมย์ อุเทนเจตีย์นี้ รื่นรมย์ โคตมกเจตีย์นี้ รื่นรมย์ สัตตมพเจตีย์นี้ รื่นรมย์ พุทฺตเจตีย์นี้ รื่นรมย์ สารันทเจตีย์นี้ รื่นรมย์ ปาวาลเจตีย์นี้ รื่นรมย์ อธิบาต ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป^๔ อธิบาต ๔ ตถาคตเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป ” เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิตที่ชัดเจน ทรงทำโอภาสที่ชัดเจนเป็นอย่างนี้ ท่านพระอานนท์ก็ไม่อาจจะรู้ทันจึงไม่กราบทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัป ขอพระสุคตโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” เพราะท่านพระอานนท์ถูกมารตลใจจากนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “ไปเถิดอานนท์ เธอจงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิด ” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วลุกจากอาสนะถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วนั่งที่โคนไม้แห่งหนึ่งในที่ “ไม่ไกล” ครั้นเมื่อท่านพระอานนท์จากไปไม่นาน *มารผู้มีบาป* ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ยืน ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

^๓ มารดาพาสะไปหาท่านพระสุทินที่ป่ามทวัน กล่าวว่า “ลูกสุทิน ตระกูลเรานี้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีเงินมีทองมาก มีเครื่องประดับมาก มีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก ลูกควรกลับมาเป็นคฤหัสถ์ จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ” พระสุทินตอบว่า “อาตมาไม่อาจ ไม่สามารถ อาตมายังพอใจประพฤติ พรหมจรรย์อยู่” มารดาพระสุทินวิงวอนเป็นครั้งที่ ๒ ฯลฯ แม้ครั้งที่ ๓ นางกล่าวว่า “ลูก สุทิน ตระกูลเรานี้มั่งคั่ง ฯลฯ มีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก ลูกจงให้ผู้สืบเชื้อสายไว้ เจ้าลิจฉวีจะได้ไม่รับมรดกของเราที่ขาดผู้สืบสกุล” พระสุทินตอบว่า “โยมเรื่องนี้อาตมาพอจะทำได้” แล้วจับแขนอดีตภรรยา พาเข้าป่ามทวัน เพราะยังมีได้บัญญัติสิกขาบท จึงเห็นว่าไม่มีโทษ ได้เสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยา ถึง ๓ ครั้ง นางตั้งครุฑเพราะเหตุนี้ อังในวิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๖/๒๔.

^๔ กัป ในที่นี้หมายถึง อายุกัป คือ ช่วงอายุของคนแต่ละยุค ในยุคของพระพุทธเจ้าของเรา อายุกัปของคน = ๑๐๐ ปี อังใน ที.ม.อ. (บาลี) ๑๖๗/๑๕๗.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปริณิพพานในบัดนี้ ขอพระสุคตโปรดปริณิพพานเถิด เวลานี้เป็นเวลาปริณิพพานของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาไว้ว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปริณิพพานตราบเท่าที่ภิกษุทั้งหลายผู้สาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แกลวกกล้าไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้ว แต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปฏิหารีย์ *ปราบปราม*^๕ ที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้’

ในคัมภีร์อรรถกถาท่านแก้วว่า เหตุที่พระอานนทระลึกละไม่ได้เพราะถูกมารผู้มีบาปดลใจ^๖ บุณชนบางคน ผู้ถูกมารเข้าดลจิตคือถูกมารครอบงำจิตไม่อาจจะรู้แจ้งได้ ฉันทพระอานนทก็ฉันทนั้น ไม่อาจจะรู้แจ้งได้ จริงอยู่ มารย่อมครอบงำจิตของผู้ที่ยังละวิปัสสนาบางอย่างไม่ได้ ส่วนในบุคคลผู้ยังละวิปัสสนา ๑๒ อย่าง โดยประการทั้งปวงยังไม่ได้ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเลยเพราะพระเถระละวิปัสสนา ๔ ยังไม่ได้ ฉะนั้น จิตของท่านจึงถูกมารครอบงำ ก็มารเมื่อจะครอบงำจิตของผู้ใด ย่อมจะแสดงรูปารมณีนที่น่ากลัว หรือให้ได้ยินสัททารมณีนที่น่ากลัว ต่อแต่นั้น สัตว์ทั้งหลายได้เห็นหรือได้ยินอารมณีนที่น่ากลัวนั้นแล้ว จิตสะท้อนหวุ่นไหวตกระส้างปากค้ำ มารก็สอดมือเข้าไปทางปากของสัตว์เหล่านั้นแล้วบีบหัวใจ แต่นั้นสัตว์ก็ถึงวิสัญญีสลบลง สำหรับพระเถระมารคงไม่สามารถสอดมือเข้าไปทางปากของท่านได้ แต่คงจะแสดงอารมณีนที่น่ากลัว พระเถระครั้งได้เห็นอย่างนั้น จึงไม่รู้แจ้งนิมิตโอกาส พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงทราบอยู่ เพื่อประโยชน์อะไรจึงตรัสเรียกถึง ๓ ครั้ง คือต่อไปในอนาคตข้างหน้า เพื่อจะบรรเทาความเศร้าโศกให้เบาบางโดยยกโทษขึ้นว่า ข้อนั้นเป็นการทำไม่ดีของท่าน ข้อนั้นเป็นความผิดของท่าน ในเมื่อท่านอ้อนวอนว่า “ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงพระชนม์มอยู่เถิด พระเจ้าข้า” จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นว่า อานนทน์มีความเชื่อใจอย่างสนิทในเราเป็นอย่างมาก ต่อไปข้างหน้า เธอได้ฟังเหตุแผ่นดินไหวและการปลงอายุสังขาร จะอาราธนาให้เราดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจะให้โทษตกลงบนศีรษะของเธอเท่านั้นว่า เพราะอะไร เธอจึงไม่ขอเสียก่อน ก็เพราะโทษของตนสัตว์ทั้งหลายก็จะไม่เดือดร้อนเช่นนั้นเพราะเหตุนี้ ความเศร้าโศกของเธอก็จะเบาบาง^๗

อนึ่ง ตราบใดที่ภิกษุรูปนั้นยังไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน ก็ยังคงได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ล่วงพ้นไปจากวิสัยแห่งกิเลสสาร ในขณะที่เดียวกันก็พร้อมที่จะถูกกิเลสมารย่ำยีได้ทุกขณะ ถ้าหากว่าภิกษุรูปนั้นเปลอสติ หรือมีจิตยังไม่มั่นคงแก่กล้าสามารถในธรรมวินัยขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพอที่จะให้ธรรมรักษาตนได้ ต้องถูกกิเลสสารเล่นงานให้ต้องประสบกับความพินาศพลาตหวังจากมรรคผลที่ควรจะได้ที่ควรจะได้รับในความเป็นภิกษุไปในที่สุด เหมือนพระสุทิน

กรณีที่ ๒ อุปสรรคของ กิเลสสาร ในฐานะเป็นสิ่ง ขัดขวางไม่ให้พระสุทินทำความดีสำเร็จ

^๕ *ปราบปราม* ในที่นี้หมายถึงวาทะหรือลัทธิต่างๆ ของเจ้าลัทธิอื่นนอกพระพุทธศาสนาอ้างอิงใน ที.ม.ฎีกา. (บาลี) ๓๗๔/๓๗๕, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๓๑/๒๓๗.

^๖ ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๒๗. พระสุตตันตปิฎกที่ขนิทายมหารวมมร.

^๗ ขุ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๘๘-๕๘๙.

พระสุทินเมื่อขออนุญาตบิดามารดาบวชแล้ว เมื่อบวชได้ไม่นานท่าน พระสุทินได้ถือธุดงค์วัตร ๔ ข้อ ดังนี้คือ อยู่ป่าเป็นวัตร ๑ เทียวบิณฑบาตเป็นวัตร ๑ ใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ๑ เทียวบิณฑบาตไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร ๑ พักอาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีต่อมา แคว้นวัชชีเกิดภาวะอดอยาก ประชาชนอยู่อย่างอดอยาก ตายกันระเนระนาดจนกระดูกขาวเกลื่อน ยากที่พระอรियะจะบิณฑบาตเลี้ยงชีพได้ ฯลฯ

อยู่ต่อมา จากนั้นมารดาบอกพระสุทินว่า “ลูก ตระกูลเรานี้มั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล ท่านควรกลับมาเป็นคฤหัสถ์ จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ กลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด ” พระสุทินตอบว่า “โยมแม่ อาตมาไม่มีความปรารถนาในทรัพย์สมบัติ อาตมาพอใจที่จะประพฤติพรหมจรรย์” มารดาของท่านวิงวอนอยู่ ๓ ครั้ง นางกล่าวว่า “สุทิน ตระกูลเรานี้มั่งคั่ง มีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล ลูกจงให้ผู้สืบสกุลไว้ เจ้าลิจฉวีจะได้ไม่มาริบทรัพย์มรดกของเราที่ไม่มีผู้สืบสกุล ” พระสุทิน โยม เรื่องนี้อาตมาพอจะทำได้มารดา ลูกพักอยู่ที่ไหนพระสุทิน อาตมาพักอยู่ที่ป่ามหาวัน แล้วก็ลูกจากอาสนะกลับไปมารดาของท่าน เรียกอดีตภรรยาท่านมาสั่งว่า “ลูกหญิง เมื่อถึงเวลาที่เจ้ามีระดู จงบอกแม่นะ” นางรับคำ เมื่อนางมีระดู จึงบอกแม่ผู้ว่า “ดิฉันมีระดู” มารดากล่าวว่า “ลูกหญิง เจ้าจงแต่งเนื้อแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์ ที่ลูกสุทินเคยชื่นชอบนะ ” นางปฏิบัติตามคำขอร้องของแม่ผู้ว่าต่อมา มารดาพาสะใภ้ไปหาพระสุทินที่ป่ามหาวัน กล่าวว่า “สุทิน ตระกูลเรานี้มั่งคั่ง มีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล ลูกควรกลับมาเป็นคฤหัสถ์ ” พระสุทินตอบว่า “อาตมาไม่ต้องการ ไม่ปรารถนาทรัพย์สมบัติ อาตมาพอใจที่จะประพฤติพรหมจรรย์ ” มารดาวิงวอนอยู่ ๒ ครั้ง แม่ครั้งที่ ๓ กล่าวว่า “ลูก ตระกูลเรานี้มั่งคั่ง มีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล ฯลฯ ลูกจงให้ผู้สืบเชื้อสายไว้ พระเจ้าลิจฉวีจะได้ไม่มายึดทรัพย์มรดกของเราที่ไม่มีผู้สืบสกุลไป”

พระสุทินตอบว่า “โยม เรื่องนี้อาตมาพอทำได้ ” จับแขนอดีตภรรยาพาเข้าป่ามหาวัน เพราะยังไม่มีกัมมัฏฐานศึกษาบท จึงเห็นว่า “ไม่มีโทษ” ได้เสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยาถึง ๓ ครั้ง นางตั้งครรภ์เกิดเพราะเหตุนี้

ทวยเทพชั้นภุมมะ กระจายข่าวว่า “ท่านผู้เจริญ ภิกษุสงฆ์ไม่เคยมีเสนียด ไม่เคยมีโทษ พระสุทินกลั่นทนต์ ก่อเสนียด ก่อโทษขึ้นแล้ว” ทวยเทพชั้นจาตุมหาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ ทวยเทพชั้นยามา ฯลฯ ทวยเทพชั้นดุสิต ฯลฯ ทวยเทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ ทวยเทพชั้นปรนิมมิตตสวรรค์ ฯลฯ ทวยเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหมสดับเสียงแล้วก็กระจายข่าวกันต่อไปว่า “ท่านผู้เจริญ ภิกษุสงฆ์ไม่เคยมีเสนียด ไม่เคยมีโทษ พระสุทินกลั่นทนต์ ก่อเสนียด ก่อโทษขึ้นแล้ว ” เพียงครู่เดียวเท่านั้น เสียงป่าวประกาศได้กระจายขึ้นไปถึงพรหมโลก ฯลฯ พระสุทินเกิดความกลุ่มเตือร้อนใจว่า “ไม่ใช่ลาภของเราหนอ เราไม่มีลาภหนอ เราได้ชั่วแล้วหนอ เราไม่ได้ดีแล้วหนอ ถึงจะเข้ามาบวชในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ก็ยังไม่สามารถประพฤติพรหมจรรย์ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิต” เพราะความกลุ่มเตือร้อนใจนั้น ท่านชูปพอมหมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง มีเรื่องในใจ ใจหดหู่เป็นทุกข์ เสียใจ เตือร้อนใจ เศร้าซึมภิกษุผู้เป็นเพื่อนของท่าน กล่าวว่า “ท่านสุทิน เมื่อก่อนท่านมีผิวพรรณเปล่งปลั่ง กระชุ่มกระชวยหน้าตาสดใสนี้ น้ำมีนวล บัดนี้ ท่านชูปพอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง

อาคันตุกะจรเข้ามาแอบแฝงเกาะกุมอยู่ที่จิต ทำให้สภาพของจิตเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ที่เคยสะอาด ก็กลับกลายเป็นขุ่นมัวจากเดิมที่เคยเบิกบานแจ่มใสก็กลับกลายเป็นเศร้าหมอง เหมือนผ้าขาวที่ต้อง ด้วยฝุ่นผงธุลี ไม่ขาวสะอาดเหมือนดั้งเดิม เพราะเริ่มมีธุลีคือกิเลสมาแปดเปื้อนกิเลสที่เป็นต้นมูล รากเหง้าเผ่าพันธุ์แห่งกิเลสทั้งหลายมี ๓ ตัวคือ โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) ^{๑๑} เมื่อกิเลสทั้งสามตัวนี้เกิดขึ้นเมื่อใด กิเลสอย่างอื่นๆ ที่เนื่องด้วยกิเลสทั้ง ๓ นี้ก็ พลอยเกิดขึ้นตามเป็นลำดับ ดังนั้นโลภะ โทสะ โมหะจึงเป็น

บันไดขั้นแรกที่จะทำให้มนุษย์กลายเป็นมาร ฉะนั้น มารจึงเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ชิดติดตัวของ เราอยู่ตลอดเวลา และพร้อมที่จะเล่นงานเราอยู่ทุกขณะหากผลอสติ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระ อรหันตสาวก เป็นผู้พ้นแล้วจากอำนาจวิสัยของกิเลสมาร เป็นผู้ที่กิเลสมารจะกระทำย่ำยีไม่ได้ท่าน เหล่านั้นไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถใด จะยืนเดินนั่งนอนก็อยู่อย่างมีความสุข ต่างจากปุถุชนที่ต้องคอยต่อสู้อับ รากับเหล่ากิเลสมารทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา หากพลาดท่าพ่ายแพ้แก่กิเลสมาร ก็ถูกกิเลสมารกระทำย่ำ ยีได้ตามใจชอบ

ตัวอย่างกิเลสมารคือความโกรธ เป็นอารมณ์ที่เกิดจากตัวปฏิฆะคือความกระทบกระทั่งจิต ตัวปฏิฆะนั้นเกิดจากอริคือความไม่พอใจ เมื่อไม่พอใจจิตจะหงุดหงิดและเกิดเป็นความโกรธความ โกรธเกิดขึ้นมาถ้าระงับความโกรธไว้ไม่อยู่ ก็กลายเป็นโทสะ ความเกรี้ยวกราด เตือดพล่านใช้มือ ใช้ไม้ ใช้มีด ใช้ปืนทำร้าย และถ้าระงับโทสะไว้ไม่อยู่ ก็จะกลายเป็นพยาบาทคือผูกใจเจ็บ ^{๑๒} คอยเฝ้ารอนิจใจ ให้เราร้อน เตือดดาล ชัดเคือง ขุ่นมัว เศร้าหมอง ส่งผลให้จิตใจไม่เบิกบานแจ่มใสด้วยสติปัญญา เมื่อ ขาดเสียซึ่งสติปัญญา เป็นเหตุให้ไม่รู้เท่าทันอารมณ์ความโกรธ ความโกรธจึงเป็นมารร้ายและอันตราย ที่สุด หากไม่สามารถระงับยับยั้งเอาไว้ได้ ก็จะนำไปสู่ความแค้นเคืองอาฆาตพยาบาท ประทุษร้าย ผูก เหวซึ่งกันและกันไปไม่รู้จบ จนต้องทำกรรมหนักถูกรณีสืบตกลงสู่เวจิมหานรก หมกไหม้อยู่สิ้นกาล นานชั่วกับชั่วกลับ ดังนั้นเพื่อให้เห็นบทบาทของกิเลสมารในฐานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความชั่ว จึงขอ ยกตัวอย่างดังต่อไปนี้คือ (๑) กิเลสมารผลักดันให้พระเจ้าสุปปพุทธทำความชั่ว (๒) กิเลสมารผลักดัน ให้นันทยัภษทำความชั่ว (๓) กิเลสมารผลักดันให้นายพรานสุนัขโกกะทำความชั่ว (๔) กิเลสมาร ผลักดันนันทมาณพทำความชั่ว (๕) กิเลสมารผลักดันให้นางจัญจมาณวิกาทำความชั่ว

กรณีที่ ๑ กิเลสมารในฐานะเป็นสิ่งผลักดันให้พระเจ้าสุปปพุทธทำความชั่ว

เจ้าสุปปพุทธะผูกอาฆาตพระศาสดาด้วยเหตุ ๒ ประการคือ พระสมณโคดมพระองค์นี้ทิ้ง ลูกสาวของเราแล้วออกบวช ๑ ให้ลูกชายของเราบวชแล้วตั้งอยู่ในฐานะแห่งผู้มีเวรต่อกัน ๑ วันหนึ่ง ทรงดำริว่า “เราจะไม่ให้พระสมณโคดม ไปฉันสถานที่นิมนต์ ” จึงปิดทางที่เสด็จด้วยการนั่งเสวยน้ำ จันทน์ในระหว่างทางเมื่อพระศาสดาพร้อมพระภิกษุเสด็จมาถึงสถานที่นั้น พวกมหาหาดเล็กทูลท้าวเธอ ว่า “พระศาสดาเสด็จมาแล้ว” ท้าวเธอตรัสว่า “พวกเจ้าจงล่วงหน้าไปก่อนจงบอกสมณะว่า ‘พระสมณ โคดมนี้ไม่เป็นใหญ่กว่าเรา’ เราจะไม่ให้หนทางเดินแก่พระสมณโคดม ” แม้พวกมหาหาดเล็กทูลเตือนอยู่

^{๑๑} วจ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

^{๑๒} พระธรรมวิสุทธิกวี, *ชำระใจให้ไร้ทุกข์* (เล่ม๑), (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๗๕.

เนื่องๆ ยังคงประทับนั่งรับสั่งอยู่อย่างนั้นพระศาสดาเมื่อไม่ได้หนทางจากสำนักของมาตุละจึงเสด็จกลับ แม้ท้าวเธอก็ส่งบุรุษคนสอดแนมไปด้วยสิ่งกำชับว่า “เจ้าจงไปฟังคำของพระสมณโคดมแล้วกลับมา” พระศาสดาครั้งเสด็จกลับมา ทรงทำการแยมพระโอษฐ์ พระอานนทพุลถามว่า “อะไรเป็นปัจจัยแห่งการแยมพระโอษฐ์ พระเจ้าข้า ” ตรัสว่า “อานนท์ เธอเห็นเจ้าสุปปพุทธะไหม ” พระอานนทพุลว่า “เห็น พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสว่า “เจ้าสุปปพุทธะ ไม่ให้หนทางแก่พระพุทธานุเจ้าเช่นเรา ทำกรรมหนักแล้ว ในวันที่ ๗ จากวันนี้ ท้าวเธอจะถูกแผ่นดินสูบ ณ ที่เชิงบันไดภายใต้ปราสาท ” จารบุรุษฟังพระดำรัสแล้ว ไปสำนักของเจ้าสุปปพุทธะๆ ถามว่า “หลานของเราเมื่อกลับไปพูดอะไรบ้าง ” จึงกราบทูลตามที่ตนได้ยินมาท้าวเธอได้สดับคำของจารบุรุษแล้ว ตรัสว่า “บัดนี้ โทษในการพูดผิดแห่งหลานของเราไม่มี เธอตรัสดำรัสใด คำนั้นต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น คราวนี้ เราจักจับผิดคำพูดของเธอ เพราะเธอไม่ตรัสกะเราโดยไม่เจาะจงว่า ‘ท่านสุปปพุทธะ จะถูกธรณีสูบในวันที่ ๗ ’ ตรัสว่า ‘ท่านสุปปพุทธะ จะถูกธรณีสูบที่ใกล้เชิงบันได ในภายใต้ปราสาท’ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจะไม่ไปยังสถานที่นั้น เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจะไม่ถูกธรณีสูบ จะข่มขู่เธอด้วยการพูดเท็จ ” ท้าวเธอรับสั่งให้พวกมหาดเล็กขนเครื่องใช้ส่วนพระองค์ ขึ้นไปไว้ยังปราสาทชั้น ๗ทั้งหมด ให้ชักบันได ปิดประตู ตั้งคนแข็งแรงยืนรักษาไว้ที่ประตู ประตูละ ๒ คน ตรัสว่า “ถ้าเราจะลงไปข้างล่างโดยความประมาท พวกเจ้าต้องห้ามเราในทันที” แล้วประทับนั่งในห้องบนปราสาทชั้นที่ ๗

พระศาสดาทรงสดับแล้ว ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เจ้าสุปปพุทธะมิใช่จะนั่งบนพื้นปราสาทเพียงอย่างเดียว ต่อให้เหาะขึ้นไปสู่เวหาส่วนหนึ่งในอากาศก็ตาม ไปสู่ท้องมหาสมุทรด้วยเรือก็ตาม เข้าชอกเขากก็ตาม ธรรมดาพระดำรัสของพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะไม่เป็นสอง ท้าวเธอจะถูกธรณีสูบยังสถานที่ที่เราพูดไว้ ” เมื่อจะทรงแสดงธรรม ตรัสพระคาถาว่า “บุคคลที่ทำความชั่วไว้ หนีไปแล้วในอากาศ ก็ไม่พ้นพ้นจากกรรมชั่วได้ หนีไปในท่ามกลางมหาสมุทร ก็ไม่พ้นพ้นจากกรรมชั่วได้ หนีไปสู่ชอกภูเขา ก็ไม่พ้นพ้นจากกรรมชั่วได้ เพราะเขาอยู่แล้วในประเทศแห่งแผ่นดินใด ความตายพึงครอบงำไม่ได้ ประเทศแห่งแผ่นดินนั้น หามีอยู่ไม่”

ในวันที่ ๗ ซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับที่เจ้าสุปปพุทธะปิดหนทางภิกษาจารย์ของพระศาสดาม้ามงคลของเจ้าสุปปพุทธะที่อยู่ภายใต้ปราสาทเกิดคึกคะนอง กระแทกข้างฝานั้นๆท้าวเธอประทับนั่งอยู่ชั้นบนปราสาท ได้สดับเสียงม้าตรัสถามว่า “นั่น เสียงอะไร ” พวกมหาดเล็กทูลว่า “ม้ามงคลคะนองพระเจ้าข้า” ส่วนม้าพอเห็นพระองค์ ก็หยุดนิ่งท้าวเธอมีพระประสงค์จะจับมัน เสด็จลุกจากที่ประทับเห็นพระพักตร์มาทางประตูประตูทั้งหลายเปิดเองทีเดียว บันไดตั้งอยู่ในที่เดิมของมัน คนรักษาการยืนอยู่ที่ประตูจับท้าวเธอที่พระศอก ผลักให้พระพักตร์คะมาลงไปอย่างนั้น ประตูพื้นทั้ง ๗ ก็เปิดเองทีเดียว บันไดทั้งหลายก็ตั้งอยู่ในที่เดิม พวกคนรักษาการยืนประจำอยู่ที่ชั้นนั้นๆ จับท้าวเธอที่พระศอก ผลักให้มีพระพักตร์คะมาลงไปที่พื้นมหาปฐพีแยกขยายออกคอยรับเจ้าสุปปพุทธะ ผู้ถึงที่ใกล้เชิงบันไดที่ภายใต้ปราสาทท้าวเธอไปบังเกิดในอเวจีนรก^{๑๓}

^{๑๓} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๖๑-๖๕.

กิเลสคือการโกรธ เมื่อเกิดขึ้นครอบงำจิตของผู้ใดแล้ว ก็ยังจะทวีความรุนแรงขึ้นโดยลำดับยากที่จะหยุดยั้งได้ ย่อมลุลกลามแผ่ขยายใหญ่โต ก่อความพินาศเสียหายย่อยยับแก่ผู้นั้นเป็นอันมาก เปรียบประดุจไฟที่กำลังไหม้เผาไหม้ฟาง ย่อมเผาผลาญฟางให้มอดไหม้ไปได้ในชั่วพริบตา

ดังนั้น กิเลสคือการโกรธจึงเป็นหนึ่งในกิเลสสามตัวที่ได้ชื่อว่ากองแห่งไฟ คือ ราคะคือไฟ โสรัศคิคือไฟคือโทสะ โมหะคือไฟคือโมหะ ไฟคือราคะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้กำหนดหมกมุ่นอยู่ในกามทั้งหลาย ไฟคือโทสะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้มีจิตพยาบาท ชอบฆ่าสัตว์ ไฟคือโมหะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้ลุ่มหลง ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ^{๑๔} ความโกรธเป็นกิเลสที่สร้างความเร่าร้อนแก่จิตเป็นอย่างยิ่ง ทำจิตให้ขุ่นเคือง หงุดหงิดรำคาญเดือดดาลแข่งกระด้างประหัดประหารทำลายผลักดันให้กระทำการชั่วได้ง่ายความโกรธมิใช่จะเกิดขึ้นได้แต่เฉพาะกับมนุษย์เท่านั้น ยังสามารถที่มีพลังอำนาจเกิดขึ้นครอบงำแม้แก่ยักษ์ ที่มีอิทธิฤทธิ์กำลังอำนาจมากกว่ามนุษย์หลายเท่าตัว เมื่อถูกความโกรธครอบงำแล้ว อิทธิฤทธิ์อำนาจที่มีอยู่ในตัวยักษ์ย่อมถูกใช้ไปในทางที่ผิด ก่อให้เกิดทุกข์โทษภัยอย่างร้ายแรง และหากยังได้ใช้กำลังอิทธิฤทธิ์อำนาจที่มีอยู่ กระทำการอันชั่วหยาบกับผู้ทรงศีลหรือกับพระอรหันต์ด้วยแล้ว ย่อมได้รับโทษทัณฑ์ที่หนักหนาสาหัสสาครรจ์ เป็นอนันตริยกรรมดังเช่นนันทยักษ์

กรณีที่ ๒ กิเลสในฐานะเป็นสิ่งผลักดันให้นันทยักษ์ทำความชั่ว

สมัยนั้น พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะอยู่ที่กโปกกันทรวิหารในคืนเดือนเพ็ญพระสารีบุตรปลงผมใหม่ ๆ นั่งเข้าสมาธิอยู่กลางแจ้ง ขณะนั้น มียักษ์สองสหายเดินทางจากทิศเหนือไปทางทิศใต้เพื่อทำกิจที่ต้องทำบางอย่าง ยักษ์ทั้งสองนั้นได้เห็นพระสารีบุตรปลงผมใหม่ ๆ นั่งเข้าสมาธิอยู่ในที่แจ้ง ครั้นแล้วยักษ์ตนหนึ่งได้กล่าวแก่ยักษ์อีกตนหนึ่งว่า “สหาย เราคิดอยากตีศีรษะสมณะรูปนี้” เมื่อยักษ์ตนนั้นกล่าวอย่างนี้ ยักษ์ตนหนึ่งจึงกล่าวอย่างนี้ว่า “อย่าเลยสหาย ท่านอย่าทำร้ายสมณะรูปนี้เลย สมณะรูปนี้มีคุณยิ่ง มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก” และได้กล่าวห้ามอยู่ถึงสามครั้ง แต่ยักษ์ตนนั้นหาได้เชื่อต่อคำห้ามปรามของยักษ์นั้นไม่ครั้งนั้น ยักษ์นั้นไม่เชื่อยักษ์ผู้เป็นสหาย จึงได้ตีศีรษะพระสารีบุตรเถระ เป็นการตีอย่างรุนแรงการตีเช่นนั้น สามารถทำให้ข้างสูง ๗-๘ ศอกจมดินได้ หรือสามารถทำลายยอดภูเขาหิมะให้ทลายลงได้ และทันใดนั้นเอง ยักษ์ตนนั้นได้ร้องว่า “โอ้ย ร้อนเหลือเกิน” แล้วล้มตกล้มไปสู่มหานรก ณ ที่นั้น

พระมหาโมคคัลลานะได้เห็นยักษ์ตนนั้นตีศีรษะพระสารีบุตร ด้วยดาบที่ขี้ขลาดบรุษที่เหนียวมนุษย์ จึงเข้าไปหาพระสารีบุตรแล้วได้กล่าวกับท่านพระสารีบุตรอย่างนี้ว่า “สารีบุตร ท่านยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ ไม่มีทุกข์อะไรหรือ”

พระสารีบุตรตอบว่า “โมคคัลลานะ ผมสบายดี ยังเป็นอยู่ได้ เพียงแต่เจ็บที่ศีรษะนิดหน่อย

พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า “น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ สารีบุตร ท่านมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากจริง ยักษ์ตนหนึ่งได้ตีศีรษะท่านในที่นี้ เป็นการตีอย่างรุนแรง การตีเช่นนั้นสามารถทำให้

^{๑๔} จ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๘๓/๔๖๖.

ข้างสูง ๗-๘ ศอกจมดินได้ หรือสามารถทำลายยอดภูเขาขึ้นมาให้ตกลงได้ แต่ถึงอย่างนั้น ท่านก็ยังกล่าวได้อย่างนี้ว่า “โมคคัลลานะ ผมสบายดี ยังเป็นอยู่ได้ เพียงแต่เจ็บที่ศีรษะนิดหน่อย”

พระสารีบุตรกล่าวว่า “น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ มหาโมคคัลลานะ ท่านมีฤทธิ์มาก มีอานาปานะมากจริง เห็นแม้กระทั่งยักษ์ ส่วนผมขณะนี้ แม้แต่ปีศาจคลุกฝุ่นสักตนก็ยังไม่เห็น”

พระผู้มีพระภาค ทรงสดับเสียงสนทนาของพระอัครสาวกทั้ง ๒ ด้วยพระโสตทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่าจิตของใครตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ดุจภูเขา ไม่กำหนดในอารมณ์อันชวนให้กำหนด ไม่ขัดเคืองในอารมณ์อันชวนให้ขัดเคืองผู้ใดอบรมจิตได้ อย่างนี้ ทุกข์จะมาถึงผู้ใดแต่ที่ไหน^{๑๕}

ความโกรธทำจิตให้เป็นทุกข์เดือดร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า อยู่ในโลกนี้ก็เป็นคนจิตใจหายบคาย แข็งกระด้าง มุทะลุตุตัน โหดร้าย ใจเร็ว เดือดดาล หุนหันพลันแล่น เกรี้ยวกราดเหี้ยมโหด ไร้ความปราณี แม้ละจากโลกนี้ไปแล้ว ก็ได้รับทุกข์แสนสาหัสในปรโลกเบื้องหน้า

สาเหตุของความโกรธ ๑๐ อย่างเพราะสำคัญว่า ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๒) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๓) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๔) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๕) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๖) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๗) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๘) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๙) เพราะสำคัญว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๑๐) ความโกรธเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร^{๑๖}

พึงทราบ ความโกรธมาก ความโกรธน้อย บางครั้งความโกรธเพียงทำให้ใจขุ่นมัว ยังไม่ถึงกับหน้าเงาหน้างอก็มี บางครั้งความโกรธเพียงทำให้หน้าเงาหน้างอ แต่ยังไม่ถึงกับคางสั้นก็มี บางครั้งความโกรธเพียงทำให้คางสั้น แต่ยังไม่ถึงกับพูดคำหยาบก็มี บางครั้งความโกรธเพียงทำให้พูดคำหยาบ แต่ยังไม่ถึงกับตาขวางมองที่ศมมทางก็มี บางครั้งความโกรธเพียงทำให้ตาขวางมองที่ศมมทาง แต่ยังไม่ถึงกับคว่ำไม้คว่ำมิตก็มี บางครั้งความโกรธเพียงทำให้คว่ำไม้คว่ำมิต แต่ยังไม่ถึงกับเงือดเงื่อไม้และมิตที่ถือไว้ก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ทำให้เงือดเงื่อไม้และมิต แต่ยังไม่ถึงกับลงมือฟาดฟันก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ฟาดฟัน แต่ยังไม่ถึงกับทำให้เกิดบาดแผลก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ทำให้เกิดบาดแผล แต่ยังไม่ถึงกับทำให้กระดูกหักก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ทำให้กระดูกหัก แต่ยังไม่ถึงกับทำให้อวัยวะขาดหลุดไปก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ทำให้อวัยวะขาดหลุดไป แต่ยังไม่ถึงกับทำให้เสียชีวิตก็มี บางครั้งความโกรธเพียงแต่ทำให้ผู้อื่นเสียชีวิต แต่ยังไม่ถึงกับทำให้

^{๑๕} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙-๒๔๑.

^{๑๖} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๗/๑๐๖-๑๐๗.

ดำรงอยู่เพื่อฆ่าตนเองก็มี เมื่อใดความโกรธทำให้ฆ่าบุคคลอื่นแล้วฆ่าตนเองเสียด้วย เมื่อนั้นความโกรธเป็นไปรุนแรงมาก ถึงความเป็นสิ่งร้ายแรงอย่างยิ่ง^{๑๗}

คนมักโกรธขาดสติถูกความโกรธครอบงำเข้าแล้วฆ่ามารดาก็ได้ คนมักโกรธขาดสติถูกความโกรธครอบงำเข้าแล้ว ฆ่าบิดาก็ได้ คนมักโกรธขาดสติ ถูกความโกรธครอบงำเข้าแล้ว ฆ่าพระอรหันต์ก็ได้ คนมักโกรธขาดสติ ถูกความโกรธครอบงำเข้าแล้วฆ่าประชาชนก็ได้^{๑๘} จะเห็นได้ว่ากิเลสคือความโกรธ เมื่อมีกำลังน้อยก็ส่งผลเสียหายเพียงเล็กน้อย แต่หากมีกำลังรุนแรงก็ย่อมส่งผลเสียหายมากมายมหาศาลเช่นเดียวกัน กิเลสคือความโกรธนั้นครั้งแรกจะเกิดเพียงเบาๆ ก่อน ต่อจากนั้นจะค่อยๆ โหมกระพือให้กระพือมรุนแรงมากขึ้นโดยลำดับ หากขาดสติสัมปชัญญะความรู้เท่าทันเข้าหักห้ามไว้ไม่ทัน ก็สามารถที่จะผลักดันให้ผู้ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจอิทธิพล กระทำความชั่วร้ายอย่างง่ายตาย เหมือนนายพรานสุนัขชื่อโกเกะ

กรณีที่ ๓ กิเลสมารในฐานะเป็นสิ่งผลักดันให้พรานสุนัขโกเกะทำความชั่ว

เวลาเช้า นายพรานโกเกะถือธนู มีสุนัขห้อมล้อมออกไปป่า พบภิกษุถือบิณฑบาตเป็นวัตรรูปหนึ่ง กำลังเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทางจึงโกรธ พลังคิดว่า “เราพบคนกาลกรรณิ วันนี้จะไม่ได้อะไร” ก็หลีกไป ฝ่ายพระเถระเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านทำภติกิจเสร็จจึงกลับไปสู่วิหารอีกฝ่าย นายพรานโกเกะเที่ยวไปในป่าไม่ได้อะไรๆ เมื่อกลับมา ก็พบพระเถระอีกคิดว่า “วันนี้ เราพบคนกาลกรรณินี้อีกแล้ว ไปป่าจึงไม่ได้อะไรๆ กลับมา บัดนี้ เราก็ได้พบกับเขาอีกเราจะให้สุนัขทั้งหลายกัดพระรูปนี้” จึงให้สัญญาณแก่สุนัขแล้วปล่อยให้ฝ่ายพระเถระขอร้องว่า “อุบาสก อย่าทำอย่างนั้น” เขาตะโกนบอกไปว่า “วันนี้ข้าพเจ้าไม่ได้อะไร เพราะมาพบกับท่าน ท่านก็มาพบกับข้าพเจ้าอีก ข้าพเจ้าจักให้สุนัขกัดท่าน” จึงให้สุนัขกัด โดยไม่รีรอพระเถระรีบขึ้นต้นไม้ต้นหนึ่งในที่ใกล้ตัวโดยเร็ว นั่งในที่สูง ชั่วบรูษหนึ่งสุนัขทั้งหลายก็พากันล้อมต้นไม้ไว้ นายโกเกะติดตามไปตะโกนว่า “ท่านจะหนีขึ้นต้นไม้ ก็ไม่มีวันพ้น” จึงแทงพื้นเท้าของพระเถระด้วยปลายลูกศร พระเถระได้แต่ร้องขอว่า “ขอท่านอย่าทำอย่างนั้น” นายโกเกะกลับไม่สนใจกระหน่ำแทงใหญ่เมื่อพื้นเท้าข้างหนึ่งถูกแทง จึงยกเท้าขึ้นขึ้น หย่อนเท้าที่ ๒ ลง เมื่อเท้าที่ ๒ ถูกแทงจึงยกเท้าขึ้นขึ้นสลับขึ้นสลับลง นายโกเกะไม่ใส่ใจต่อคำอ่อนวอนของพระเถระ แทงพื้นเท้าทั้งสองของท่านตลอดเวลา สรีระของพระเถระได้รับบอบช้ำเป็นประดุจถูกรุมด้วยคบบเพลิง ท่านได้รับความเจ็บปวดทรมานไม่สามารถจะคุมสติไว้ได้ แม้จีวรที่ท่านห่มหลุดลงก็กำหนดไม่ได้ จีวรนั้นตกลงมาคลุมนายโกเกะตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า

ฝูงสุนัขต่างพากันวิ่งกรูเข้าไปในภายในจีวร ด้วยสำคัญว่า “พระ ตกลงมา” พากันรุมกัดกินเจ้าของของมันเหลือแต่กระดูก สุนัขทั้งหลายออกมาจากจีวรแล้ว ยืนอยู่ภายนอก พระเถระหักกิ่งไม้แห้งกิ่งหนึ่งขว้างสุนัขเหล่านั้น พวกสุนัขเห็นพระเถระแล้วจึงรู้ว่า “พวกตัว กัดกินเจ้าของตนเอง” จึงพากันหนีเข้าป่าไป

^{๑๗} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๓/๑๐๗-๑๐๘.

^{๑๘} ว.วชิรเมธี, ธรรมะหลังสบาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้งติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙), หน้า ๖๐.

พระเถระเกิดความสงสัยว่า “บุรุษนั้นตายภายในระหว่างจีวรของเรา ศีลของเราจะต่างพร้อยไหมหนอ” ท่านลงจากต้นไม้ ไปสู่สำนักของพระศาสดา กราบทูลเรื่องราวแล้วทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อุบาสกนั้น ตายภายในจีวรของข้าพระองค์ ศีลของข้าพระองค์ไม่ต่างพร้อยหรือ สมณภาพของข้าพระองค์ ยังมีอยู่หรือไม่” พระศาสดาตรัสว่า “ภิกษุ ศีลของเธอไม่ต่างพร้อย สมณภาพของเธอยังมีอยู่ เขาประทุษร้ายต่อเธอผู้ไม่ประทุษร้าย จึงถึงความพินาศฉิบหาย”^{๑๙}

นอกจากกิเลสก็คือความโกรธจะมีอำนาจรุนแรง และสร้างความเสียหายวอดวายใหญ่โตอย่างมหาศาล ให้เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจอิทธิพลแล้ว ยังมีกิเลสที่มีพลังอำนาจเขมรร้ายแรงไม่แพ้ความโกรธคือราคะๆ ได้แก่ ความใคร่ ความกำหนัด ความติดใจ ความยินดี ความคะนอง ถึง ความกระสันในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสอันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ น่าอิภรณ์ ทำให้จิตใจดิ้นรนแสหา เมื่อได้มาครอบครองส่องเสพสมใจปรารถนาแล้ว ก็ติดใจ ยินดี ลุ่มหลง มัวเมา อาลัย พัวพัน สยบอยู่ในอารมณ์นั้นจนถอนตัวไม่ขึ้น มีความปรารถนาที่จะได้ยิ่งๆ ขึ้นไป^{๒๐}

กิเลสราคะเปรียบได้เช่นกับยางเหนียวที่ติดแน่น ยากที่จะแกะให้หลุดออกได้ง่ายๆ เพราะเมื่อได้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่ชบชอมใจมาแล้ว ก็ต้องคอยหวงแหนระมัดระวังรักษาในสิ่งนั้น มีความหวาดระแวงสะดุ้งกลัวว่าบุคคลอื่นจะมายื้อแย่งช่วงชิงเอาไป จิตใจมีความกระวนกระวาย กระทบทระเทือนวิตกกังวล ไร้ความสงบมีชีวิตอยู่ท่ามกลางกองความทุกข์หวาดหวั่นกลัวว่าจะพลัดพรากจากสิ่งที่ตนครอบครองนั้นผู้ถูกกิเลสคือราคะผูกมัดตรึงแล้ว เมื่อไม่ได้ก็ต้องพยายามชวนชววยแสวงหาวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่ตนปรารถนานั้น บางครั้งถึงกับต้องพูดโกหกหลอกลวง ลงมือลักขโมย ล้วงละเมิด เช่นฆ่าก่อกรรมทำความชั่ว สร้างบาปอันเป็นการเบียดเบียนตนและผู้อื่น ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนพราหมณ์ว่า “พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนดแล้ว ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะครอบงำ ย่อมจงใจเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนคนอื่นบ้าง ย่อมจงใจเบียดเบียนทั้งตนและบุคคลอื่นบ้าง พราหมณ์บุคคลผู้กำหนดแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ยอมลักทรัพย์บ้าง ย่อมถึงทาระของผู้อื่นบ้าง ย่อมกล่าวมุสาบ้าง ”^{๒๑} ผู้ถูกกิเลสคือราคะครอบงำย่อมจะดิ้นรนทะยานอยาก คอยแสวงหาช่องทางโอกาสที่จะทำการมหายาบเข้าอยู่ทุกขณะ เหมือนนั้นทมาณพ

กรณีนี้ ๔ กิเลสในฐานะเป็นสิ่งที่ผลักดันนั้นทมาณพให้ทำความชั่ว

นางอุบลวรรณาเกิดในสกุลเศรษฐีกรุงสาวัตถี มารดาบิดาตั้งชื่อว่า “อุบลวรรณา” เพราะมีผิวพรรณเหมือนกลีบอุบลเขียว ในเวลาที่นางเป็นสาว พระราชาและเศรษฐีในชมพูทวีปส่งบรรณาการไปสำนักเศรษฐีว่า “ขอเศรษฐีจงให้ธิดาแก่เรา” คนที่ไม่ส่งบรรณาการไป ไม่มีเลยเศรษฐีคิดว่า “เราไม่สามารถจะเอาใจคนเหล่านั้นทั้งหมดได้ แต่เราจะออกอุบายสักอย่างหนึ่ง ” เศรษฐีเรียกลูกสาวมาถามว่า “ลูกจ๋า ลูกอยากบวชไหม” คำพูดของบิดาได้เป็นเหมือนน้ำมันที่หุงแล้วตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ที่บุคคลลาดลงบนศิรชะ เพราะความที่นางมีภพสุดท้าย นางกล่าวกะบิดาว่า “พ่อจ๋า ลูกยินดีจะบวช ” เศรษฐีทำสักการะใหญ่แก่นาง นำนางไปสู่สำนักนางภิกษุณีให้บวช เมื่อบวชได้ไม่นาน ก็ถึงวาระการตามประทีป

^{๑๙}ช.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๔๕-๔๗.

^{๒๐}ดูรายละเอียดใน ช.จ. (ไทย) ๓๐/๑๖๐/๔๙๘.

^{๒๑}ช.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๕๐.

กวาดโรงอุโบสถ ยืนถือเอานิมิตแห่งเปลวประทีป แลดูซ้ำๆ ยังฉานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ให้เกิด
กระทำมานั้นให้เป็นบาทบรรลุประอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาและอภิญญาทั้งหลายจากนั้นได้
เที่ยวจาริกไปในชนบท แล้วกลับมาสู่ป่าอันธวัณ เวลานั้น พระศาสดายังไม่ได้ทรงห้ามการอยู่ป่าของ
นางภิกษุณี ที่นั่น พวกภิกษุทำกระท่อมตั้งเรียงกันมาในป่าเพื่อการอยู่อาศัยแก่พระเถรี พระเถรี
เข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีแล้วออกมาฝายนันทมาณพ ลูกชายลุงของพระเถรีมีจิตปฏิพัทธ์ ตั้งแต่
สมัยที่พระเถรียังเป็นคฤหัสถ์ ทราบการกลับมาของพระเถรี จึงไปตกรออยู่ที่ป่าอันธวัณ ก่อนที่พระเถรี
จะมาถึง เข้าไปหลบในกระท่อมซ่อนตัวอยู่ใต้เตียง เมื่อพระเถรีมาถึงจึงเข้าไปในกระท่อม ปิดประตู
แล้วนั่งลงบนเตียง ความมืดในคลองจักขุยังไม่ทันจางหาย เพราะความที่ต้องเดินทางมาท่ามกลาง
แสงแดด เขาจึงออกมาจากใต้เตียงแล้วขึ้นบนเตียง ถูกพระเถรีห้ามว่า “คนพาล อย่าฉิบหายเลย , คน
พาล อย่าฉิบหายเลย” ก็ลงมือข่มขืนแล้วหนีไป ครั้งนั้นแผ่นดินใหญ่ประหนึ่งว่า ไม่อาจจะรองรับโทษ
ของเขาไว้ได้ แยกออกเป็น ๒ ส่วน เอาเขาเข้าไปสู่แผ่นดิน ไปเกิดในอเวจีมหานรก^{๒๒}

นอกจากกิเลสที่ได้ชื่อว่าไฟคือราคะ ไฟคือโทสะแล้ว กิเลสที่เป็นไฟตัวสุดท้ายคือโมหะ
ได้แก่ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินี
ปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้
ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้
ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่
หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความ
โง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหลอวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา
อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชาอกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้เรียกว่า
โมหะ^{๒๓} ในบรรดากิเลสทั้งสามตัวนี้ “โมหะ” นับว่าร้ายกาจที่สุดเพราะมีตัว “อวิชชา” ความไม่รู้เป็น
ตัวสนับสนุน เป็นเจ้าเรือน เป็นหัวหน้า เมื่อมีอวิชชาความรู้เป็นพื้นฐานรองรับความคิด พฤติกรรม
การแสดงออกก็ล้วนแต่ผิดจากความเป็นจริง ในทางพระพุทธศาสนาเรียกความเห็นผิดนี้ว่า
“มิจฉาทิฎฐิ” สิ่งใดก็ตามเมื่อเริ่มต้นด้วยความคิดที่ผิดแล้ว การจะพูดจะทำก็ย่อมพลอยผิดตามไปด้วย
บุคคลผู้ถูกโมหะครอบงำจิตย่อมไม่รู้จักโลกตามความเป็นจริง คือรู้ไปเสียอีกอย่างหนึ่ง

จากความเป็นจริง มีความรู้คลาดเคลื่อน มีดวงจิตที่มีมืดบอดเห็นผิด เข้าใจผิด สำคัญมั่น
หมายผิด เห็นชั่วเป็นดี เห็นบาปเป็นบุญเห็นโทษเป็นคุณ เห็นประโยชน์ว่ามีโทษประโยชน์ เห็นสิ่งที่ไม่
เป็นสาระว่าเป็นสาระ เห็นนรกเป็นสวรรค์ ขาดปัญญาเครื่องพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย ขาด
วิจยญาณการไตร่ตรองโดยรอบคอบ ขาดเหตุผล เชื่อในสิ่งที่ไม่ควรเชื่อ ศรัทธาในบุคคลที่ไม่ควร
ศรัทธาเคารพในบุคคลที่ไม่ควรเคารพ ยกย่องบูชาสักการะในบุคคลที่ไม่ควรยกย่องบูชาสักการะ กิเลส
คือโมหะจึงเป็นแรงผลักดัน ชักจูง ให้กระทำความชั่วคืออนันตริยกรรม ซึ่งเป็นโทษทัณฑ์ที่หนักได้รับ
ความทุกข์ความเดือดร้อน ต้องถูกรณีสืบเหมือนนางจิญจมาณวิกา

กรณีที่ ๕ กิเลสมาร ในฐานะเป็นสิ่งผลักดันให้นางจิญจมาณวิกาทำความชั่ว

^{๒๒}ช.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๒๑๓-๒๑๔.

^{๒๓}อ.ภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๖๗/๒๗๓.

เมื่อสาวกของพระศตพหลมีมากขึ้น เทวดาและมนุษย์ห้อยลงสู่อริยมุมเป็นจำนวนมากพระเกียรติคุณพระศาสดาฟุ้งซจรขยายแผ่ไปทั่วทุกสารทิศ ลากสักการะมีมากมาย พวกเดียรถีย์นักบวชภายนอกพุทธศาสนาเสื่อมลากสักการะ เปรียบเสมือนหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น จึงพากันเที่ยวยื่นจับกลุ่มในระหว่างถนนชักรวนคนทั้งหลายว่า “พระสมณโคดมเป็นพระพุทธเจ้าผู้เดียวเมื่อไร พวกเราก็เป็นพระพุทธรูปเหมือนกัน ท่านที่ถวายพระสมณโคดมมีผลมากเช่นไร ที่ถวายพวกเรา ก็มีผลมากเหมือนกัน ท่านทั้งหลายจงทำทานแก่พวกเราบ้าง ” ก็ไม่สามารถยกลากสักการะให้เกิดขึ้นได้ จึงประชุมกันในทางลับว่า “พวกเราจะใช้กลอุบายอย่างไรดี จึงจะสร้างความผิดให้แก่พระสมณโคดม ทำลายลากสักการะให้ฉิบหายได้”

ในเมืองสาวัตถี มีนางปริพาชิกาคนหนึ่งชื่อจัญจมาณวิกา มีรูปร่างงดงามสวยเลอเลิศดุจเทพอัปสร มีรัศมีเปล่งออกจากร่าง เดียรถีย์คนหนึ่งมีความคิดรุนแรงกล่าวว่า “พวกเราต้องอาศัยนางจัญจมาณวิกา สร้างความผิดขึ้นแก่พระสมณโคดม ทำลากสักการะให้ฉิบหาย ” พวกเดียรถีย์ต่างลงความเห็นว่าจะอุบายของท่านเข้าที่ครั้งนั้น นางจัญจมาณวิกาเข้าสู่อารามของพวกเดียรถีย์ยื่นไหว้ พวกเดียรถีย์ไม่พูดจากับนาง นางจึงคิดว่า “เรามีความผิดอะไรหนอ ” กล่าวว่า “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ดิฉันไหว้ ” อยู่อย่างนี้สามครั้ง กล่าวว่า “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ดิฉันมีความผิดอะไรหนอ เหตุไรท่านทั้งหลายจึงไม่พูดจากับดิฉัน ” พวกเดียรถีย์ตอบว่า “น้องหญิง เจ้าไม่รู้ดอกหรือว่าพระสมณโคดมเบียดเบียนพวกเราให้เสื่อมลากสักการะ ” ดิฉันไม่รู้ เจ้าข้า ก็ดิฉันควรจะทำอย่างไร “น้องหญิง ถ้าเจ้าปรารถนาความสุขแก่พวกเรา จงใช้ตัวของเจ้าสร้างความไม่ดี ให้เกิดขึ้นแก่พระสมณโคดม ทำลากสักการะให้ฉิบหาย ” นางรับว่า “ได้ เจ้าข้า เรื่องนี้เป็นภาระของดิฉัน ขอท่านทั้งหลายอย่าวิตกเดือดร้อนเลย ” หลีกไป เพราะความที่นางเป็นผู้ฉลาดในมายาหญิง

ดังนั้น เวลาชาวนครสาวัตถีฟังธรรมแล้วออกจากพระเชตะวันไป ในขณะที่เดียวกันนางก็ห่มผ้าสีดั่งแมลงค่อมทองถือของหอมดอกไม้เดินตรงไปพระเชตะวัน เมื่อมีคนถามว่า “จะไปไหนเวลานี้ ” กล่าวว่า “ประโยชน์อะไร ฉันจะไปไหน พวกท่านจะอยากรู้ไปทำไม ” เข้าไปในอารามของเดียรถีย์ ซึ่งอยู่ติดกับพระเชตะวันมหาวิหารเวลาเช้า เมื่อพวกมหาชนออกจากพระนครเพื่อถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า นางทำที่เหมือนอยู่ในพระเชตะวันเดินเข้าสู่พระนคร เมื่อมีคนถามว่า “เธออยู่ที่ไหน ” ตอบว่า “ประโยชน์อะไร ฉันจะอยู่ที่ไหนมันประโยชน์อะไรของท่าน ” ล่วงไปเดือนสองเดือน ถูกเขาถามก็ตอบว่า “ฉันอยู่ร่วมคันธกุฎีกับพระสมณโคดม ในพระเชตะวัน ” ในเรื่องนี้ได้ทำความสงสัยให้เกิดขึ้นแก่พวกปุถุชนว่า “นางจัญจมาณวิกา พูดจริงหรือไม่หนอ ” ล่วงไปสามสี่เดือน ก็เอาผ้าขี้ริ้วมาพันท้องทำเป็นเหมือนหญิงมีท้อง เอาผ้าแดงคลุมข้างบน ทำให้พวกคนอันธพาลเชื่อว่ามียศกับพระสมณโคดมล่วงไปแปดเก้าเดือน นางก็เอาไม้วงกลมผูกไว้ที่ท้องเอาผ้าคลุมข้างบน ให้พวกเดียรถีย์เอาไม้คางโคทุบหลังมือ หลังเท้าให้บวมมีร่างกายที่ลำบากเวลาเย็น เมื่อพระตถาคตนั่งแสดงธรรม นางไปที่ฟังธรรมยืนตรงพระพักตร์ของพระตถาคต เหมือนคนพยายามเอาก้อนคุลขว้างดวงจันทร์ คำพระตถาคตในท่ามกลางบริษัทว่า “แฉะมหาสมณะ ท่านแสดงธรรมแก่มหาชน เสี่ยงท่านไพเราะ ริมฝีปากสนิทดี ฉันมีท้องกับท่าน เวลานี้ก็ครบกำหนดแล้ว ท่านยังไม่ได้เตรียมที่คลอดแก่ฉัน เนยใสและน้ำมันก็ไม่มี เมื่อท่านไม่ทำเองก็ไม่บอกแก่อุปัฏฐากคนใดคนหนึ่ง เช่น พระเจ้าโกศล อนาถบิณฑิกเศรษฐี มหาอุบาสิกาวิสาขาว่า จงช่วยทำสิ่งที่ควรแก่นางจัญจมาณวิกา ท่านรู้จักแต่การอภิมรณเท่านั้น ไม่รู้จักเครื่องบริหารครรภ์”

พระตลาคตรทรงสดับความนั้น จึงหยุดธรรมกถามีอาการดุจพระยาสีหะ ทรงบันลือพระสุรสิงหนาทว่า “น้องหญิง ฉันกับเธอสองคนเท่านั้น ที่รู้ว่าคำที่เธอกล่าวว่า “จริงหรือไม่จริง” นางกล่าวว่า “ถูกแล้ว พระสมณะ เรื่องนี้เกิดขึ้นเพราะท่านกับฉันรู้จักกัน” ขณะนั้น ภพของท้าวสักกะแสดงอาการเร่าร้อน ท้าวเธอพิจารณาตู่ก็ทรงทราบ ว่า นางจิตุมมาณวิกาตาพระตลาคตรด้วยเรื่องไม่จริง ทรงดำริว่า “เราจะชำระเรื่องนี้” เสด็จมากับเทพบุตรสี่องค์ เทพบุตรเหล่านั้นแปลงเพศเป็นลูกหนู เข้าไปกัดเชือกที่ผูกไม้วงกลมไว้พร้อมกัน ได้มีลมพัดเปิดผ้าคลุมขึ้น ไม้วงกลมตกลงถูกหลังเท้านางจิตุมมาณวิกา ปลายเท้าทั้งสองข้างแตกคนทั้งหลายเห็นอย่างนั้น กล่าวว่า “อীগัลรณณี มิ่งดำพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ช่วยกันถ่มน้ำลายรดศีรษะ ถือก้อนดินและท่อนไม้ขับไล่ออกจากพระเชตะวัน พอนางจิตุมมาณวิกาพ้นจากครองจักษุพระตลาคตร แผ่นดินแยกเป็นช่องเปลวไฟพุ่งขึ้นจากอเวจี โอบอุ้มนางจิตุมมาณวิกาเหมือนกับห่มผ้ากัมพลที่ตระกูลให้ จมลงไปในาอเวจี ลากสักการะของอัญญาเดียรถีย์ทั้งหลาย เสื่อมแต่ของพระทศพลเจริญยิ่งขึ้นเหลือประมาณ^{๒๔}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็นบทบาทของกิเลสมาร ในฐานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความชั่ว บุคคลจะกระทำความชั่วร้ายได้ เพราะมีอำนาจกิเลสเป็นตัวกระตุ้นผลักดัน ให้ลงมือกระทำ โดยเฉพาะกิเลสที่เป็นเค้ามูลหรือรากเหง้าของบรรดาภิเลสทั้งหลายได้แก่ราคะ โทสะโมหะ กิเลสทั้งสามนี้ยังได้ชื่อว่าไฟ เพราะเป็นสภาพเผาโรจนจิตใจให้เร่าร้อน บุคคลผู้ตกอยู่ในกองกิเลสทั้งสามนี้ ย่อมได้รับความทุกข์ความเดือดร้อน ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า โดยได้ยกตัวอย่างเรื่องของพระเจ้าสุปปพุทธะ นันทยัถ์ นายพรานชื่อโกกะผู้ตกอยู่ในอำนาจโทสะ นันทมานพผู้ตกอยู่ในอำนาจราคะ และนางจิตุมมาณวิกาผู้ตกอยู่ในอำนาจโมหะ มาเป็นกรณีศึกษา ทำให้ทราบว่า บรรดาบุคคลเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนแต่ประสบกับความพินาศแห่งชีวิต และต้องไปชดใช้กรรมในอเวจีมหานรกสำหรับพระเจ้าสุปปพุทธะ พระองค์ถูกกิเลสมารคือโทสะความโกรธ ครอบงำจิตจึงผูกอาฆาตในพระศาสดาด้วยเหตุ ๒ อย่างคือ ทั้งลูกสาวของพระองค์แล้วบวชและบวชให้ลูกชายของพระองค์แล้วเป็นคู่เวรกัน ครั้นได้โอกาสจึงสั่งให้ปิดเส้นทางสำหรับโคจรของพระพุทธองค์แล้วนั่งเสวยน้ำจันทน์ ณ สถานที่นั้น พระศาสดาเสด็จมาถึงเมื่อไม่ได้เส้นทางสำหรับโคจร จึงเสด็จกลับ ครั้นถึงที่ประทับจึงแยมพระโอษฐ์ ท่านพระอานนท์ทูลถามเหตุของการแยม ตรัสว่าพระเจ้าสุปปพุทธะไม่ให้เส้นทางสำหรับโคจรกับพระองค์ เพราะการกระทำนั้น จักถูกแผ่นดินสูบในอีกเจ็ดวันต่อจากนี้ เมื่อพระเจ้าสุปปพุทธะทราบจึงระมัดระวังพระองค์ ด้วยหวังจะให้พุทธดาร์สเป็นเท็จ จึงขึ้นไปประทับอยู่บนปราสาทและสั่งให้ทำการรักษาอย่างแน่นหนา เมื่อวันที่เจ็ดมาถึงเกิดเหตุอัศจรรย์ ม้าทรงตัวโปรดเกิดอาการคะนอง พระองค์ประสงค์จะระงับอาการคะนอง เผลอพระองค์เสด็จลงจากปราสาท แม้ทหารมหาดเล็กจับพระองค์ไว้ก็ไม่มีอยู่ เมื่อเสด็จมาถึงเชิงบันไดจึงถูกแผ่นดินสูบ

สำหรับนันทยัถ์ขณะที่กำลังเหาะผ่านมากับเพื่อนยัถ์ เห็นพระสารีบุตรเถระซึ่งเพิ่งปลงผมเสร็จใหม่ๆ นั่งเข้าสมาธิอยู่กลางแจ้งกับพระโมคคัลลานะเถระ จิตเกิดปฏิฆะคิดจะทำร้ายพระสารีบุตรเถระ จึงบอกความคิดนั้นแก่เพื่อนยัถ์ ถูกเพื่อนห้ามปรามพร้อมกับพรรณาคณของพระเถระกลับไม่เชื่อฟังเอากระบองตีที่ศีรษะของพระเถระ จากนั้นยัถ์เกิดความเร่าร้อนและตกลงสู่เวจีมหานรก ขณะนั้นพระเถระไม่ทราบเหตุการณ์ แต่รู้สึกเจ็บที่ศีรษะเพียงเล็กน้อยขณะเดียวกันพระมหาโมค

^{๒๔} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๖๐/๑๘๙-๑๙๑.

คัลลานะเถระซึ่งอยู่ไม่ไกลจากพระเถระ ได้เห็นเหตุการณ์ด้วยตาพิโยโดยตลอด จึงเข้าไปถามพระเถระๆ ตอบว่าท่านไม่ทราบ พระมหาโมคคัลลานะจึงเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้พระเถระได้ทราบ พระเถระกล่าวพรรณนาคุณของพระโมคคัลลานะๆ ก็กล่าวพรรณนาคุณของพระเถระ

สำหรับนายพรานโกกะเมื่อพบกับพระเถระครั้งแรก เกิดปฏิษะความกะทบกระทั่งแห่งจิต อันเป็นกิเลสเบื้องต้นของโทสะ ขากลับมาพบกับพระเถระอีก จากปฏิษะก็กลายเป็นอรติความไม่พอใจ จึงได้พูดจาต่อว่าพระเถระ จากอรติกลายเป็นความโกรธ เมื่อความโกรธเดือดพล่าน จึงสั่งให้สุนัขกัดพระเถระๆ เกิดความกลัวหนีขึ้นบนต้นไม้ เมื่อพระเถระอยู่บนต้นไม้ นายพรานเอาลูกธนูทิ่มแทงฝ่าเท้าพระเถระๆ ได้รับความเจ็บปวด จึงอ่อนวอนขอความเห็นใจและให้เห็นโทษของการกระทำดังกล่าว นายโกกะกลับไม่ใส่ใจต่อคำร้องขอและการเตือนให้ได้ดี ยิ่งกระทำการต่อพระเถระรุนแรงขึ้น ในที่สุดจึงถึงความพินาศแห่งชีวิต

สำหรับนันทมาณพภูการะกิเลสครอบงำจิต มีความสันทนาในตัวของอุบลวรรณา ซึ่งเป็นลูกสาวเศรษฐีผู้มีความงาม เป็นที่หมายปองของพระราชและเศรษฐีทั้งหลาย ต่อมา บิดาขอให้นางบวชเป็นภิกษุณี นางยินดีและพอใจในการบวช เมื่อบวชได้ไม่นานถึงการบรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาและอภิญญา ด้วยการถือเอานิมิตแห่งเปลวประทีปให้เป็นบาท ฝ่ายนันทมาณพคอยแสวงหาช่องโอกาสเพื่อกระทำการอันชั่วร้าย ครั้นสบโอกาสในขณะที่นางอุบลวรรณาเถรี เข้าไปบิณฑบาตในเมืองสาวัตถี ได้ไปตักกรอยู่ที่ป่าอันธวัน เมื่อทราบว่านางภิกษุณีกำลังกลับจากบิณฑบาต จึงเข้าไปในกระท่อมซ่อนตัวอยู่ใต้เตียงอันเป็นที่อยู่ของนางภิกษุณีเมื่อนางภิกษุณีกลับสู่ป่าอันธวัน เข้าไปภายในกระท่อมปิดประตูนั่งลงบนเตียง นันทมาณพออกมาจากใต้เตียง แม้นางภิกษุณีร้องห้ามอยู่ กลับไม่คำนึงต่อถ้อยคำนั้น ลงมือทำการขโมยนางภิกษุณีแล้วหนีไป แผ่นดินได้สูบนันทมาณพลงสู่อเวจีมหานรกสำหรับนางจิญจมาณวิกาถูกโมหะกิเลสปิดบังสติปัญญา หลงศรัทธา ยกย่อง บูชาสักการะพวกเดียรฉัตร ถูกพวกเดียรฉัตรผู้เสื่อมลาภสักการะชักชวนให้ทำความชั่ว ด้วยการใส่ความเท็จแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้รู้งเรื่องด้วยลาภสักการะ โดยทำที่ประหนึ่งว่าเข้าวัดฟังธรรม เมื่อมหาชนออกจากพระเชตวัน นางเข้าพระเชตวันอาศัยอยู่ในอารามของพวกเดียรฉัตร ซึ่งตั้งอยู่ข้างๆ เมื่อมหาชนเข้าพระเชตวัน นางออกจากพระเชตวัน ครั้นถูกมหาชนถามว่าจะไปไหนก็ตอบว่าไม่ใช่ธุระอะไรของท่าน เมื่อถูกถามว่าพักอยู่ที่ไหน ตอบว่าพักอยู่ในกุฎีกับพระบรมศาสดา สร้างความเคลือบแคลงสงสัยแก่มหาชน เมื่อผ่านไปสามสี่เดือนเอาผ้าขี้ริ้วพันท้องใส่เสื้อคลุมปกปิดผ่านไปแปดเก้าเดือนเอาไม้ทรงกลมผูกติดท้องใส่เสื้อคลุม ทูบหลังมือทำให้บวมเปรียบเหมือนคนท้อง ขณะที่พระศาสดาแสดงธรรมแก่มหาชน เข้าไปยื่นคำและประกาศว่าตนมีศรัทธากับพระศาสดาพระผู้มีพระภาคทรงสงบนิ่ง ขณะนั้นท้าวสักกเทวราชทราบ ว่า นางจิญจมาณวิกาใส่ความเท็จแก่พระศาสดา จึงเสด็จลงมาพร้อมกับเทพบุตรสี่องค์เพื่อเปลื้องโทษแก่พระศาสดา ด้วยการแปลงเป็นหนูเข้าไปกัดเชือกผูกไม้ทรงกลม ให้หล่นทับหลังเท้านางจนแตก มหาชนเห็นดังนั้นจึงพากันรุมตำและคว่ำไม้ไล่ทุบตีนาง เมื่อนางหนีไปได้พอพ้นคลองจักขุพระศาสดาจึงถูกแผ่นดินสูบ

กล่าวโดยสรุป คือกิเลสมารในฐานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความชั่ว มีดังนี้

๑. โทสะ ความโกรธเกิดขึ้นครอบงำจิตพระเจ้าสุปปพุทธะ จึงไม่ให้หนทางสำหรับโคจรแก่พระพุทธรเจ้า

๒. ปฏิฆะ ความขัดเคืองเกิดขึ้นในจิตของนันทยักษ์ จึงเอากระบองตีศีรษะของพระสารีบุตรเถระ

๓. โทสะ ความโกรธเกิดขึ้นครอบงำจิตของนายพรานโกกะ จึงสั่งสุนัขให้กัดและตนเองเอาลูกศรแทงฝ่าเท้าพระเถระ

๔. ราคะ ความกำหนัดเกิดขึ้นครอบงำจิตของนันทมาณพ จึงทำการวางแผนแล้วข่มขืนพระนางอุบลวรรณาเถรี

๕. โมหะ ความหลงเกิดขึ้นแก่นางจัญจมาณวิกา จึงหลงเชื่อถ้อยคำของพวกเดียรถีย์ใส่ความเท็จแก่พระพุทธรองค์

๔.๒ อิทธิพลของขันธมารที่มีต่อการปฏิบัติธรรม

มนุษย์ให้ความสำคัญกับสังขารร่างกายมากที่สุด นับแต่เกิดมาก็คอยทะนุถนอมเลี้ยงดูด้วยการป้อนนม น้ำ ข้าวให้รับประทานวันละหลายๆ ครั้ง ต้องคอยบริหารด้วยการให้ยืน เดิน นั่งนอน อาบน้ำ แต่งตัวตลอดชีวิต หาเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มมาสวมใส่เพื่อป้องกันบำบัดความหนาวเย็นเหลือบ ยุงลม แดด เมื่อร่างกายเจ็บไข้ไม่สบายก็หายาหาหมอมาเยียวยารักษา ใหหายกลับคืนสู่สภาพปกติ จึงเป็นเหตุให้ยึดติดลุ่มหลงมัวเมาได้ง่ายธรรมดาว่าร่างกายของมนุษย์เราเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังผี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น เป็นสภาพขำรุค เป็นเสนียด เป็นอุบาทว์ เป็นสภาพไม่สำราญ เป็นภัย เป็นอุปสรรค ห้วนไหว ผุพัง ไม่ยั่งยืน ไม่มีอะไรด้านทาน ไม่มีที่เร้น ไม่มีสรณะไม่เป็นที่พึ่ง ว่าง เปล่า สูญ เป็นอนัตตา มีโทษ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่เป็นแก่นสารเป็นมูลแห่งทุกข์ เป็นผู้ฆ่า เป็นสภาพปราศจากความเจริญ มีอาสวะ มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อแห่งมาร มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดา มีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดา มีโสภณปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา โดยความเกิดโดยความดับ ไม่มีคุณ มีโทษ ไม่มีอุบายเป็นเครื่องออกไป^{๒๕} ดังนั้นขันธมารจึงมีบทบาทสำคัญ คือ

๔.๒.๑ ขันธมารในฐานะเป็นเครื่องที่ทำให้มนุษย์ประมาท

บุคคลผู้ดำเนินชีวิตด้วยความประมาท ย่อมนำตัวเข้าไปผูกไว้กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งซึ่งไม่ตรงกับความเป็นจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกดูดลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวาย ไปตามสภาพที่สร้างขึ้นลวงตนเองนั้นเรียกว่าอยู่อย่างเป็นทาส^{๒๖} ขาดอิสรภาพทางปัญญาจนหาทางออกไม่เจอ เป็นเหตุให้มนุษย์ใช้ชีวิตอยู่อย่างลุ่มหลง เพลิดเพลินมัวเมาในขันธมาร ดังนั้นเพื่อให้เห็น ว่าขันธมารในฐานะที่ทำให้มนุษย์ประมาทชัดเจนเป็นรูปธรรม จึงขอยกตัวอย่างด้วยเรื่องเหล่านี้คือ (๑) ขันธมารทำให้พระวัชกกลิตกอยู่ในความประมาท (๒) ขันธมารทำให้พระนางรูปนันทาตั้งอยู่ในความประมาท

กรณีตัวอย่างที่ ๑ ขันธมาร ในฐานะที่ทำให้ท่านพระวัชกกลิตกอยู่ในความประมาท

^{๒๕} ชุ.จ.อ. (ไทย) ๖/๓๔.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๖๓-๖๔.

วักกลี ศึกษาเล่าเรียนจนจบไตรเพทในศิลปศาสตร์ของพวกพราหมณ์ทั้งหมด วันหนึ่งพบเห็นพระศาสดาแล้ว มองดูรูปกายสมบัติไม่เบื่อหน่าย จึงเที่ยวจาริกติดตามพระศาสดาไป เขาคิดว่า “เราอยู่แต่ในบ้าน ก็จะได้ไม่เห็นพระศาสดาตลอดกาลเป็นนิตย์” ต่อมา จึงตัดสินใจบวชในสำนักพระศาสดา เว้นแต่เวลาที่ขบฉันและทำกิจวัตรส่วนตนเท่านั้น ส่วนเวลาที่เหลือไปยืนอยู่ในสถานที่ที่สามารถจะมองเห็นพระทศพลได้ ยอมละทิ้งหน้าที่อื่นเสีย แล้วไปยืนเฝ้าดูแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างเดียวเท่านั้น พระศาสดาทรงคอยความแกรบแห่งญาณของเธอ ถึงเธอจะเที่ยวติดตามไปเพื่อดูรูปหลายเวลาก็มิได้ตรัสอะไรๆ จนกระทั่งถึงวันหนึ่ง จึงตรัสว่า “วักกลี จะมีประโยชน์อะไรด้วยการที่เธอต้องมาดูร่างกายอันเปื่อยเน่านี้ วักกลีเอ๋ยผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ก็วักกลีเห็นธรรมอยู่ ก็ชื่อว่าเห็นเรา”

เมื่อพระศาสดาตรัสสอนอย่างนี้ พระเถระไม่อาจจะละการเฝ้ามองดูพระศาสดาแล้วไปในที่อื่นได้ แต่นั้น พระศาสดาจึงทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ไม่ได้ความสังเวช จักไม่ได้บรรลุแน่นอน” พอใกล้วันเข้าพรรษา จึงทรงขับไล่พระวักกลีไปด้วยพระดำรัสว่า “วักกลี เธอจงหนีไปเสีย” เธอถูกพระศาสดาทรงขับไล่อย่างนั้น จึงไม่สามารถจะทนอยู่ต่อพระพักตร์พระศาสดาได้คิดว่า “เมื่อไม่ได้เห็นพระศาสดา จะมีชีวิตอยู่ไปทำไม” จึงขึ้นไปบนปากเหวภูเขาชิลมกุฎ พระศาสดาทรงทราบความเป็นไปของเธอนั้น ทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ เมื่อไม่ได้รับความเบาใจจากสำนักของเรา ก็คงพึงทำให้อุปนิสัยแห่งมรรคและผลพินาศไป” ทรงแสดงพระองค์เปล่งโอภาส ตรัสพระคาถาว่า

“ ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมทย์ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จะพึงบรรลุอันสงบอันเข้าไประงับสังขารเป็นสุขได้” ดังนี้

ทรงเหยียดพระหัตถ์ตรัสว่า “มานี้เกิด วักกลี” พระเถระได้เกิดปีติและโสมนัสใจเป็นกำลังว่า “เราจะได้เห็นพระทศพลแล้ว ความไม่เลื่อมเราได้แล้ว” ด้วยพระดำรัสว่า “จงมา” คิดว่า “เราจะไปทางไหน” ไม่รู้หนทางที่ตนจะไปเฝ้า จึงไปในอากาศเฉพาะพระพักตร์พระศาสดา โดยเอาเท้าข้างหนึ่งเหยียบบนภูเขา พรรณนาถึงพระคาถาที่พระศาสดาได้ตรัสแล้ว ชมปีติในอากาศบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ^{๒๗} แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความรักในบุคคลไปก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรงก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวักกลี ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อให้ได้อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์อยู่เสมอ ระยะเวลาสุดท้ายเมื่อพระวักกลีป่วยหนักอยากเฝ้าพระพุทธเจ้าส่งคนไปกราบทูลพระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวักกลีตอนหนึ่งว่า ^{๒๘}

พระวักกลี : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้าเพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นพระองค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้

^{๒๗} ชู.อป.อ. (ไทย) ๗๒/๒๒๕-๒๒๖.

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับเดิม), หน้า ๒๕๗-๒๕๘.

พระพุทธเจ้า : อย่าเลย วัฏกสิ ร่างกายอันเนาเปื่อยนี้ เธอเห็นไปจะมีประโยชน์อะไรดูก่อน วัฏกสิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วัฏกสิ จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็คือเห็นธรรม^{๒๙}

พระวัฏกสิหลงในรูปกายของพระศาสดา เกิดความรักใคร่สืเนหาติดใจนิยมชมชอบในพระ สรีระอย่างรุนแรง จึงเฝ้าติดตามพระพุทธองค์ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อที่จะได้ยลพระโฉมตลอดเวลาที่ พระพุทธองค์ทรงเสด็จจาริกไปยังสถานที่ต่างๆ เพื่อแสดงธรรมโปรดพุทธเวไนยสัตว์แต่พระวัฏกสิหา ได้สนใจใฝ่ใจในสาระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไม่ เฝ้าเพียงแต่จะได้เห็นพระพุทธองค์เท่านั้น เมื่อ ได้เห็นก็เกิดความพอใจ ดีใจ ปีติใจ ชื่นใจ มีความสุขโสมนัส เพลิดเพลินหลงไหล ประมาท มัวเมา

ในทางตรงกันข้ามเมื่อไม่ได้พบเห็น ก็เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนเศร้าโศก เสียใจจนไม่ เป็นอันกินอันนอน ไม่อยากมีชีวิตอยู่อีกต่อไป แต่ด้วยพระเมตตาของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงใช้กุศ โลบายในอันที่จะทำให้พระวัฏกสิเกิดสติปัญญาในการรู้เท่าทันชั้นธมาร พระพุทธองค์จึงตรัสสอนพระ วัฏกสิในเชิงเปรียบเทียบ เพื่อเป็นการสะกิดใจให้หันมาให้ความสำคัญ ในพระธรรมคำสั่งสอนมากกว่า การให้ความสำคัญในพระสรีระ จนสามารถโน้มน้าวพระวัฏกสิให้มาพบเห็นพระธรรม(ดวงตาเห็นธรรม คือการได้บรรลุพระโสดาบัน)ได้ความประมาทของบุคคลผู้หลงติดอยู่ในวังวนของชั้นธมาร ย่อมเป็น อุปสรรคต่อการเข้าถึงธรรม ความหลงยึดติดในรูปชั้นธมเกิดขึ้นได้ ด้วยการพบเห็นรูปของบุคคลอื่น แล้วเกิดความพึงพอใจใฝ่หาดังเช่นพระวัฏกสิ บางรายเกิดขึ้นเพราะความหลงยึดติดในรูปชั้นธมของ ตนเองพระพุทธองค์ทรงตรัสถึงความประมาทมัวเมาไว้ว่า

“ ภิกษุทั้งหลาย ความเมา ๓ นี้ ๓ คืออะไรคือ **ความเมาในความหนุ่มสาว ความเมาใน ความไม่มีโรค ความเมาในชีวิต** ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ มัวเมา ในความไม่มีโรค ฯลฯ หรือปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ มัวเมาในชีวิต ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก^{๓๐} เมื่อบุคคลตกอยู่ในความประมาทมัวเมาทั้ง ๓ ประการ หรือความประมาทมัวเมาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีใครที่จะไปฟัง ธรรมบ้าง ย่อมไม่มีใครเพื่อการไปปฏิบัติธรรมบ้าง เหมือนพระนางรูปันันทา

กรณีตัวอย่างที่ ๒ ชั้นธมาร ในฐานะที่ทำให้พระนางรูปันันทาตั้งอยู่ในความประมาท

นางรูปันันทาดำริว่า “เจ้าพี่ใหญ่ของเราสละสิริราชสมบัติออกบวช เป็นพระพุทธเจ้าผู้อัศจรรย์ บุคคลในโลก แม้โอรสของพระองค์ทรงพระนามว่า ‘ราหุลกุมาร’ ก็ผนวชแล้ว แม้เจ้าพี่ของเราคือ พระนันทะก็ผนวชแล้ว แม้พระมารดาของเราก็ทรงผนวชแล้วเหมือนกัน เมื่อคณะพระญาติจำนวน มากมายเหล่านี้ ทรงผนวชแล้ว แม้เราจะอยู่ทำอะไรในเรือน ก็จะไม่ผนวชบ้าง ” พระนางเสด็จเข้าไปสู่ สำนักภิกษุณีทั้งหลายแล้ว ทรงผนวช พระนางทรงผนวช เพราะความสืเนหาในพระญาติเท่านั้น หาใช่ เพราะศรัทธาไม่ แต่เพราะพระนางเป็นผู้มีพระโฉมอันงดงามวิไล จึงปรากฏพระนามว่า “รูปันันทา” พระนางได้สดับว่า ชาวว่า พระศาสดามักทรงตรัสว่า “รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา , เวทนา

^{๒๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๙.

^{๓๐} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๙/๒๐๐.

สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ” จึงไม่เสด็จไปเพื่อเผชิญพระพักตร์กับพระศาสดา ด้วยเกรงว่า “พระศาสดาจะทรงตรัสโทษในรูปแม่ของเราซึ่งน่าดู น่าเลื่อมใส”

พวกชาวเมืองสาวดี ถวายทานแต่เช้าตรู่ สมาทานอุโบสถแล้วห่มผ้าสะอาด ถือของหอม และระเบียบดอกไม้เป็นต้น ในเวลาเย็นมาประชุมกันฟังธรรมในพระเชตวัน แม่ภิกษุณีสงฆ์ผู้เกิดฉันทะในพระธรรมเทศนาของพระศาสดา ก็พากันไปวิหารฟังธรรม ชาวเมืองสาวดีก็ครั้งฟังธรรมแล้ว เมื่อเข้าไปสู่พระนคร ก็พากันกล่าวสรรเสริญแต่พระเกียรติคุณของพระศาสดาเข้าไป^{๑๑}

พระนางรูปนันทา ได้สดับคำพรรณนาพระเกียรติคุณของพระตถาคต จากสำนักพวกภิกษุณีและพวกอุบาสิกา จึงดำริว่า “คนเป็นอันมาก ย่อมกล่าวชมเจ้าพี่ของเรานักหนา ถ้าในวันหนึ่งพระองค์เมื่อจะทรงตรัสโทษในรูปของเราจะตรัสได้สักเท่าไร ถ้าอย่างไร เราควรจะไปกับพวกภิกษุณี ไม่เปิดเผยตนเองเฝ้าพระตถาคตฟังธรรมแล้วก็จะมา ” พระนางจึงตรัสบอกแก่พวกภิกษุณีว่า “วันนี้ฉันจะไปฟังธรรม ” พวกภิกษุณีมีใจยินดีว่า “เป็นเวลานานแล้วหนอ การที่พระนางรูปนันทา ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จไปสู่ที่บำรุงพระศาสดาเกิดขึ้นแล้ว วันนี้พระศาสดา จะทรงปรารภพระนางรูปนันทาเป็นเหตุ จะทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันวิจิตร ” จึงพาพระนางออกไปเวลาที่ออกไปพระนางดำริว่า “เราจะไม่เปิดเผยตนเอง”

พระศาสดาทรงดำริว่า “วันนี้ รูปนันทา จะมาสู่ที่บำรุงของเรา ธรรมเทศนาเช่นไรหนอจักเป็นที่ถูกจริตของเธอ ” ทรงตกลงพระหฤทัยว่า “รูปนันทานั้น หนักในรูป มีความเยื่อใยห่วงหาในอติภาพอย่างแรงกล้า การบรรเทาความเมารูปด้วยรูปนั้นแหละ จะเป็นที่ถูกจริตของเธอ ดุจการบ่งหนามด้วยหนามฉะนั้น ” ในเวลาที่พระนางเข้าไปสู่วิหาร พระองค์ทรงนิรมิตหญิงมีรูปร่างสวยพริ้งคนหนึ่ง อายุราว ๑๖ ปี นุ่งผ้าแดง ประดับด้วยอาภรณ์พร้อมสรรพ ยืนถือพัดถวายงานอยู่ในที่ใกล้พระพุทธรูปด้วยอำนาจแห่งฤทธิ์ ขณะนั้น พระศาสดาและพระนางรูปนันทาเท่านั้น ทรงเห็นรูปหญิงคนนั้นพระนางเสด็จเข้าไปภายในวิหารพร้อมกับภิกษุณีทั้งหลาย ทรงยืนข้างหลังพวกภิกษุณีถวายบังคมพระศาสดาด้วยเบญจางคประดิษฐ์ นั่งในท่ามกลางระหว่างพวกภิกษุณี ทรงแลดูพระศาสดาตั้งแต่พระบาทจรดพระเศียร ทรงเห็นพระสรีระของพระศาสดาอันวิจิตรด้วยพระลักษณะ รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ มีพระรัศมีแผ่ซ่านออกกว้างวาหนึ่งแฉก ล้อม ทรงแลดูพระพักตร์อันมีสิริดุจพระจันทร์เพ็ญ ได้ทรงเห็นรูปหญิงที่ยืนอยู่ใกล้ๆ พระนางทรงแลดูหญิงนั้นแล้ว ทรงหันกลับมามองดูอติภาพของตน รู้สึกว่าตนเป็นเหมือนนางกาซึ่งอยู่ข้างหน้านางพระยาหงส์ทองจำเดิมแต่เวลาที่พระนางทรงเห็นรูป ที่พระศาสดาทรงเนรมิตด้วยฤทธิ์แล้ว พระเนตรทั้งสองของพระนางก็ปั่นป่วนวิงเวียน พระนางมีจิตหลงไหลเคลิบเคลิ้มไปกับความงดงามแห่งสรีระร่างนั้นจนหมดใจว่า “โอ ผมของหญิงนี้งาม โอ หน้าผากก็งาม ” ได้เกิดความเสนหาในรูปนั้นอย่างรุนแรง พระศาสดาทรงทราบความที่พระนางทรงยินดีอย่างสุดซึ้งในรูปนั้นเมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงทรงแสดงรูปนั้นให้ล่องภาวของผู้มีอายุ ๑๖ ปี มีอายุราว ๒๐ ปี พระนางรูปนันทาทอดพระเนตรรูปนั้นโดยตลอด มีจิตเปื้อนนำเกิดขึ้นที่ละน้อยว่า “รูปนี้ไม่เหมือนรูปก่อน ” พระศาสดาทรงแสดงความแปรเปลี่ยนแห่งเพศของหญิงนั้น โดยลำดับที่เทียวคือ เพศหญิงคลอดบุตรครั้งเดียว เพศหญิงกลางคน เพศหญิงแก่ เพศหญิงแก่คร่ำคร่าเพราะชรา แม้พระนางก็ทรงเปื้อนนำรูปนั้น ในเวลาที่รูปนั้นทรุดโทรมไปเพราะชราโดยลำดับว่า “โอ รูปนี้

^{๑๑} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๑๕๘-๑๕๙.

หายไปแล้วๆ” ครั้นเมื่อทรงเห็นรูปนั้นมีพินหัก ผมหงอก หลังโก่ง มีซี่โครงขึ้นตุ้มนอก มีไม้เท้ายันข้างหน้างันอยู่ ก็ทรงเบื่อหน่ายเหลือประมาณ

พระศาสดาทรงแสดงรูปหญิงนั้นให้เป็นรูปอันพยาธิตอบงำ ขณะนั้นเอง หญิงนั้นทิ้งไม้เท้าและพัดใบตาล ร้องเสียงดังลั่น ล้มลงที่ภาคพื้น จมลงในมูตรและกรีสของตน กลิ้งเกลือกไปมา พระนางรูปนั้นทาทรงเห็นหญิงนั้นแล้วทรงเบื่อหน่ายเต็มที พระศาสดาทรงแสดงมรณะของหญิงนั้น หญิงนั้นถึงความเป็นศพพองอืดขึ้นในขณะนั้นเอง สายแห่งหนองและกลุ่มแห่งหมุ่นอนไหลออกจากปากแผลทั้ง ๔ ผุ่สสัตว์มีกาเป็นต้นรุมทั้งย้อยแย่งกันกินซากศพหญิงนั้นรูปนั้นทาทรงพิจารณาซากศพนั้น ทรงเห็นอัฐภาพโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงว่า “หญิงนี้ถึงความแก่ ถึงความเจ็บ ถึงความตาย ในที่นี้เอง ความแก่ ความเจ็บ และความตาย จะมาถึงแก่อัฐภาพของเราเหมือนกัน ” เพราะความที่อัฐภาพเป็นสภาพอันพระนางทรงเห็นแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั่นเอง อัฐภาพนั้นจึงเป็นอันทรงเห็นแล้วโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาทีเดียว ลำดับนั้น ภาทั้งสามปรากฏแก่พระนางดุจถูกไฟเผาผลาญ และดุจซากศพอันเขาผูกไว้ที่พระศอ จิตมุ่งตรงต่อกรรมฐาน พระศาสดาทรงทราบว่ “พระนางทรงคิดเห็นอัฐภาพ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงแล้ว ” จึงทรงพิจารณาว่า “พระนางจะสามารถทำที่พึ่งแก่ตนเองได้หรือไม่” ทรงเห็นว่า “จะไม่สามารถ การที่พระนางได้ปัจจัยภายนอกเสียก่อนจึงจะเหมาะ ” เมื่อจะทรงแสดงธรรม ด้วยอำนาจธรรมเป็นที่เหมาะแก่จริตของพระนาง ได้ตรัสพระคาถาว่า

“ นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้นอันอาดูรไม่สะอาดเปื้อยเน่าไหลออกอยู่ข้างบน ไหลออกอยู่ข้างล่าง ที่พาลชนทั้งหลายปรารถนาแก่นัก สรีระของเธอนี้ ฉันใดสรีระของหญิงนั้น ก็ฉันนั้น สรีระของหญิงนั้น ฉันใดสรีระของเธอนี้ ก็ฉันนั้น เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยความเป็นของสูญ อย่ากลับมาสู่โลกนี้อีก เธอคลี่คลายความพอใจในภพเสียแล้ว จักเป็นบุคคลผู้สงบเที่ยวไป”^{๓๒}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็นบทบาทของขันธมาร ในฐานะที่ทำให้มนุษย์ประมาท ร่างกายของมนุษย์แบ่งเป็น ๒ ส่วนคือ กายกับใจ ทั้งสองส่วนทำงานสัมพันธ์สอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จิตใจดีย่อมส่งผลให้ร่างกายดีไปด้วย ผู้เกิดมามีร่างกายสมบูรณ์เพราะได้ประกอบกุศลกรรมมาก่อน เรียกว่าผู้มีบุญอันกระทำไว้แต่ปางก่อน กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นไปต่างๆ กัน คือ ให้สัตว์ประณีตทราม หยาบละเอียด บางคนเกิดมามีฐานะร่ำรวย บางคนยากจน บางคนมีรูปร่างทราม บางคนมีรูปร่างสวยงาม ที่เป็นเช่นนี้เพราะมีบุญนำกรรมแต่ง เมื่อเกิดมามีสังขารร่างกาย ไม่ว่าจะประณีตทราม หยาบละเอียดอย่างไร ล้วนตกอยู่ในลักษณะ อนิจจังทุกขัง อนัตตาทั้งสิ้น แต่สำหรับบุคคลผู้ตั้งตนอยู่ในความประมาทขาดสติ ย่อมไม่มีปัญญาความเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ย่อมนำไปผูกติดหรือยึดมั่นกับสิ่งที่ได้เห็นและพอใจนั้น จนก่อให้เกิดความลุ่มหลงในรูปร่างสังขาร นำมาซึ่งความเสื่อมจากการทำความดี โดยได้ยกเอาเรื่องของพระวัคกิลมาเป็นกรณีศึกษา ซึ่งพบว่าท่านตั้งตนอยู่ในความประมาท มีความลุ่มหลงในพระวรกายของพระศาสดา ตั้งแต่แรกเห็นเมื่อครั้งเป็นคฤหัสถ์ เมื่อติดใจอยากดูพระวรกายมากขึ้นจึงขอบวช เมื่อบวชแล้วก็ไม่เป็นอันประพฤติปฏิบัติในกิจที่พระภิกษุพึงทำ ได้เฝ้าติดตามเพื่อดูรูปกายของพระพุทธองค์มิได้ห่าง พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นว่า หากพระวัคกิลไม่ได้ผู้ทำให้เกิดธรรมสังเวชแล้ว เธอจะไม่ได้สติสัมปชัญญะกลับคืนมาและจะเสื่อมจากคุณธรรม จึงทรงขับไล่ท่านให้ไปเสียในที่อื่น ท่านเมื่อถูกพระศาสดาทรงขับไล่ จึงเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจใจไว้ที่พึ่ง คิดฆ่า

^{๓๒} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๑๖๐-๑๖๓.

ตัวตายด้วยการกระโดดลงจากหน้าผา พระศาสดาทรงทราบเหตุนี้จึงทรงเสด็จไปโปรด ทำให้ท่านได้สติปัญญาเห็นตามที่ทรงสอนนั้น จึงตั้งอยู่มรรคมผลเบื้องสูง

ในกรณีของพระนางรูปันธา ด้วยความที่เกิดมาพร้อมกับรูปสมบัติ คือมีรูปร่างสวยงาม ทิวสรรพพวงค์กายประหนึ่งว่าเทพธิดา เป็นเหตุให้พระนางยึดติดพึงพอใจหลงใหลในรูปตนเอง แม้มาบวชเป็นภิกษุณีก็ได้บวชด้วยศรัทธา แต่บวชเพราะความต้องการของหมู่พระญาติเมื่อบวชแล้วก็ไม่ได้หมั่นศึกษาปฏิบัติ ในโอวาทคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฝ่าแต่ภาคภูมิใจในความงดงามของตนเอง จึงปล่อยวันเวลาให้ล่วงเลยไปด้วยความประมาท แม้แต่การฟังธรรมก็ไม่ปรารถนาจะไป เมื่อภิกษุณีรูปอันชกชวณก็ปฏิเสธ ด้วยเห็นว่าพระศาสดามักตรัสให้เห็นโทษแห่งรูป อันเป็นปฏิปักษ์ต่อจริต อธิษฐานของตน ต่อมาได้ฟังคำสรรเสริญของคนทั้งหลายต่อพระธรรมเทศนาของพระศาสดา วันหนึ่งใคร่อยากพิสูจน์ทดลองให้ประจักษ์ด้วยตาของตนเองจึงแฝงกายปะปนไปกับคนอื่นเพื่อฟังธรรม พระศาสดาทรงทราบการมาของเธอ จึงเนรมิตรูปหญิงสาวสวยยิ่งกว่าพระนาง นั่งถวายนานพักอยู่ข้างๆ เมื่อพระนางเห็นรูปหญิงนั้นก็นำมาเปรียบเทียบกับตนเอง มองเห็นรูปตนเองดูจกในฝูงหงส์ เริ่มคลายความยึดมั่นในอัตตภาพ ครั้นพิจารณาดูรูปหญิงนั้นต่อไป พระศาสดาจึงเนรมิตรูปหญิงนั้น ให้ถึงความเปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ จนกระทั่งล้มลงเสียชีวิตในกองอุจจาระปัสสาวะ ขึ้นอืดมีหมู่หนอน หนอนไซและฝูงแมลงกัดกินซากศพนั้น พระนางเกิดความเบื่อหน่ายในอัตตภาพสังขารร่างกาย เห็นความไม่เที่ยงแห่งสังขาร เมื่อได้ฟังคำสอนของพระศาสดาจึงคลายความพอใจในชาติภพ ถึงความสงบแห่งใจ

กล่าวโดยสรุป อุปสรรคของขันธมารในฐานะเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ประมาท มีดังนี้

๑. พระวักลีหลงในรูปกายของพระศาสดาจึงตั้งตนอยู่ในความประมาท
๒. พระนางรูปันธาหลงในรูปกายของตนเองจึงตั้งตนอยู่ในความประมาท

๔ .๒.๒ ขันธมารในฐานะเป็นสิ่งตัดรอนโอกาสในการทำความดี

ร่างกายของมนุษย์เปรียบได้เช่นกับเป็นรังแห่งมาร เป็นสถานที่เกิดพักอาศัยของหมู่มารทั้งหลาย เหล่ามารที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับขันธมารนี้ เช่น ความหนาว ความร้อน ความหิว กระจาย ความเกียจคร้าน ความปวดเมื่อย ความเจ็บไข้หรืออาพาธต่างๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นกับสังขารร่างกายของมนุษย์เราทั้งสิ้นเมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นสาเหตุให้ร่างกาย หรืออวัยวะส่วนต่างๆ ของร่างกายทำงานไม่ได้ตามปกติ พร้อมกันนั้นอาจส่งผลให้ร่างกายและอวัยวะต่างๆ ทำงานมากหรือน้อยกว่าปกติอันมีผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจหน้าที่ หรือการประกอบกุศลคุณงามความดีต่างๆ เป็นผลให้ต้องหยุดชะงักหรือล้มเลิกภารกิจงานนั้นๆ เสีย พลาดจากโอกาสอันมีคุณค่าความสำคัญที่มาประจวบเข้าแล้ว ด้วยเพราะมีขันธมารมาเบียดเบียนบีฑาให้เป็นไป ความเจ็บป่วยหรืออาการอาพาธต่างๆ ที่เกิดขึ้น จึงเป็นมารที่คอยตัดรอนโอกาสในการทำความดีอยู่เนืองๆ และโดยเฉพาะหากเกิดขึ้นกับบุคคลสำคัญด้วยแล้ว ยิ่งทำให้โอกาสที่ดีๆ ที่จะเกิดขึ้นนั้น ย่อมพลอยเสียหายหรือหลุดลอยไปอย่างน่าเสียดาย ยากที่จะหาได้ แม้แต่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นบุคคลที่ประเสริฐสุด ผู้บริสุทธิ์หมดจดด้วยดีแล้วจากกิเลสทั้งมวล ยังต้องถูกขันธมารเบียดเบียนเอาได้ ดังนั้นเพื่อให้เห็น อุปสรรคของขันธมารในฐานะเป็นสิ่งตัดรอนโอกาสในการทำความดีปรากฏชัดเจน

เป็นรูปธรรม จึงขอยกตัวอย่างด้วยเรื่องเหล่านี้คือ (๑) ชั้นมารเบียดเบียนตตรอนโอกาสในการทำ พุทธกิจของพระพุทธองค์ (๒) ชั้นมารเบียดเบียนตตรอนโอกาสในการปฏิบัติธรรมของพระตัสสะ

กรณีตัวอย่างที่ ๑ ชั้นมาร ในฐานะเป็นเครื่องเบียดเบียนตตรอนโอกาสในการทำพุทธกิจของพระพุทธองค์

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในสถานที่อันทรงพอพระทัย ในอัมพปาลีวัน รับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์เราไปเวฬุคามกัน” พระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จถึงเวฬุคาม ประทับอยู่ในเวฬุคาม รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจำพรรษาที่เวฬุคาม ตามที่ที่มีเพื่อนตามที่ที่มีคนเคยพบเห็นกัน ตามที่ที่มีคนเคยคบกัน ส่วนเราจะจำพรรษาในเวฬุคามนี้”

พวกภิกษุทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จำพรรษาที่เวฬุคามตามที่ที่มีเพื่อน ตามที่ที่มีคนเคยเห็นกัน ตามที่ที่มีคนเคยคบกัน ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงจำพรรษาในเวฬุคามนั้นในระหว่างที่พระผู้มีพระภาค ทรงจำพรรษาได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส จวนเจียนจะปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นไม่พริ้งพริงทรงพระดำริว่า “การที่เราไม่บอกผู้ปฏิบัติธรรม ไม่อ้อลาภิกษุสงฆ์ปรินิพพานนั้น ไม่เหมาะแก่เรา ทางที่ดีเราควรใช้ความเพียรขับไล่อาพาธนี้ ดำรงชีวิตสังขารอยู่ต่อไป”

พระผู้มีพระภาคทรงใช้ความเพียรขับไล่อาการพระประชวรนั้น ทรงดำรงชีวิตสังขารอยู่ อาการพระประชวรจึงสงบ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงหายจากพระประชวร หายจากอาการไข้ไม่นาน ได้เสด็จออกจากพระวิหารไปประทับนั่งบนพุทธอาสน์ ที่ปูลาดไว้ในร่มเงาพระวิหารพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ได้เห็นพระสุภาพของพระองค์แล้ว ได้เห็นพระองค์ทรงอดทนต่อทุกขเวทนาแล้ว ทำให้ร่างกายของข้าพระองค์อ่อนเปลี้ยประคุดคนเมาข้าพระองค์รู้สึกมีดมนทุกด้าน แม้ธรรมอย่างหนึ่งก็ไม่ปรากฏแก่ข้าพระองค์เลย เพราะพระอาการไข้ของพระผู้มีพระภาค แต่ข้าพระองค์ก็ยังไม่ใจอยู่หน้อยหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคจะยังไม่ปรินิพพาน トラบเท่าที่ยังไม่ได้ปรารภภิกษุสงฆ์แล้ว ตรัสพระพุทธพจน์อย่างใดอย่างหนึ่ง”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ ภิกษุสงฆ์ยังจะหวังได้อะไรในเราอีกเล่า ธรรมที่เราแสดงแล้วไม่มีในไม่มีนอก ในเรื่องธรรมทั้งหลาย ตถาคตไม่มี**อจาริยมฺภูติ**^{๓๓} ผู้ที่คิดว่า เราเท่านั้นจักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่าภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลัก ผู้นั้นจะต้องปรารภภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่ แต่ตถาคตไม่คิดว่า เราเท่านั้น จักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่าภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลัก แล้วทำไมตถาคตจะต้องปรารภภิกษุสงฆ์กล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งอีกเล่า บัดนี้ เราเป็นผู้ชรา แก่ เฒ่า ล่วงกาลมานานผ่านวัยมามาก เรามีวัย ๘๐ ปี ร่างกายของตถาคตประหนึ่งแซมด้วยไม้ไผ่ยังเป็นไปได้ ก็เหมือนกับเกวียนเก่าที่ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ฉะนั้น

^{๓๓} **อจาริยมฺภูติ** แปลว่า กำมือของอาจารย์ อธิบายว่า มือที่กำไว้ใช้เรียกอาการของอาจารย์ภายนอก พระพุทธศาสนาที่หวังวิชาไม่ยอมบอกแก่ศิษย์ขณะที่ตนเองยังหนุ่ม แต่จะบอกแก่ศิษย์ที่ตนรักขณะที่ตนใกล้จะตายเท่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงถือตามคติเช่นนี้ อ้างใน ที.ม.อ.(บาลี)๑๖๕/๑๕๐.

ร่างกายของตลาคตสบายขึ้น ก็เพราะในเวลาที่เราที่ตลาคตเข้าเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต เพราะไม่ใสใจนิมิตทุกอย่าง และเพราะดับเวทนาบางอย่างได้เท่านั้น”^{๓๔}

พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ตามความพอพระทัยในโกคณคร รับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังกรุงปาวากัน” พระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัส ต่อมา พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จไปถึงกรุงปาวา ประทับอยู่ที่อัมพวันของนายจุนทกัมมารบุตรเขตกรุงปาวานายจุนทกัมมารบุตรทราบข่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงกรุงปาวา ประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของตน ” เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้นายจุนทกัมมารบุตรเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกลัวกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา ลำดับนั้น นายจุนทกัมมารบุตรผู้ที่มีพระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้เห็นชัดชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกลัวกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ โปรดรับภัตตาหารของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้” เมื่อนายจุนทกัมมารบุตร ทราบอาการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว จึงลุกจากที่นั่งถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณ แล้วจากไปครั้นราตรีผ่านไป นายจุนทกัมมารบุตรได้เตรียมของขบฉันอันประณีตและสุกรมัททวะจำนวนเพียงพอไว้ในบริเวณของตน ให้คนไปกราบทูลเวลาแต่พระผู้มีพระภาคว่า “ได้เวลาแล้ว ภัตตาหารเสร็จแล้ว พระพุทธเจ้าข้า” เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวร พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จเข้าไปยังบริเวณของนายจุนทกัมมารบุตร ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ รับสั่งเรียกนายจุนทกัมมารบุตรมาตรัสว่า “จุนทะ จงประเคนสุกรมัททวะที่เตรียมไว้แก่เรา ประเคนของขบฉันอย่างอื่นที่เตรียมไว้แก่ภิกษุสงฆ์ ” เขาทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ประเคนสุกรมัททวะที่เตรียมไว้แต่พระผู้มีพระภาคประเคนของขบฉันอย่างอื่นที่เตรียมไว้แก่ภิกษุสงฆ์

พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกนายจุนทกัมมารบุตรมาตรัสว่า “จุนทะ สุกรมัททวะที่เหลือเออจงฝังลงในหลุม เรายังไม่เห็นใครในโลกพร้อมเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาหรือมนุษย์ที่บริโภคนสุกรมัททวะนี้แล้ว จะย่อยได้ดี นอกจากตลาคตเพียงผู้เดียวเท่านั้น”

นายจุนทกัมมารบุตร ทูลรับสนองพระดำรัสฝังสุกรมัททวะที่เหลือลงในหลุม เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควรพระผู้มีพระภาค ทรงชี้แจงให้นายจุนทกัมมารบุตรเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกลัวกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาแล้ว ทรงลุกจากพุทธอาสน์เสด็จจากไปหลังจากนั้น พระผู้มีพระภาคได้เกิดอาการประชวรอย่างรุนแรง ลงพระบังคนหนักเป็นพระโลหิต ทรงมีทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า จวนเจียนจะปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะทรงอดกลั้นทุกขเวทนาเหล่านั้นไว้อย่างไม่พริ่นพริ้ง รับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิดอานนท์ เราจะเข้าไปยังกรุงกุสินารากัน” พระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว^{๓๕}

^{๓๔}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๓-๑๖๕/๑๐๙-๑๑๐.

^{๓๕}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๙-๑๙๐/๑๓๗-๑๓๘.

จะเห็นได้ว่า แม้แต่พระพุทธองค์ซึ่งเป็นผู้ที่ได้นามว่าเป็นศาสดาเอก เป็นพระบรมครูเป็นนายแพทย์ใหญ่ที่ยิ่งกว่าแพทย์ทั้งหลาย เป็นนายสารถีผู้ฝึกสัตว์โลก ยังต้องประสบกับการถูกชั้นฆมารบกวณเปียดเบียน จะป่วยกล่าวไปใยสำหรับบุคคลธรรมดาสามัญทั่วไป ในอันที่จะไม่ถูกชั้นฆมารบกวณเปียดเบียนได้ แต่กิริยาอาการที่ปรากฏของพระพุทธองค์และพระอรหันต์ ย่อมมีความแตกต่างกันกับปุถุชน เพราะพระพุทธองค์กับทั้งพระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านเหล่านั้นย่อมมีสติสัมปชัญญะรู้ตัวทั่วพร้อม เห็นความจริงแห่งสังขารร่างกาย พิจารณาความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยพระพุทธองค์ทรงตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า

“ ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๓๖}

ด้วยความเข้าใจในสังขารร่างกายอย่างถ่องแท้ จึงเป็นเหตุให้พระพุทธองค์กับทั้งพระอรหันต์ ไม่ตื่นตระหนกเสือกกระสนกระวณกระวายทุกข์ร้อน ไปกับการแปรเปลี่ยนของสังขารผิดกับปุถุชนทั่วไป เมื่อประสบกับความปรวนแปรความพินาศของสังขารร่างกาย ย่อมโศกเศร้าหดหู่หม่นหมอง ตรอมตรม คร่ำครวญ กลิ้งเกลือก กระเสือกกระสน กระวณกระวาย ร้องไห้พุ่มพวย ตีอกชกตัว ร่ำไห้ สยายผมน้ำตานองหน้าอย่างไร้สติสัมปชัญญะ ไม่รู้เท่าทันความเป็นไปของสังขารร่างกาย ดังนั้น ชั้นฆมารจึงเป็นมารที่คอยลิดรอนตัดโอกาสในการปฏิบัติธรรมของภิกษุในพุทธศาสนาอยู่เนืองๆ ดังเช่นกรณีของพระปุติคัตตติสสเถระ

กรณีตัวอย่างที่ ๒ ชั้นฆมาร ในฐานะเป็นเครื่อง เปียดเบียนตัดรอนโอกาสในการปฏิบัติธรรมของพระติสสเถระ

ชาวกรุงสาวตถิคนหนึ่ง ได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้วมีชื่อว่า “พระติสสเถระ” เมื่อเวลาผ่านไปโรคเกิดขึ้นในร่างกายของท่าน ต่อมาทั้งหลายประมาณเท่าเมล็ดฝักกาดผุดขึ้น มันโตขึ้นโดยลำดับประมาณเท่าเมล็ดถั่วเขียว เท่าเมล็ดถั่วดำ เท่าเมล็ดกระเบา เท่าผลมะขามป้อม เท่าผลมะตูมแตกแล้ว สรีระของท่านเต็มไปด้วยแผลเล็กแผลใหญ่ ท่านจึงได้ชื่อใหม่ว่า พระปุติคัตตติสสเถระ(พระติสสเถระผู้มีกายเน่า) ต่อมากระดูกของท่านแตกออก ไม่มีใครที่จะมาช่วยดูแลรักษาอุปัฏฐากท่าน ผ่านงูผ่านหมีของ ท่านแปรอะเปื่อนไปด้วยหนองและเลือด มีสภาพเช่นกันกับขนมร่างแห พวกภิกษุที่เป็นสัทธวิหาริกของท่าน ก็ไม่สามารถจะปฏิบัติท่านได้ จึงพากันทิ้งท่านให้อยู่แต่ลำพังเพียงรูปเดียว ท่านเมื่อไม่มีใครจะอุปภัฏฐากเหลือแล้ว จึงเป็นผู้อยู่อย่างโดดเดี่ยวไร้ที่พึ่งธรรมดาว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงละพุทธกิจ คือการตรวจดูโลกสิน ๒ วาระคือ ในกาลใกล้รุ่ง เมื่อทรงตรวจดูโลก ทรงตรวจดู

^{๓๖} วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

จำเดิมแต่ปากขอบแห่งจักรวาล ทำพระญาณให้มุ่งต่อพระคันธกุฎี เมื่อทรงตรวจดูเวลาเย็น ทรงตรวจดูจำเดิมแต่พระคันธกุฎี ทำพระญาณให้มุ่งต่อที่ออกไปภายนอก

ครั้งนั้น พระพุทธานุภาพปรากฏภายในข่ายคือพระญาณของพระผู้มีพระภาคพระศาสดาทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของตีสสิกขุ ทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ ถูกพวกสัทธีหาริกทอดทิ้ง บัดนี้เธอตระกำลำบาก นอกจากเราแล้ว เธอก็ไม่มีที่จะพึ่ง ” จึงเสด็จออกจากพระคันธกุฎี เหมือนเสด็จเที่ยวจาริกในวิหาร เข้าไปสู่โรงไฟ ทรงล้างหม้อ ใส่น้ำ ยกขึ้นตั้งบนเตา ทรงรอให้น้ำร้อนเดือด ประทับยืนอยู่ในโรงไฟ ทรงทราบที่น้ำเดือดแล้ว เสด็จไปจับปลายเตียงที่ตีสสิกขุนอนอยู่ ขณะเดียวกัน พวกภิกษุเห็นอย่างนั้นกราบทูลว่า “ขอพระองค์เสด็จกลับไป พระเจ้าข้าพวกข้าพระองค์ จะทำเอง” ช่วยกันยกเตียงนำไปสู่โรงไฟ พระศาสดาทรงส่งให้นารามมา ทรงเทน้ำร้อนใส่ราง สั่งภิกษุ ให้เปลื้องผ้าห่มเธอออก ให้ช่วยนำน้ำร้อนแล้วนำไปผึ่งแดด พระศาสดาประทับยืนอยู่ที่ใกล้เธอ ทรงเทน้ำอุ่นราดบนศรีระร่างกายของเธอ ทรงลูสรีระของเธออาบน้ำให้เธอ หลังจากอาบน้ำให้เธอเสร็จแล้ว ขณะเดียวกัน ผ้าห่มของเธอที่ซักผึ่งแดดไว้ ได้เวลาแห้งพอดี พระศาสดาทรงช่วยเธอให้นุ่งผ้าห่มนั้น ทรงให้ขยำผ้ากาสาვეที่เธอนุ่งด้วยน้ำแล้วให้นำไปผึ่งแดด เมื่อสรีระร่างกายของเธอสะอาด สะอาดดีแล้ว นุ่งผ้าห่มที่ผึ่งแดดไว้ก็แห้ง เธอนุ่งผืนหนึ่งห่มผืนหนึ่ง มีร่างกายเบาสบาย จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นอนอยู่บนเตียง พระศาสดาประทับยืน ณ ที่เหนือศีรษะของเธอ ตรัสว่า “ภิกษุ กายเธอนี้ ปราศจากวิญญานแล้ว หากอุปการะมิได้ จักนอนบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ ” ดังนี้ ตรัสพระคาถาว่า “อีกไม่นานนักร่างกายนี้จักปราศจากวิญญานถูกทอดทิ้งทับถมแผ่นดินเหมือนท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น”^{๓๗}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็นบทบาทของขันธมาร ในฐานะเป็นสิ่งตัดรอนโอกาสในการทำความดี มนุษย์ที่เกิดมาแล้วไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน ถือได้ว่าเป็นผู้ประสบกับลาภอันประเสริฐ กับทั้งแสดงให้เห็นว่า ในอดีตชาติที่แล้วไม่ได้เป็นผู้เบียดเบียนสัตว์อื่น ทำให้เกิดมาในชาติปัจจุบันจึงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ แต่น้อยคนนักที่จะได้อย่างนั้น มนุษย์เราได้อาศัยร่างกายเป็นเครื่องช่วยในการทำความดี หากร่างกายสมบูรณ์ดี ก็เป็นทางให้ทำความดีได้โดยสะดวก แต่หากร่างกายมีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนหรือทุพพลภาพ การทำความดีก็มีความยากลำบากขึ้นโดยลำดับ บางครั้งถึงกับต้องหยุดหรือยกเลิกในการทำความดี เพราะโรคภัยไข้เจ็บเป็นเหตุ โดยได้ยกเอาอาการพระประชวรของพระพุทธเจ้า และอาการเจ็บป่วยของพระตีสสะมาเป็นกรณีศึกษา ทำให้ได้ทราบว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงพระประชวรหนักอย่างแสนสาหัส ด้วยอาการป่วยไข้และลงพระบังโคนหนักเป็นโลหิต การปฏิบัติพุทธกิจประจำวันจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก ถึงกับต้องงดหรือหยุดพักเพื่อรักษาอาการพระประชวรในส่วนของพระตีสสะเมื่อท่านล้มป่วยด้วยโรคกายผุพอง ทำให้อาการกำเริบลูกกลมเนื้อตัวท่านเปื่อยเน่า เมื่อท่านเจ็บป่วยจึงไม่สามารถปฏิบัติกิจวัตรหรือช่วยเหลือตนเองได้ ท่านถูกทอดทิ้งไม่มีใครช่วยเหลือดูแลรักษา จึงได้แต่นอนชมทำให้โรคแผ่ขยายมากขึ้น เมื่อพระพุทธองค์ทรงทราบจึงเสด็จมาช่วยเหลือดูแลรักษา จนท่านมีอาการดีขึ้นและหายจากโรคภัยไข้เจ็บนั้น

กล่าวโดยสรุป อุปสรรคของขันธมารในฐานะเป็นสิ่งตัดรอนโอกาสในการทำความดี มี

^{๓๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๔๓๕-๔๓๗, ร่างกายนี้ ประกอบด้วยกระดูก ๓๐๐ ท่อน และเอ็น ๙๐๐ เส้น อังโน ขุ.สุ.อ. (บาลี)๑/๑๙๖/๒๗๘.

ดังนี้

๑. อาการพระประชวรเกิดขึ้นแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทำให้ปฏิบัติพุทธกิจประจำวันไม่ได้
๒. โรคกายเปื่อยเน่าเกิดขึ้นแก่พระตีสสะ จึงทำให้ท่านไม่สามารถปฏิบัติกิจวัตรและปฏิบัติธรรมได้

๔.๓ อิทธิพลของอกิสังขารมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่ากิจของพุทธบริษัทอีกอย่างหนึ่งคือ การทำพระนิพพานให้แจ้งให้ได้ในชาตินี้ หากทำไม่ได้อย่างน้อยก็ควรจะต้องเข้าถึงพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่งมีโสดาบันเป็นต้น เพื่อปิดทางแห่งอบายภูมิ เพราะคนเราเกิดมาแล้วนับจำนวนชาติไม่ถ้วน เราไม่มีทางรู้แจ้งได้เลยว่า ในอดีตชาติที่ผ่านมาแต่ละชาติ เราทำบุญญาภิสังขาร อกุศลญาภิสังขาร หรืออาเนญชาภิสังขาร^{๓๘} ใ้มากน้อยแค่ไหน เพราะเจตนากรรมเหล่านี้ย่อมส่งผลทับซ้อนกับเจตนากรรมที่เกิดขึ้นในชาติปัจจุบัน หากเป็นกรรมดีก็แล้วไป แต่ถ้าเป็นกรรมชั่วก็อาจส่งผลอันน่ากลัว ผลกรรมที่เราทำเอาไว้ในอดีตที่ผ่านมา ซึ่งสามารถกำหนดชะตาชีวิตของเราได้ ถ้าขนาดเบาก็แค่ให้เราเดินหลงออกนอกหนทาง แต่ถ้าเราตั้งสติทันเราก็ยังสามารถบรรลุธรรมได้ แต่ถ้าไปทำผิดพลาดก่อบาปสร้างกรรม โดยมีกิเลสมารบีบคั้นให้สรรพสัตว์ไปก่อกรรมขึ้น หรือไม่ก็คือกิเลสมารบังคับให้สร้างกรรม และต้องมารับผลของวิบากกรรม^{๓๙} ผลแห่งวิบากกรรมจึงเป็นตัวอุปสรรคขัดขวางการบรรลุธรรมในชาตินี้

การจะบรรลุธรรมได้ต้องมีการศึกษาปฏิบัติเป็นลำดับ ซึ่งการศึกษาปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมอำนวยผลให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในมรรคผลที่สูงขึ้น ตรงกันข้ามหากศึกษาปฏิบัติผิดหรือขาด

^{๓๘} อกิสังขาร(volitional formation ; formation ; activity) คือสภาพที่ปรุงแต่ง, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม

๑. บุญญาภิสังขาร (formation of merit; meritorious formation) อกิสังขารที่เป็นบุญ, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรภูมิ และรูปาวจรภูมิ

๒. อกุศลญาภิสังขาร (formation of demerit ; demeritorious formation) อกิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย

๓. อาเนญชาภิสังขาร (formation of the imperturbable; imperturbability-producing volition) อกิสังขารที่เป็นอนัญชา, สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ หมายถึง ภาวะจิตที่มั่นคงแน่น ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน อ้างอิง ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๔/๑๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๗/๕๒๗.

^{๓๙} ธีรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากเผลอใจก็เป็นมาร, (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๕.

ลามและสักการะเที่ยวใต้ถุนมหาทานเหล่านี้อยู่ ผู้ที่จะเอ่ยถึงชื่อของเราบ้างก็ไม่มี เราจะสบคบกับใครหนอ จะทำใครหนอ ให้เลื่อมใส แล้วยังลามและสักการะให้เกิดขึ้นแก่เราได้”

พระเทวทัตตกลงใจว่า “พระเจ้าพิมพิสารพร้อมด้วยบริวาร ๑๑ นหุต ทรงตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลแล้ว ด้วยการเข้าเฝ้าพระศาสดาครั้งแรก เราไม่สามารถจะสบคบกับพระราชานั้นได้ หรือแม้แต่พระเจ้าโกศล เราก็ไม่สามารถจะสบคบได้ ส่วนพระอชาตศัตรูกุมาร ซึ่งเป็นพระโอรสของพระราชานั้น ยังไม่รู้คุณรู้โทษของใครๆ เราจะสบคบกับพระกุมาร”

พระเทวทัต เดินทางจากกรุงโกสัมพีไปกรุงราชคฤห์ นฤมิตเพศเป็นกุมารน้อยพันอสรพิษ ๔ ตัว ที่มีมือและเท้าพร้อมทั้งที่คอสี่ตัว ทำเป็นเทริดบนศีรษะหนึ่งตัว ทำเนวียงบ่าหนึ่งตัวเหาะลงมา จากอากาศด้วยสังวาลย์งู นั่งบนพระเพลาของอชาตศัตรูกุมาร เมื่อพระกุมารประสบกับเหตุการณ์อย่างนั้น จึงทรงกลัวตรัสว่า “ท่านเป็นใคร” จึงถวายพระพรให้ทราบว่าเป็น “อาตมะคือเทวทัต” เพื่อจะบรรเทาความกลัวของพระกุมาร จึงกลับกลายอภินิหารเป็นภิกษุทรงสังฆาภิบาลและจิวรียนอยู่เบื้องหน้า ทำพระกุมารให้ทรงเลื่อมใส ยังลามและสักการะให้เกิดขึ้นแก่ตน^{๔๒}

คราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เมืองโกสัมพี แล้วเสด็จไปกรุงราชคฤห์ประทับอยู่ที่เวฬุวันมหาวิหารภิกษุจำนวนมากเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า อชาตศัตรูกุมารไปสู่ที่บารุงของพระเทวทัต ทั้งเวลาเย็นและเช้าด้วยรถ ๕๐๐ คันนำภัตตาหาร ๕๐๐ สำรับไปถวาย”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ายินดีลามสักการะและสรรเสริญของเทวทัตเลย แม้อชาตศัตรูกุมารจักเสด็จโดยราชรถ ๕๐๐ คันไปบารุงเทวทัต ทั้งเวลาเย็นเวลาเช้า และจกัรับสั่งให้นำภัตตาหารที่สมควรไปพระราชทาน ๕๐๐ สำรับเพียงใด เทวทัตก็พึงหวังความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลายเพียงนั้น หวังความเจริญไม่ได้”^{๔๓}

ภิกษุทั้งหลาย อชาตศัตรูกุมารจะไปบารุงพระเทวทัตในเวลาเย็นเวลาเช้า พร้อมด้วยราชรถ ๕๐๐ คัน จะนำภัตตาหาร ๕๐๐ สำรับไปได้สักกี่วัน ภิกษุทั้งหลายความเสื่อมจากกุศลธรรมเป็นอันเทวทัตหวังได้ ความเจริญอย่าได้หวัง ลามสักการะและสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตก็เพื่อฆ่าตนเอง ลามสักการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัต เพื่อความเสื่อม เหมือนคนเอาดีหมิ่นหาที่จุมูกลูกสุนัขขูดลูกสุนัขก็จะเพิ่มความดุยิ่งขึ้น

ภิกษุทั้งหลาย ลามสักการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง ลามสักการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อความเสื่อม เหมือนต้นกล้วยออกปลีเพื่อฆ่าตนเอง ออกปลีเพื่อความเสื่อม^{๔๔}

^{๔๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๘๗-๑๘๘.

^{๔๓} ส.น. ๑๖/๑๘๕/๒๓๐-๒๓๑.

^{๔๔} อ.จตุกก. (แปล) ๒๑/๖๘/๑๑๒.

ภิกษุทั้งหลาย ลามสัการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อฆ่าตนเองลามสัการะ และการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อชื่อเสียง เหมือนต้นไม้ดอกขุยเพื่อฆ่าตนเอง ตกขุยเพื่อชื่อเสียง

ภิกษุทั้งหลาย ลามสัการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อฆ่าตนเองลามสัการะ และการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อชื่อเสียง เหมือนไม้้อดอกขุยเพื่อฆ่าตนเอง ตกขุยเพื่อชื่อเสียง

ภิกษุทั้งหลาย ลามสัการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อฆ่าตนเองลามสัการะ และความสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อชื่อเสียง เหมือนแม่มี้อสตรีตั้งครรภ์เพื่อฆ่าตนเอง ตั้งครรภ์เพื่อชื่อเสียง”

พระผู้มีพระภาคครั้นตรัสดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถาประพันธ์ว่า “ผลกล้วยฆ่าต้นกล้วย ขุย ฝั่ฆ่าต้นฝั่ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ลูกมี้อสตรีฆ่าแม่มี้อ ฉันทสัการะยอมฆ่าคนชั่ว ฉันทนั้น”^{๔๕}

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่บริษัทพร้อมทั้งพระราชาเสนามาตย์ พระเทวทัตลุก จากอาสนะ ห่มผ้าเฉวียงบ่า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลีไปทางพระผู้มีพระภาคทูลว่า “พระพุทธเจ้า ข้า บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระชราแล้ว เป็นผู้เฒ่า แก่หง่อม ล่วงกาลผ่านวัยมากแล้ว ขอ พระองค์จงทรงชวนชวายน้อย ประกอบปฏิญจธรรมสุขวิหารเถิด จงมอบภิกษุสงฆ์แก่ข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้า จักปกครองสงฆ์เอง”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสห้ามว่า “อย่าเลยเทวทัต เธออย่าพอใจที่จะปกครองภิกษุสงฆ์ เลย” อย่างนี้ถึง ๓ ครั้ง และตรัสต่ออีกว่า “เทวทัต แม้แต่สารีบุตรและโมคคัลลานะ เรายังไม่มอบให้ ปกครองภิกษุสงฆ์ ไฉนจึงจะมอบให้เธอผู้เช่นกับซากศพ ผู้บริโศกปัจฉัยเช่นก้อนเขฬะเล่า” พระเทวทัต คิดว่า “พระผู้มีพระภาค ทรงรุกรานเราท่ามกลางบริษัทและพระราชาเสนามาตย์ ด้วยวาทนะว่าบริโศก ปัจฉัยดุจก้อนเขฬะ ทรงยกย่องแต่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ” จึงโกรธ น้อยใจ ถวายบังคม พระผู้มีพระภาคเจ้า ทำประทักษิณหลีกไปนี้แหละ พระเทวทัตได้ผูกอาฆาตในพระผู้มีพระภาคเป็น ครั้งแรกพระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สงฆ์จงลงปกาสนิยกรรมใน กรุงราชคฤห์แก่เทวทัตว่า ปกติพระเทวทัตเมื่อก่อนเป็นอย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง พระ เทวทัตทำอะไรไม่ว่าจะด้วยกาย วาจา ก็ไม่พึงเห็นว่าพระพุทธ พระธรรม หรือพระสงฆ์เป็นอย่างนั้น พึงเห็นเฉพาะตัวพระเทวทัตเอง”^{๔๖}

ต่อมา พระเทวทัตเข้าไปหาอชาตศัตรูทูลว่า “กุมาร เมื่อก่อนคนมีอายุยืน แต่เดี๋ยวนี้มี อายุสั้น การที่ท่านจะตายเสียเมื่อยังเด็ก เป็นสิ่งเป็นไปได้ ถ้ากระนั้น ท่านจงปลงพระชนม์พระชนก เสีย แล้วเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนอาตมาจะปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคแล้วเป็นพระพุทธเจ้าเอง”

อชาตศัตรูคิดว่า “พระเทวทัต มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก พระผู้เป็นเจ้าต้องทราบ เหตุการณ์ข้างหน้าอย่างแน่นอน ” จึงเหินบกถขนแบพระเพลา ทรงกล้ว หวั่นหวาด สะดุ้งพระทัยรีบ

^{๔๕}วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๕/๑๗๙-๑๘๐.

^{๔๖}วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๒๘๐-๒๘๓.

เสด็จเข้าไปภายในพระราชวังตั้งแต่ยังวัน มหาอำมาตย์ผู้รักษาภายในพระราชวังเห็นพระกุมารมี
อาการอย่างนั้น จึงรีบจับตัวไว้ มหาอำมาตย์ตรวจค้นดูก็พบกฤษณะเห็นบออยู่ที่พระเพลา ทูลถามพระ

กุมารว่า “พระองค์ประสงค์จะทำการใด พระเจ้าข้า”

พระกุมาร. เราจะปลงพระชนม์พระชนก

มหาอำมาตย์. ใคร ใช้พระองค์มา

พระกุมาร. พระเทวทัต

มหาอำมาตย์บางพวกลงมติว่า “ควรปลงพระชนม์พระกุมาร ควรฆ่าพระเทวทัตและกฤษ
ณะทั้งหมด”

มหาอำมาตย์บางพวกลงมติว่า “ไม่ควรฆ่าพวกกฤษณะ เพราะพวกกฤษณะไม่ผิดอะไร ควรปลง
พระชนม์พระกุมารและฆ่าพระเทวทัต”

มหาอำมาตย์บางพวกลงมติว่า “ไม่ควรปลงพระชนม์พระกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัตไม่
ควรฆ่าพวกกฤษณะ ควรกราบทูลพระราช พระองค์รับสั่งอย่างไร พวกเราจะทำอย่างนั้น” มหาอำมาตย์
คุมตัวพระกุมารเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลเรื่องนั้นพระเจ้าพิมพิสาร ตรัสถามว่า. พนาย
มหาอำมาตย์มีมติว่าอย่างไรมหาอำมาตย์. ขอเดชะ มหาอำมาตย์บางพวกลงมติว่า “ควรปลงพระชนม์
พระกุมารควรฆ่าพระเทวทัตและกฤษณะทั้งหมด มหาอำมาตย์บางพวกลงมติว่า ไม่ควรฆ่าพวกกฤษณะ
เพราะพวกกฤษณะไม่ผิดอะไร ควรปลงพระชนม์พระกุมารและฆ่าพระเทวทัต มหาอำมาตย์บางพวกลง
มติว่า ไม่ควรปลงพระชนม์พระกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต ไม่ควรฆ่าพวกกฤษณะ ควรกราบทูลพระราช
พระองค์รับสั่งอย่างไร พวกเราก็ทำอย่างนั้น”

พระเจ้าพิมพิสารแนะนำ พญพุท พระธรรม หรือพระสงฆ์จะทำอะไรได้ พระผู้มีพระ
ภาครับสั่งให้ประกาศพระเทวทัตในกรุงราชคฤห์มิใช่หรือว่า ปกติพระเทวทัตเมื่อก่อนเป็นอย่างหนึ่ง
แต่เดี๋ยวนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง พระเทวทัตทำอะไรไม่ว่าจะด้วยกาย วาจา ไม่พียงเห็นว่าพระพุท พระธรรม
หรือพระสงฆ์เป็นอย่างนั้น พึงเห็นเฉพาะตัวพระเทวทัตเองมหาอำมาตย์เหล่านั้น พวกที่ลงมติว่า ควร
ปลงพระชนม์พระกุมาร ควรฆ่าพระเทวทัตและกฤษณะทั้งหมด พระราชาทรงถอดยศพวกเธอเสียพวกที่
ลงมติว่า ไม่ควรฆ่าพวกกฤษณะ เพราะพวกกฤษณะไม่ผิดอะไร ควรปลงพระชนม์พระกุมารและฆ่าพระ
เทวทัต พระราชาทรงลดตำแหน่งพวกเธอลง

พวกที่ลงมติว่า ไม่ควรปลงพระชนม์พระกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต ไม่ควรฆ่าพวกกฤษณะ
ควรกราบทูลพระราช พระราชาทรงรับสั่งอย่างไร พวกเราจะทำตามที่รับสั่งนั้น พระราชาได้ทรง
เลื่อนตำแหน่งพวกเธอให้สูงขึ้น

ลำดับนั้น พระเจ้าพิมพิสารรับสั่งถามพระกุมารว่า “ลูก เจ้าต้องการฆ่าพ่อเพื่ออะไร” พระ
กุมารทูลว่า “หม่อมฉันต้องการราชสมบัติ พระพุทเจ้าข้า”

พระราชชาตรีว่า “ลูก ถ้าเจ้าต้องการราชสมบัติ ราชสมบัติจึงเป็นของเจ้า ทรงมอบราชสมบัติแก่พระกุมาร”^{๔๗}

ฝ่ายพระเทวทัต ครั้นให้ปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารแล้ว เข้าเฝ้าพระเจ้าอชาตศัตรูทูลว่า “มหाराช มโนรถของพระองค์สำเร็จแล้ว ส่วนมโนรถของอาตมา ยังไม่สำเร็จ ” พระราชาทรงสดับอย่างนั้น ตรัสถามว่า “ผู้เจริญ มโนรถของท่านเป็นอย่างไร ” พระเทวทัตทูลว่า “มหाराชเมื่อฆ่าพระทศพลแล้วอาตมาจักเป็นพระพุทธเจ้า ” พระราชาตรัสถามว่า “แล้วในเรื่องนี้ เราควรทำอย่างไร ” เทวทัตทูลต่อว่า “มหाराช ควรให้นายขมังธนูทั้งหลายประชุมกัน ” พระราชาตรัสว่า “ได้ผู้เจริญ ” ให้ประชุมนายขมังธนูประเภทที่ยังไม่พลาดรวม ๕๐๐ ตระกูล ทรงคัดเลือกให้เหลือไว้ ๓๑คน สั่งว่า “ท่านทั้งหลาย จงทำตามคำสั่งของพระเถระ ” ได้ส่งพวกนายขมังธนูไปสำนักพระเทวทัตพระเทวทัตเรียกหัวหน้านายขมังธนูเหล่านั้นมากล่าวว่า “ผู้มีอายุ พระสมณโคดมประทับอยู่ ณ เขาคิชฌกูฏ เสด็จจงกรมอยู่ในที่โน้น ส่วนท่านจงไปสถานที่นั้น ยิงพระสมณโคดมด้วยลูกศรอาบด้วยยาพิษ ให้สิ้นพระชนม์ชีพแล้ว จงมากลับโดยทางเส้นโน้น”

พระเทวทัต เมื่อส่งหัวหน้านายขมังธนูไปแล้ว วางนายขมังธนู ๒ คนไว้ในทางเส้นนั้นสั่งว่า “จะมีบุรุษคนหนึ่งเดินมาทางที่พวกท่านชุมนุมอยู่ พวกท่านจงฆ่าบุรุษนั้น แล้วกลับมาโดยทางเส้นโน้น ในทางนั้นพระเทวทัตวางบุรุษไว้ ๔ คน สั่งว่า ทางที่พวกท่านชุมนุมอยู่ จะมีบุรุษเดินมา ๒คน พวกท่านจงฆ่าพวกเขาเสีย แล้วกลับมาโดยทางเส้นโน้น ในทางนั้นพระเทวทัตวางบุรุษไว้ ๘คน สั่งว่าโดยทางที่พวกท่านชุมนุมอยู่จะมีบุรุษ ๔ คนเดินมา พวกท่านจงฆ่าพวกเขาเสีย แล้วกลับโดยทางเส้นโน้น ในทางนั้นพระเทวทัตวางบุรุษไว้ ๑๖ คน สั่งว่า โดยทางที่พวกท่านชุมนุมอยู่ จะมีบุรุษเดินมา ๘ คน พวกท่านจงฆ่าพวกเขาเหล่านั้นเสีย แล้วกลับมาโดยทางเส้นโน้น ” การที่พระเทวทัตทำอย่างนั้น ก็เพื่อจะปกปิดกรรมชั่วของตนหัวหน้านายขมังธนูขัดดาบทางข้างซ้าย ผูกแกลงและลูกศรไว้ข้างหลัง จับธนูใหญ่ทำด้วยเขาแกะ เดินทางไปสำนักพระตถาคตเจ้า ครั้นถึงแล้วได้ยกธนูขึ้นด้วยสัญญาว่า “เราจะยิง” จึงผูกสอดลูกศรสอดสายมาเพื่อจะยิง แต่ไม่สามารถยิงไปได้ พระศาสดาได้ทรงให้คร่ำสายธนูมาแล้วแต่หาได้ประทานการให้ยิงไม่ หัวหน้านายขมังธนูเมื่อไม่สามารถเพื่อจะยิงลูกศรไปก็ตี ลดลงก็ตีมีความทุกข์ใจเป็นอย่างยิ่ง สีข้างทั้งสองเป็นเหมือนจะหักลง น้ำลายไหลออกจากปาก เกิดอาการแข็งทั่วร่างกาย เป็นเสมือนหนึ่งอาการเครื่องยนต์บีบคั้น นายขมังธนูเป็นเหมือนคนยืนอยู่ใกล้ความตายทุกขณะ

พระศาสดาทรงเห็นเหตุนี้ ทรงเปล่งพระสุระเสียงอันไพเราะปลอบโยนนายขมังธนูว่า “ผู้โง่เขลา อย่างกลัวเลย จงมาที่นี่ ” ขณะนั้น นายขมังธนูทั้งอาวุธแล้ว กราบลงด้วยศีรษะแทบพระบาท พระผู้มีพระภาคทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โทษได้เกิดแก่ข้าพระพุทธเจ้าแล้ว โดยที่ข้าพระพุทธเจ้าเป็นคนเขลา คนหลง คนชั่วบป ข้าพระพุทธเจ้าไม่รู้จักคุณของพระองค์ จึงมาเพื่อปลงพระชนม์ชีพของพระองค์ ตามคำเสี้ยมสอนของพระเทวทัตผู้เป็นอันธพาล ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์จงอดโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้า ข้าแต่พระสุคต ขอพระองค์จงอดโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้า ข้าแต่พระองค์ผู้รู้โลก ขอพระองค์จงอดโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้า”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงอดโทษให้แล้วจึงนั่งลงในที่อันสมควร ลำดับนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศสั่งจะทั้งหลาย เพื่อให้ นายขมังธนูได้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ทรงพระดำรัสว่า “ผู้มีอายุ

^{๔๗}วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๒๘๗-๒๘๘.

ท่านอย่าไปตามทางที่พระเทวทัตชี้บอก จงไปเสียทางอื่น แล้วส่งนายขมังธนูไป ครั้นส่งนายขมังธนูไปแล้ว พระองค์ก็เสด็จลงจากที่จงกรมไปประทับอยู่ ณ โคนต้นไม้ต้นหนึ่งเมื่อหัวหน้านายขมังธนูไม่กลับมา นายขมังธนูอีก ๒ คน ที่คอยอยู่คิดว่า “ทำไมหนอเขาจึงล่าช้า” จึงเดินสวนทางขึ้นไป ก็พบพระศพพล จึงเข้าไปถวายบังคมแล้วนั่งที่ใกล้ พระศาสดาครั้นทรงประกาศอริยสัจแก่ชนทั้ง ๒ ให้เขาตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลแล้ว ดำรัสสอนว่า “ผู้มีอายุ อย่าเดินไปทางที่พระเทวทัตบอก จงไปโดยทางนี้” แล้วส่งเขาไปโดยอุบายนี้ เมื่อทรงประกาศอริยสัจให้นายขมังธนูเหล่านี้ ให้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลแล้ว ก็ทรงส่งไปโดยทางอื่นเมื่อหัวหน้านายขมังธนูกลับมาถึงก่อน ก็เข้าไปหาพระเทวทัตเรียนว่า “ผู้เจริญ ข้าพเจ้าไม่สามารถจะปลงพระชนมชีพพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงฤทธิ์อันยิ่งใหญ่ทรงอำนาจอันยิ่งใหญ่” นายขมังธนูเหล่านั้นรำพึงว่า “เราทั้งหมดอาศัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้รอดชีวิตกลับมา” จึงพากันบรรพชาในสำนักพระศาสดาแล้ว บรรลุพระอรหันต์ทุกท่าน^{๔๘}

พระผู้มีพระภาคเสด็จจงกรมอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ คราวนั้น พระเทวทัตขึ้นสู่อุทเทสนแล้ว กลิ้งศิลาก้อนใหญ่ด้วยหมายใจว่า “จะปลงพระชนม์พระสมณโคดม ด้วยศิลาก้อนนี้” ยอดบรรพตทั้งสองน้อมมารับศิลาก้อนนั้นไว้ สะเก็ดกระเด็นกระทบถูกพระบาทของพระผู้มีพระภาค ทำพระโลหิตให้ห้อขึ้น ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแหงนขึ้นไปทอดพระเนตร แต่ไม่ได้ตรัสกะพระเทวทัตว่า “โมฆบุรุษ เธอส่งสมบัติไปบูญาไว้มากนัก มีจิตคิดประทุษร้าย มีจิตคิดฆ่า ยังพระโลหิตของตถาคตให้ห้อขึ้น” พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย นี้จัดเป็นอนันตริยกรรมข้อที่ ๑ ที่เทวทัตสั่งสมเอาไว้ เธอมีจิตคิดประทุษร้าย มีจิตคิดฆ่า ทำโลหิตของตถาคตให้ห้อขึ้น” ภิกษุทั้งหลายเมื่อทราบข่าวว่า พระเทวทัตได้ประกอบกรรมชั่วด้วยการปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคจึงพากันจงกรมอยู่รอบๆ วิหารของพระผู้มีพระภาค ทำการสาธยายด้วยเสียงสูงและดัง เพื่อรักษาคุ้มครองป้องกันพระผู้มีพระภาคๆ ทรงสดับเสียงสาธยาย อันแข็งแรงแนั้น รับสั่งกะพระอานนท์ว่า “อานนท์ นั้นเสียงสาธยายอะไร” พระอานนท์กราบทูลว่า “พระพุทเจ้าข้า ภิกษุทั้งหลายเมื่อทราบว่า พระเทวทัต รอบปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาค พวกภิกษุจึงพากันมาจงกรมอยู่รอบๆ วิหาร ทำการสาธยายมีเสียงแข็งแรงแ เพื่อรักษาคุ้มครองป้องกันพระผู้มีพระภาค เสียงนั้นเป็นเสียงสาธยาย มีเสียงแข็งแรงแพระพุทเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อานนท์ ถ้าอย่างนั้น เธอจงเรียกภิกษุเหล่านั้นมาตามคำของเราว่า พระศาสดารับสั่งหาพวกท่าน” พระอานนท์ทูลรับสนอง เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นแจ้งให้ทราบว่า พระศาสดารับสั่งหาพวกท่าน

ภิกษุเหล่านั้นรับคำของพระอานนท์ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่สมควร เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้ว พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลจะปลงชีวิตตถาคตด้วยความพยายามของผู้หนึ่งนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส เพราะพระตถาคตทั้งหลาย ย่อมไม่ปรินิพพานด้วยความพยายามของผู้หนึ่ง”^{๔๙}

^{๔๘} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๖๔/๑๔๙-๑๕๒.

^{๔๙} วิ.จู.อ. (ไทย) ๙/๒๙๓-๒๙๔.

ภิกษุทั้งหลาย จงไปยังที่อยู่ตามเดิม พระตถาคตอันพวกเธอไม่ต้องรักษา ^{๕๐} ในกรุงราชคฤห์มีช่างเชือกหนึ่งชื่อนาฬาคีรี เป็นสัตว์ดุร้าย พระเทวทัตไปยังโรงช่างพูดกะพวกครวญช่างว่า “พนาย เราเป็นพระญาติ สามารถแต่งตั้งผู้ที่อยู่ในตำแหน่งต่ำ ให้เลื่อนขึ้นในตำแหน่งสูงได้ สามารถจะเพิ่มทั้งเบี้ยเลี้ยงและเงินเดือนได้ ถ้าอย่างนั้น เวลาที่พระสมณโคดมทรงพระดำเนินมาตามตรอกนี้ พวกท่านจงปล่อยช่างนาฬาคีรีไปยังตรอกนั้น ” ครวญช่างเหล่านั้นรับคำพระเทวทัตเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสกทรงถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปภายในกรุงราชคฤห์พร้อมกับหมู่ภิกษุสงฆ์ ทรงพระดำเนินถึงตรอกนั้น พวกครวญช่างเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จพระดำเนินมาถึง จึงปล่อยช่างนาฬาคีรีให้ไปยังตรอกนั้น ช่างนาฬาคีรีแลเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จพระดำเนินมาแต่ไกล ได้ชูงวง หูชัน หางชี้ วิ่งรี่เข้าไป ภิกษุเหล่านั้นเห็นช่างนาฬาคีรีวิ่งมาแต่ไกล กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระพุทธเจ้าข้า ช่างนี้ดุร้าย หยาบช้า ช่างมุษย์ กำลังตรงมาทางตรอกนี้ ขอพระผู้มีพระภาคจงเสด็จกลับเถิด ขอพระสุคตจงเสด็จกลับเถิด พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย อย่ากลัวเลย ข้อที่บุคคลจะปลงชีวิต ตถาคต ด้วยความพยายามของผู้อื่น นั้นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส เพราะพระตถาคตทั้งหลายย่อมไม่ประนิพพานด้วยความพยายามของผู้อื่น ” ตรัสอยู่อย่างนี้ถึง ๓ ครั้งคนทั้งหลายต่างพากันวิ่งหนีขึ้นไปบนปราสาทบ้าง บนเรือนโล้นบ้าง บนหลังคาบ้างคนเหล่านั้น พวกที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไร้ปัญญา กล่าวว่า “ผู้เจริญ พระมหาสมณโคดม รูปงามจะถูกช่างเปียดเบียน ” พวกที่มีศรัทธา เลื่อมใส ฉลาด มีปัญญา กล่าวว่า “ชาวผู้เจริญ อีกไม่นาน พระพุทธานุภาพจะทรงทำสงครามกับช่าง”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแผ่เมตตาจิตไปสู่ช่างช่างนาฬาคีรีได้สัมผัสพระเมตตาจิตของพระผู้มีพระภาค ลดวงงลงเข้าไปหาพระผู้มีพระภาค ยืนอยู่ตรงพระพักตร์

พระผู้มีพระภาคทรงยกพระหัตถ์ขวาลูบกระพองช่างนาฬาคีรี พลาตรัสพระคาถาว่า

“ดูก่อนภุมม ช่างอย่าเข้าไปหาพระพุทธานุภาพ เพราะการเข้าไปหาพระพุทธานุภาพด้วยวอกจิต เป็นเหตุแห่งทุกข์ ผู้ฆ่าพระพุทธานุภาพ จากชาตินี้ไปสู่ชาติหน้าไม่มีสุขติ เจ้าอย่าเมาและอย่าประมาทเพราะคนเหล่านั้น เป็นผู้ประมาทแล้ว จะไปสู่สุขติไม่ได้ เจ้านี้แหละ จักทำโดยประการที่จักไปสู่สุขติได้”

ช่างนาฬาคีรีเองวงลูบละอองธุลีพระบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วพ่นลงบนกระหม่อม ย่อตัวถอยออกไปชั่วระยะที่แลเห็นพระผู้มีพระภาค ไปสู่ที่อยู่ของตนคนทั้งหลายขบขันคานานี้ว่า

“ คนพวกหนึ่งยอมฝึกช่างและฆ่าด้วยใช้ท่อนไม้บ้าง ใช้ขอบ้าง ใช้เส้บ้าง สมเด็จพระพุทธเจ้าผู้แสวงพระคุณใหญ่ ทรงทรมานช่างโดยมิต้องใช้ท่อนไม้ มิต้องใช้ศัสตราคนทั้งหลายต่างเพ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “เทวทัตเป็นคนบาป ไม่มีบุญ พยายามปลงพระชนม์พระสมณโคดม ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากอย่างนี้ ” ลาภสักการะของพระเทวทัตเสื่อม ส่วนลาภสักการะของพระผู้มีพระภาคเจริญยิ่งขึ้น

^{๕๐}วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๒๙๖.

ต่อมา พระเทวทัตเสื่อมลาภสักการะแล้ว พร้อมบริวารได้เที่ยวขอในสกุลทั้งหลายมาฉันทัน
ประชาชนทั้งหลายต่างเฟ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “โฉนสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร จึงเที่ยวขอ
ในสกุลมาฉันทันเล่า ของที่ปรุงเสร็จแล้วใครจะไม่พอใจ ของที่ดีใครจะไม่ชอบใจ”

ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินพวกนั้นเฟ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาอยู่ พวกที่เป็นผู้มักน้อย...ต่างก็เฟ่ง
โทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “โฉนพระเทวทัตพร้อมบริวาร จึงเที่ยวขอในสกุลทั้งหลายมาฉันทันเล่า ” จึง
กราบทูลเรื่องนั้นแต่พระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “เทวทัต ข้าว่าเธอพร้อมบริวารเที่ยวขอในสกุลทั้งหลายมา
ฉันทัน จริงหรือ” พระเทวทัตทูลว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาค ทรงตีเตียน...ครั้นแล้วทรงรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย
เพราะเหตุนี้ เราบัญญัติโทษสำหรับ ๓ คน ในสกุลแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๓
ประการคือ เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยาก ๑ เพื่ออยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่ออนุเคราะห์สกุล
ด้วยหวังว่า ภิกษุที่มีความปรารถนาลามก อย่าอาศัยฝักฝ่ายทำลายสงฆ์ ๑ ในการฉันทันเป็นหมู่พึงปรับ
อาบัติตามธรรม”

พระเทวทัตเข้าไปหาพระโกกาลิกะ พระกตโมรกตีสสกะ พระขันธเทวีบุตร พระสมุทรรทัต
ตะกล่าววว่า “พวกเราจักทำสังฆเภท จักรเภท แก่พระสมณโคดม” เมื่อพระเทวทัตกล่าวอย่างนี้

พระโกกาลิกะกล่าววว่า “พระสมณโคดมมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก พวกเราจักทำสังฆเภท
จักรเภทแก่สมณโคดมอย่างไรได้”

พระเทวทัตกล่าววว่า “พวกเราไปเฝ้าพระสมณโคดม แล้วทูลขอวัตถุ ๕ ประการว่า ‘พระผู้
มีพระภาคตรัสคุณแห่งความเป็นผู้มักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความก้ำจัด อาการที่น่า
เลื่อมใส การไม่สั่งสม การปรารถนาความเพียรโดยอนกปริยาย พระพุทธเจ้าข้า วัตถุ ๕ ประการนี้ย่อม
เป็นไปเพื่อความเป็นผู้มักน้อย ความเป็นผู้สันโดษ ความขัดเกลา ความก้ำจัด อาการที่น่าเลื่อมใส การ
ไม่สั่งสม การปรารถนาความเพียรโดยอนกปริยาย ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานพระวโรกาส ‘ภิกษุ
ทั้งหลายพึงถือการอยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดอาศัยบ้านอยู่ รูปนั้นพึงต้องโทษ

ภิกษุทั้งหลายพึงถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดยินดีกัจฉินมนต์ รูปนั้นพึง
ต้องโทษ

ภิกษุทั้งหลายพึงถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดยินดีคหบดีจีวร รูปนั้นพึงต้องโทษ

ภิกษุทั้งหลายพึงถืออยู่โคนไม้เป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดเข้าอาศัยที่มุงที่บัง รูปนั้นพึง
ต้องโทษ

ภิกษุทั้งหลายไม่พึงฉันทันปลาและเนื้อตลอดชีวิต รูปใดฉันทันปลาและเนื้อ รูปนั้นพึงต้องโทษ
’
พระสมณโคดมจักไม่ทรงอนุญาตวัตถุ ๕ ประการนี้ แต่พวกเรานั้นจักให้ประชาชนเชื่อถือเลื่อมใสวัตถุ
๕ ประการนี้”

พระโกกาลิกะกล่าวว่า “ท่านทั้งหลาย พวกเราสามารถเพื่อทำสังฆเภท จักรเภทแก่พระสมณโคดมด้วยวัตถุ ๕ ประการนี้แน่ เพราะมนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสในความปฏิบัติเคร่งครัดของวัตถุ ๕ ประการ

ครั้งนั้น พระเทวทัตพร้อมบริวาร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่อันสมควร กราบทูลว่า “พระพุทธานุเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสคุณแห่งความเป็นผู้มีก้น้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัด อาการที่น่าเลื่อมใส ความไม่สั่งสม การปรารภความเพียรโดยอเนกปริยาย พระพุทธานุเจ้าข้า วัตถุ ๕ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีก้น้อย ความเป็นผู้สันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัด อาการที่น่าเลื่อมใส ความไม่สั่งสม การปรารภความเพียรโดยอเนกปริยาย ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานพระวโรกาส ภิกษุทั้งหลายพึงถือการอยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดอาศัยบ้านอยู่ รูปนั้นพึงต้องโทษภิกษุทั้งหลายพึงถือที่เยววิณฑชบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดยินดีกนิมนต์ รูปนั้นพึงต้องโทษภิกษุทั้งหลายพึงถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดยินดีคหบดีจีวร รูปนั้นพึงต้องโทษภิกษุทั้งหลายพึงถือการอยู่โคนต้นไม้เป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดเข้าอาศัยที่มุงที่บัง รูปนั้นพึงต้องโทษภิกษุทั้งหลายไม่พึงฉันทปลาและเนื้อตลอดชีวิต รูปใดฉันทปลาและเนื้อ รูปนั้นพึงต้องโทษ”

พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งว่า “อย่าเลย เทวทัต ภิกษุใดปรารภนา ภิกษุนั้นจงถือการอยู่ป่าเป็นวัตร รูปใดปรารภนา จงอยู่ในบ้าน รูปใดปรารภนา จงถือที่เยววิณฑชบาตเป็นวัตร รูปใดปรารภนา จงยินดีกนิมนต์ รูปใดปรารภนา จงถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร รูปใดปรารภนา จงยินดีคหบดีจีวร เราอนุญาตโคนต้นไม้เป็นเสนาสนะ ๘ เดือน เราอนุญาตปลาและเนื้อที่บริสุทธิ์โดยส่วน ๓ กล่าวคือ **ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้รังเกียจ**”

พระเทวทัตคิดว่า “พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต วัตถุ ๕ ประการนี้ ” จึงรำเริง ดีใจพร้อมด้วยบริวารลุกจากอาสนะ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค ทำประทักษิณแล้วกลับไปต่อมา พระเทวทัตพร้อมบริวารไปกรุงราชคฤห์ ได้ประกาศให้ประชาชนทั้งหลายเข้าใจวัตถุ ๕ ประการว่า “ท่านทั้งหลาย พวกอาตมาเข้าไปทูลขอวัตถุ ๕ ประการว่า ‘พระพุทธานุเจ้าข้าพระผู้มีพระภาคตรัสคุณแห่งความเป็นผู้มีก้น้อย...การปรารภความเพียร โดยอเนกปริยายพระพุทธานุเจ้าข้า วัตถุ ๕ ประการนี้เป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีก้น้อย...การปรารภความเพียรโดยอเนกปริยาย ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานพระวโรกาส ภิกษุทั้งหลายพึงถืออยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดอาศัยบ้านอยู่ รูปนั้นพึงต้องโทษ...ภิกษุทั้งหลายไม่พึงฉันทปลาและเนื้อตลอดชีวิต รูปใดฉันทปลาและเนื้อ รูปนั้นพึงต้องโทษ ’ วัตถุ ๕ ประการนี้ พระสมณโคดมไม่ทรงอนุญาตแต่พวกอาตมาสมทานประพฤติดังตามวัตถุ ๕ ประการนี้”

ชนเหล่านั้น พวกที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไร้ปัญญา กล่าวหาว่า “พระสมณเชื้อสายพระศากยบุตรเหล่านี้ เป็นผู้กำจัด มีความประพฤติขัดเกลา ส่วนพระสมณโคดมประพฤติดีมาก คิดเพื่อความมั่งคั่งมาก”

ส่วนพวกที่มีศรัทธา เลื่อมใส เป็นผู้ฉลาด มีปัญญา ย่อมฟังโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “โฉน พระเทวทัต จึงได้พยายามเพื่อทำลายสงฆ์ เพื่อทำลายจักร ” ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินพวกนั้นฟังโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่าอยู่ บรรดาที่เป็นผู้มีก้น้อย...ต่างฟังโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “โฉนพระเทวทัต จึงได้พยายามเพื่อทำลายสงฆ์ เพื่อทำลายจักร ” จึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาคพระผู้

มีพระภาคเจ้าทรงสอบถามว่า “เทวทัต ข้าว่า เธอพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ เพื่อทำลายจักร จริง หรือ” พระเทวทัตทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เทวทัต เธออย่าชอบใจการทำลายสงฆ์ เพราะการทำลายสงฆ์มีโทษหนัก ผู้ใดทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน ย่อมประสบโทษตั้งกับ ย่อมไหม้ในนรกตลอดกับส่วนผู้ใดสมานสงฆ์ผู้แตกกันแล้ว ให้พร้อมเพรียงกัน ย่อมประสบบุญอันประเสริฐ ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกับ เทวทัต เธออย่าชอบใจการทำลายสงฆ์เลย เพราะการทำลายสงฆ์มีโทษหนัก”

เวลาเช้า พระอานนท์นั่งอันตรวาสก ถือบาตรจีวร เข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์พระเทวทัตพบพระอานนท์กำลังเที่ยวบิณฑบาต จึงเข้าไปหากกล่าวว่า “อานนท์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ผมจะทำอุโบสถ จะทำสังฆกรรม แยกจากพระผู้มีพระภาค แยกจากภิกษุสงฆ์ ” ครั้นพระอานนท์เที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์เสร็จ ในเวลาปัจฉิมภัต กลับจากบิณฑบาตเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายบังคม นั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า เมื่อเช้านี้ข้าพระพุทธเจ้า เข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระเทวทัตพบข้าพระพุทธเจ้ากำลังเที่ยวบิณฑบาต ได้เข้ามาหาข้าพระพุทธเจ้า แล้วกล่าวกะข้าพระองค์ว่า ‘อานนท์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ผมจะทำอุโบสถ จะทำสังฆกรรมแยกจากพระผู้มีพระภาคเจ้า แยกจากภิกษุสงฆ์’ วันนี้พระเทวทัตจักทำลายสงฆ์พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทานว่า

“กรรมดี คนดีทำได้ง่ายกรรมดี คนชั่วทำได้ยากกรรมชั่วคนชั่วทำได้ง่ายกรรมชั่ว พระอริยะทั้งหลายทำได้ยาก”^{๕๑}

“กรรมที่ไม่ดี และไม่มีประโยชน์แก่ตน ทำได้ง่ายส่วนกรรมที่ดี และมีประโยชน์ทำได้ยากอย่างยิ่ง”^{๕๒}

ครั้นถึงวันอุโบสถ พระเทวทัตลุกจากอาสนะประกาศให้ภิกษุทั้งหลายจับสลากว่า “ท่านทั้งหลาย พวกเราไปเฝ้าพระสมณโคดมแล้วทูลขอวัตถุ ๕ ประการว่า ‘พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสคุณแห่งความเป็นผู้มีก้น้อย...การปรารภความเพียรโดยอเนกปริยาย วัตถุ ๕ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีก้น้อย...การปรารภความเพียร โดยอเนกปริยาย ข้าพระพุทธเจ้าขอประทานพระวโรกาส ภิกษุทั้งหลายพึงถืออยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดอาศัยบ้านอยู่ รูปนั้นพึงต้องโทษ...ภิกษุทั้งหลายไม่พึงฉันทปลาและเนื้อตลอดชีวิต รูปใดพึงฉันทปลาและเนื้อ รูปนั้นพึงต้องโทษ วัตถุ ๕ ประการนี้ พระสมณโคดมไม่ทรงอนุญาต แต่พวกเรานั้นยอมสมาทานประพฤติดตามวัตถุ ๕ ประการนี้’ ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นจงจับสลาก”

พระวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลีประมาณ ๕๐๐ รูป เป็นพระบวชใหม่รู้พระธรรมวินัยน้อย พวกเธอจับสลากด้วยเข้าใจว่า นิธรรม นีนินย นีสัตตุศาสน์ ขณะนั้น พระเทวทัตทำลายสงฆ์แล้วพาภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป หลีกไปทางคยาสีสะประเทศพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระสารีบุตรกราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า พระเทวทัตทำลายสงฆ์แล้วพาภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป หลีกไปทางคยาสีสะประเทศ”

^{๕๑}วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๔๓/๒๐๒, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๘/๒๗๕-๒๗๖.

^{๕๒}ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๓/๘๓.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “สารีบุตร โมคคัลลานะ พวกเธออาศัยความการุญในภิกษุเหล่านั้น จงพาพวกเธอกลับ ภิกษุเหล่านั้นกำลังจะถึงความย่อยยับ ” พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ ทูลรับสนองพระพุทธพจน์แล้ว ลุกจากอาสนะถวายบังคม ทำประทักษิณแล้วเดินทางไปคยาสี่สประเทศภิกษุรูปหนึ่งยื่นร้องให้อยู่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “ภิกษุร้องให้ทำไม”

เอกราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ เป็นอัครสาวกของพระผู้มีพระภาค ไปในสำนักพระเทวทัต คงชอบใจธรรมของพระเทวทัต”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุ ข้อที่สารีบุตรโมคคัลลานะจะชอบใจธรรมของเทวทัต นั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส แต่เธอทั้งสองไปทำความเข้าใจภิกษุเหล่านั้น ” พระเทวทัตแสดงธรรมอยู่ท่ามกลางบริษัท เธอเห็นพระสารีบุตรพระโมคคัลลานะมาแต่ไกล จึงเตือนภิกษุทั้งหลายว่า “เห็นไหม ธรรมเรากล่าวดีแล้ว พระสารีบุตรโมคคัลลานะอัครสาวกของพระสมณโคตม มาสู่สำนักเรา ต้องชอบใจธรรมของเรา” เมื่อพระเทวทัตกล่าวอย่างนี้

พระโกกาลิกะพูดว่า “เทวทัต ท่านอย่าวางใจพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เธอทั้งสองมีความปรารถนาลามก ลุอำนาจแก่ความปรารถนาลามก ” พระเทวทัตกล่าวว่า “อย่าเลยคุณ ท่านทั้งสองมาดี เพราะชอบใจธรรมของเรา”

พระเทวทัตนิมนต์พระสารีบุตรด้วยอาสนะกิ่งหนึ่งว่า “สารีบุตร นิมนต์นั่งบนอาสนะนี้ ” พระสารีบุตรห้ามว่า “อย่าเลย” ถืออาสนะแห่งหนึ่งนั่ง ณ ที่สมควร แม้พระมหาโมคคัลลานะก็ถืออาสนะแห่งหนึ่งนั่ง ณ ที่สมควร

จากนั้น พระเทวทัตแสดงธรรมกถาให้ภิกษุทั้งหลายเห็นแจ้งสมาทาน อาจหาญ ร่าเริงหลายราตรี แล้วเชื้อเชิญพระสารีบุตรว่า “สารีบุตร ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิถนะแล้ว ธรรมมีกถาของภิกษุทั้งหลายจงแจ่มแจ้งแก่ท่าน เราเมื่อหลังจักเอน ” พระสารีบุตรรับคำ พระเทวทัตผู้ผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้นแล้วจำวัตรโดยข้างเบื้องขวา เธอเห็นคเหน้อยหมดสติสัมปชัญญะครู่เดียวเท่านั้นจึงม่อกลับไป พระสารีบุตร กล่าวสอน พร้าสอน ภิกษุทั้งหลายด้วยธรรมมีกถาอันเป็นอนุศาสนีเจือด้วยอาเทศนาปฏิหารีย์ พระโมคคัลลานะกล่าวสอน พร้าสอน ภิกษุทั้งหลายด้วยธรรมมีกถาอันเป็นอนุศาสนีเจือด้วยอิทธิปาฏิหารีย์ ขณะเมื่อภิกษุเหล่านั้นอันพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะกล่าวสอนอยู่ พร้าสอนอยู่ อย่างนั้น ดวงตาเห็นธรรมที่ปราศจากฐิติ ปราศจากมลทินได้เกิดขึ้นว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา” ที่นั้น พระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า “ท่านทั้งหลาย เราจักไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ผู้ใดชอบใจธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า จงมา”

พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพาภิกษุ ๕๐๐ ไปทางพระเวฬุวัน พระโกกาลิกะปลุกพระเทวทัตให้ลุกขึ้นด้วยพูดว่า “เทวทัตลุกเถิด พระสารีบุตรพระโมคคัลลานะพาภิกษุเหล่านั้นไปแล้ว เราบอกท่านแล้วมิใช่หรือว่า อย่าไว้วางใจพระสารีบุตรพระโมคคัลลานะ เพราะเธอทั้งสองมีความปรารถนาลามก ถึงอำนาจความปรารถนาลามก” จึงแทงที่อกด้วยเข่าโลหิตร้อนได้พุ่งออกจากปากพระเทวทัต ในที่นั้นนั่นเอง^{๕๓}

^{๕๓}วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๒๙๖-๓๐๘.

พระศาสดา ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่บัดนี้เท่านั้น แม้ในกาลที่เธอเกิดในกำเนิด ดิรัจฉาน บุตรของเรามาสู่สำนักของเรา ก็ย่อมงามเหมือนกัน” ตรัสชาดกว่า “ความจำเริญ ย่อมมีแก่ผู้มีศีลทั้งหลาย ผู้ประพฤติปฏิสันถาร ท่านจงดูเนื้อชื้อลักษณะอันหมู่ญาติแวดล้อมมาอยู่หนึ่ง ท่านจงดูเนื้อชื้อกอละนี้ ที่เสื่อมจากญาติทั้งหลายเทียว”

เมื่อพวกภิกษุกราบทูลอีกว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทราบว่าพระเทวทัตให้พระอัครสาวก ๒ องค์นั่งที่ข้างทั้งสองแล้วกล่าวว่า ‘เราจะแสดงธรรมด้วยพุทธลีลา’ ทำกิริยาตามอย่างพระองค์” ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่บัดนี้เท่านั้น แม้ครั้งก่อนเทวทัต ก็พยายามทำตามเยี่ยงอย่างของเรา แต่ไม่สามารถทำได้” ตรัสสนธิจรกาทชาดกว่า

“เออ ก็ วีรกะ ท่านย่อมเห็นนกชื้อสวิกฐกะซึ่งขานเพราะมีสร้อยคอเหมือนนกยูง ซึ่งเป็นตัวของฉันไหมนกสวิกฐกะทำเยี่ยงนกที่เทียวไปได้ทั้งในน้ำและบนบก บริโภคปลาสดเป็นนิത്യนั้น ถูกสาหร่ายพันตายแล้ว”แม้วันอื่นๆ ทรงปรารภกถาเช่นนั้นเหมือนกัน ตรัสชาดกทั้งหลายเป็นต้นว่า

“นกกระไนนี้ เมื่อจะเจาะซึ่งหมู่ไม้ทั้งหลาย ได้เทียวไปแล้วหนอ ที่ต้นไม้มีอวัยวะเป็นไม้แห้งไม่มีแก่น ภายหลังมาถึงไม้ตะเคียนที่มีแก่นเกิดแล้ว ได้ทำลายชมองศิระชะ”และว่า

“ไขข้อของท่านไหลออกแล้ว กระทบมอมของท่านอันข้างเหยียบแล้ว ซีโครงทุกซีของ ท่านอันข้างหักเสียแล้วคราวนี้งามหน้าละซีเพื่อน”ทรงปรารภกถาว่า “พระเทวทัต เป็นผู้ก่อตัณญา” จึงตรัสชาดกทั้งหลายมีอาทิว่า

“ข้าพเจ้าได้ทำกิจให้ท่านจนสุดกำลังของข้าพเจ้าที่มีอยู่เทียว ข้าแต่พระยาเนื้อ ข้าพเจ้าขออนอบน้อมต่อท่าน ข้าพเจ้าน่าจะได้อะไร บ้างซี ข้อที่เจ้าอยู่ในระหว่างฟันของเรา ผู้มีโลหิตเป็นภิกษา ทำกรรมหยาบเข้าเป็นนิത്യ ยังเป็นอยู่ได้ ก็เป็นลามมากอยู่แล้ว”

ทรงปรารภความตะเกียกตะกาย เพื่อจะฆ่าพระองค์ของพระเทวทัต ตรัสชาดกทั้งหลายเป็นต้นว่า “ดูก่อนไม้มะลิ้น ข้อที่เจ้ากลิ้งมานี้ กวางรู้แล้ว เราจักไปยังไม้มะลิ้นต้นอื่น เพราะว่าผลของเจ้า เราไม่ชอบใจ”

เมื่อกลายยังเป็นไปอยู่อีกว่า “พระเทวทัตเสื่อมแล้วจากผล ๒ ประการคือ จากลามสักการะ ประการหนึ่ง จากสามัญผลประการหนึ่ง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่บัดนี้เท่านั้น แม้ครั้งก่อน เทวทัตก็เสื่อมแล้วเหมือนกัน” แล้วตรัสชาดกทั้งหลายเป็นต้นว่า

“ตาทั้งสองแตกแล้ว ฝ่าเท้าหายแล้ว และเพื่อนบ้านก็บาดหมางกัน ฝ่าและเมียบสองคนนั้น มี การงานเสียหายแล้วทั้งสองทางคือ ทั้งทางน้ำทั้งทางบก” พระศาสดา เมื่อประทับอยู่กรุงราชคฤห์ทรงปรารภพระเทวทัตตรัสชาดกเป็นอันมากเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่เมืองสาวัตถี ประทับอยู่ในพระ วัดพระเชตุวันมหาวิหาร^{๕๔}

ภิกษุทั้งหลาย เทวทัตมีจิตอันสัทธรรม ๘ ประการ ครอบงำ ย้ายแล้ว จักเกิดในอบายตก นรกชั้วก็ช่วยเหลือไม่ได้ อสัทธรรม ๘ ประการคือ

^{๕๔} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๙๔-๒๙๗.

๑. เทวทัตมีจิตอันลามกครอบงำ ย่ำยีแล้ว จักเกิดในอบายตกนรกตั้งอยู่ตลอดกับ
ช่วยเหลือไม่ได้

๒. เทวทัตมีจิตอันความเสื่อมลามกครอบงำ ย่ำยีแล้ว...

๓. เทวทัตมีจิตอันยศครอบงำ ย่ำยีแล้ว...

๔. เทวทัตมีจิตอันความเสื่อมยศครอบงำ ย่ำยีแล้ว...

๕. เทวทัตมีจิตอันสักการะครอบงำ ย่ำยีแล้ว...

๖. เทวทัตมีจิตอันความเสื่อมสักการะครอบงำ ย่ำยีแล้ว...

๗. เทวทัตมีจิตอันความปรารถนาลามกครอบงำ ย่ำยีแล้ว

๘. เทวทัตมีจิตอันความเป็นมิตรชั่วครอบงำ ย่ำยีแล้วจักเกิดในอบาย ตกนรก ตั้งอยู่ตลอด
กับช่วยเหลือไม่ได้

ภิกษุทั้งหลาย เทวทัตมีจิตอันอสังฆธรรม ๘ ประการนี้แหละ ครอบงำ ย่ำยีแล้ว จักเกิดใน
อบาย ตกนรก ตั้งอยู่ตลอดกับช่วยเหลือไม่ได้^{๕๕}

“ภิกษุทั้งหลาย พระเทวทัตถูกอสังฆธรรม ๓ ประการครอบงำย่ำยีจิต ต้องไปเกิดในอบาย
ต้องไปเกิดในนรก ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์กับ แก่ไข่มิได้ อสังฆธรรม ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เทวทัตถูกความปรารถนาชั่วครอบงำย่ำยีจิต ต้องไปเกิดในอบายต้องไปเกิดในนรก
ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์กับ แก่ไข่มิได้

๒. เทวทัตถูกความมีมิตรชั่วครอบงำย่ำยีจิต ต้องไปเกิดในอบาย ต้องไปเกิดในนรก ดำรง
อยู่ชั่วนิรันดร์กับ แก่ไข่มิได้

๓. เมื่อยังมีมรรคผลที่ควรทำให้สูงขึ้น เทวทัตกลับมาถึงความเสื่อมเสียกลางคัน เพราะ
บรรลुकุณวิเศษขั้นต่ำ

ภิกษุทั้งหลาย เทวทัตถูกอสังฆธรรม ๓ ประการนี้แล ครอบงำย่ำยีจิต ต้องไปเกิดในอบาย
ต้องไปเกิดในนรก ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์กับ แก่ไข่มิได้”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์
ดังนี้ว่า

“ ใครๆ อย่าได้เกิดเป็นคนปรารถนาชั่วไม่ว่าในกาลไหนๆ ในโลกเธอทั้งหลายจงรู้จักเทวทัต
ว่ามีคติเหมือนกับคนปรารถนาชั่วเทวทัตเป็นที่ยกย่องกันว่า เป็นบัณฑิตเป็นที่รู้จักกันว่า ได้อบรมตนแล้ว
เราได้ฟังมาว่า เทวทัตดุจรุ่งเรืองอยู่ด้วยศเทวทัตนั้นสิ่งสมความประมาทเปียดเบียนตถาคตนั้นจึงต้อง
ไปเกิดในนรกอเวจี มีประตุ ๔ ด้านน่าสะพรึงกลัวยิ่งนัก

ผู้ใดประทุษร้ายต่อคนที่ไม่ประทุษร้ายผู้ไม่ทำกรรมชั่วบาปย่อมถูกต้องเฉพาะผู้นั้นเท่านั้นผู้
มีจิตคิดประทุษร้าย ไม่มีความเอื้อเฟื้อ

^{๕๕} พ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๓๑๐-๓๑๑.

ผู้ใดเบียดเบียนตลาคต ผู้เสด็จไปตีมีพระทัยสงบ ด้วยการกล่าวตำนานการตำหนิพระองค์ ย่อมฟังไม่ขึ้นเปรียบเหมือนผู้ที่ตั้งใจประทุษร้ายมหาสมุทรด้วยยาพิษจำนวนเป็นหม้อเขาไม่อาจ ประทุษร้ายได้ เพราะมหาสมุทรนำกล้ว^{๕๖} ภิกษุผู้ดำเนินตามมรรคาของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกพึง ถึงความสิ้นทุกข์ได้บัณฑิตทำพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกให้เป็นกัลยาณมิตรและคบหาท่าน เหล่านี้^{๕๗}

ต่อมา ฝ่ายพระเทวทัตเป็นไข้อยู่ถึง ๙ เดือน ในวาระสุดท้ายใครจะเฝ้าพระศาสดาจึงบอก พวกสาวกของตนว่า “ท่านทั้งหลาย เราใครจะเฝ้าพระศาสดา ท่านทั้งหลายจงพาเราไปหาพระศาสดา ด้วยเถิด” เมื่อสาวกตอบว่า “ท่าน ในเวลาที่ยังไม่เป็นไข ประพฤติเป็นคนมีเวรกับพระศาสดา ข้าพเจ้า จักนำท่านไปในที่พระศาสดาประทับอยู่ได้อย่างไร” ได้ขอรับรองว่า “ท่านทั้งหลายอย่าให้ข้าพเจ้าฉิบหาย เลย ข้าพเจ้าทำความอาฆาตในพระศาสดา แต่สำหรับพระศาสดา ห้ามความอาฆาตในข้าพเจ้าแม่ ประมาณเท่าปลายผมไม่” จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้นทรงมีพระทัยสม่าเสมอในบุคคลทั่วไปคือ ใน นายขมังธนูในพระเทวทัต ในโจรอกคูลิมล ในช่างธนบาลและในพระราหุลเพราะฉะนั้น พระเทวทัต จึงอ้อนวอนแล้วอ้อนวอนอีกว่า “ท่านทั้งหลาย จงพาข้าพเจ้าไปเฝ้า เพื่อเห็นพระพักตร์ของพระผู้มี พระภาคด้วยเถิด” พวกบริวารพาไปด้วยเตียงน้อย ภิกษุทั้งหลายได้ยินการมาของพระเทวทัต กราบ ทูลพระศาสดาว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าว่าพระเทวทัตมาเพื่อเฝ้าพระองค์ ” ตรัสว่า “เทวทัตจะ ไม่ได้เห็นเรา” ด้วยว่า ภิกษุเหล่านั้น จะไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้าอีก จำเดิมแต่กาลที่ขอวัตถุ ๕ ประการ ข้อนี้อย่อมเป็นธรรมดา พวกภิกษุกราบทูลว่า “พระเทวทัตมาถึงที่โน้นและที่โน้นแล้ว พระเจ้าข้า”

พระศาสดา. เทวทัตจงทำสิ่งที่ปรารถนาเถอะ แต่อย่างไรเสีย เธอก็จักไม่ได้เห็นเราภิกษุ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระเทวทัตมาถึงที่ประมาณโยชน์หนึ่งแต่ที่นี่แล้ว และทูลต่อๆ ไปอีกว่า มาถึงกึ่ง โยชน์แล้ว คาพยุตหนึ่งแล้ว มาถึงที่ใกล้สระโบกขรณีแล้ว พระเจ้าข้า

พระศาสดา. แม้หากเทวทัตจะเข้ามาภายในพระเชตวัน จะไม่ได้เห็นเราพวกสาวกพาพระ เทวทัตมา วางเตียงลงริมฝั่งสระโบกขรณีใกล้พระเชตวัน ต่างก็พากันลงไปอาบน้ำ

ในขณะนั้น พระเทวทัตลุกจากเตียงนั่งวางเท้าทั้งสองบนพื้นดิน เท้าทั้งสองก็จมแผ่นดิน เธอจมลงโดยลำดับเพียงข้อเท้า เพียงเข่า เพียงเอว เพียงนม จนถึงคอ ในเวลาที่กระดุกคางจดถึง พื้นดิน ได้กล่าวคาถาว่า

“ข้าพระองค์ขอถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นบุคคลเลิศเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เป็นสารถิ ฝีกนรชน มีพระจักขุรอบคอบมีพระลักษณะแต่ละอย่างเกิดด้วยบุญตั้งร้อยว่าเป็นที่พึง ด้วยกระดุก เหล่านี้พร้อมด้วยลมหายใจ”

ด้วยว่า พระตลาคตเจ้าทรงเห็นฐานะนี้ จึงโปรดให้พระเทวทัตบวช ถ้าพระเทวทัตไม่ได้ บวช เป็นคฤหัสถ์จักทำกรรมหนัก จักไม่ได้ทำปัจจัยแห่งภพต่อไป เมื่อบวชแล้ว ถึงทำกรรมหนักก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังสามารถทำปัจจัยแห่งภพต่อไปได้” เพราะฉะนั้น พระศาสดาจึงโปรดให้เธอบวช

^{๕๖} นำกล้ว หมายถึงทั้งกว้างและลึก อังใน พุ.อิติ.อ. (บาลี) ๘๘/๓๑๙.

^{๕๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๐/๒๑๑, พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๙/๔๕๘-๔๖๐, วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๓๑๓-๓๑๔.

จริงอยู่ พระเทวทัตจักเป็น **พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอัญญิสสระ** ในที่สุดแห่งแสนกัลป์นี้ จมดินไปเกิดในอเวจี เป็นผู้ไม่ไหวติง ถูกไฟไหม้ เพราะผิดในพระพุทธรูป ผู้ไม่หวั่นไหว มีสระสูงประมาณ ๑๐๐ โยชน์ เกิดในก้นอเวจีประมาณ ๓๐๐ โยชน์ ศีรษะสอดเข้าไปสู่แผ่นดินในเบื้องบน จนถึงหมวกหู เท้าทั้งสองจมแผ่นดินเหล็กลงไปข้างล่าง จนถึงข้อเท้า หลาวเหล็กมีขนาดเท่าลำตาลต้นใหญ่ ออกมาจากฝาด้านหลัง แทะกลางหลังทะลุหน้าอก ปักฝาด้านหน้า อีกหลาวหนึ่งออกมาจากฝาด้านขวา แทะซี่ข้างเบื้องขวา ทะลุออกซี่ข้างเบื้องซ้าย อีกหลาวหนึ่งออกมาจากแผ่นข้างบน แทะกระหม่อมทะลุออกส่วนเบื้องล่าง ปักลงสู่แผ่นดินเหล็ก เป็นผู้ไหวติงไม่ได้ถูกไฟไหม้ในอเวจีนั้น ด้วยประการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลายสนทนากันว่า “พระเทวทัตถึงฐานะประมาณนี้ ไม่ทันได้เฝ้าพระศาสดาจมลงสู่แผ่นดิน” พระศาสดาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เทวทัตประพฤติผิดในเรา จมดินลงไปบัดนี้เท่านั้นหา มิได้ แม้ในครั้งก่อน เธอก็จมลงเหมือนกัน” เพื่อทรงแสดงความเป็นบุรุษผู้หลงทางอันพระองค์ปลอมโยนแล้ว ยกขึ้นหลังให้ถึงที่อันเกษมกลับมาตดงทั้งหลายถึง ๓ ครั้งคือ ที่ปลาย ที่ท่ามกลาง ที่โคน ในวาระที่ ๓ เมื่อก้าวล่วงคลองจักขุแห่งมหาบุรุษแล้ว ก็จมลงในแผ่นดิน ในกาลที่พระองค์เป็นพระยาช้างจึงตรัสชวาคสิวนาคชวาคกว่าด้วยพญาช้างสีละวะ (ซึ่งรุกขเทวดาสถิตอยู่ในไพรสนธ์นั้นในเวลา ที่คนชั่วถูกแผ่นดินสูบจึงกล่าวว่า “ออกตณฺยุสสโปสสสนิจจวิวรทสสิโน สพฺพญเจปฐฺวิทชฺชาเนวนนํภิรารยติ: คนอกตณฺญุคอยจบัผิตอยู่เป็นนิตย์ถึงจะให้แผ่นดินทั้งหมดก็ทำให้เขาพึงพอใจไม่ได้เลย”^{๕๘})

เมื่อตรัสคาถาเบื้องต้น จึงตรัสขันตีวาทีชวาค เพื่อทรงแสดงความเป็นพระเทวทัตเมื่อครั้งเป็นพระเจ้ากมลพยุหะประพฤติผิดในพระองค์ ผู้เป็นขันตีวาทีดาบสแล้วจมลงสู่แผ่นดิน และจุลลธรรมपालชวาคก็เพื่อทรงแสดงความเป็นพระเทวทัต ครั้งเป็นพระเจ้ามหาปตาปะประพฤติผิดในพระองค์ผู้เป็นจุลลธรรมपालแล้วจมลงสู่แผ่นดินเมื่อพระเทวทัตจมดินไปแล้ว มหาชนร่าเริงยินดี ให้ยกธงชัยธงปฎากและต้นกล้วย ตั้งหม้อน้ำแล้ว เล่นมหรสพใหญ่ด้วยปรารภว่า “เป็นลาภของพวกเราหนอ” พวกภิกษุกราบทูลความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระเทวทัตตายแล้ว มหาชนยินดีมิใช่แต่บัดนี้เท่านั้น แม้ครั้งก่อนก็ยินดีแล้วเหมือนกัน” เพื่อทรงแสดงความเป็นผู้ยินดีในเมื่อพระราชาพระนามว่าปิงคละ ในนครพาราณสีซึ่งดูร้าย หยาบช้า ไม่เป็นที่รักของมหาชนทั่วไปสวรรคต จึงตรัสปิงคละชวาคนี้ว่า

พระโพธิสัตว์ถามว่า “ชนทั้งสี่อันพระเจ้าปิงคละเบียดเบียนแล้ว เมื่อท้าวเธอสวรรคตแล้ว ชนทั้งหลายย่อมแสวยปีติ พระเจ้าปิงคละมีพระเนตรไม่ดำ ได้เป็นที่รักของเจ้าหรือแนะนำบุตรเหตุไรเจ้าจึงร้องไห้”

นายประตูดตอบว่า “พระราชามีพระเนตรไม่ดำ หาได้เป็นที่รักของข้าพระองค์ไม่ ข้าพระองค์กลัวแต่การเสด็จกลับมาของพระราชาชนั้น ด้วยว่า พระราชาพระองค์นั้นเสด็จไปจากที่นี่แล้ว พึงเบียดเบียนมัจจุราช มัจจุราชนั้นถูกเบียดเบียนแล้วพึงนำพระองค์กลับมาที่นี่อีก”

ภิกษุทั้งหลาย ทูลถามพระศาสดาว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ พระเทวทัตไปเกิด ณ ที่ไหน” พระศาสดาตรัสว่า “ในอเวจีมหานรก” ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญพระ

^{๕๘} ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๗๒/๓๐,ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๓๘. ธรรมปทภูฏกถา (ปฐโมภาโค)

เทวทัตประพฤติเดือดร้อนในโลกนี้แล้ว ไปเกิดในสถานที่เดือดร้อนนั้นอีกหรือ ” พระศาสดา ตรัสว่า “อย่างนั้น ภิกษุ ขนทั้งหลายจะเป็นบรรพชิตก็ตาม เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม มีปกติอยู่ด้วยความประมาท ย่อมเดือดร้อนในโลกทั้งสอง” ตรัสพระคาถาว่า “ผู้ทำบาปเป็นปกติย่อมเดือดร้อนในโลกนี้ตายไปแล้วก็ ยังเดือดร้อนในโลกหน้าชื่อว่าเดือดร้อนในโลกทั้งสองเขาย่อมเดือดร้อนใจว่า “เราทำได้ทำบาปไว้แล้ว ” ครั้นไปสู่ทุกคติ เขายังเดือดร้อนมากขึ้น”^{๕๙}

พระเทวทัตมีเจตจำนงในการคิดปรุงแต่งอกุศลกรรม และลงมือกระทำความผิดนั้นอย่าง ชะมักเขม้นปะติดปะต่ออย่างไม่ย่อท้อลดละ โดยมุ่งหวังผลแห่งเจตนาที่ตนครุ่นคิดเป็นประมาททั้งนี้ เจตนาของพระเทวทัตเป็นบาป โดยลึมนึกไปว่าผลแห่งวิบากกรรมที่ตนกระทำและสั่งสมนั้นก็ย่อม ให้ผลในระหว่างๆ ทุกๆ ขณะเหมือนกัน เช่น กรรมดีย่อมให้วิบากผลเป็นความดีความสุขกรรมช่วยยอม ให้วิบากผลเป็นความชั่วความทุกข์ หรือกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้างผลแห่งวิบากกรรมนั้นก็ให้ผลเป็นสุข บ้างเป็นทุกข์บ้างแต่พระเทวทัตเลือกที่จะให้จิตจดจ่อ จมปลัก ยึดติด พอกพูน บากบั่น ชะมักเขม้น เพียรพยายามอยู่แต่กับการคิดค้นหาวิธีการกระทำความชั่ว แม้กรรมชั่วที่ตนคิดและกระทำจะไม่ สำเร็จตามเจตนาที่ตั้งไว้ก็ตาม แต่ก็ไม่ยอมลดละหรือล้มเลิกอยู่เพียงแค่นั้น ยังคิดปรุงแต่งมุ่งหาวิธีการ อื่นที่ตนคิดว่า น่าจะนำความสำเร็จมาสู่ตนให้ได้อย่างต่อเนื่อง เจตนาและการคิดปรุงแต่งลักษณะ อย่างนี้จึงเข้าข่ายเป็น “อกิสังขารมาร” เพราะเป็นความคิดปรุงแต่งที่เป็นอุปสรรคบั่นทอนความสุข ความเจริญ และขัดขวางปิดกั้นหนทางแห่งความหลุดพ้นคือพระนิพพาน มีแต่จะเป็นไปเพื่อก่อให้เกิด ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะทุกขโทมนัส อุปายาสไม่มีที่สิ้นสุด

แม้ในวาระสุดท้าย พระเทวทัตจะมาระลឹกลึกถึงผลของกรรมชั่ว ที่ตนได้กระทำลงไปแต่ก็ สายเกินแก้ไข ต้องไปตกนรกหมกไหม้ชดใช้กรรมในอเวจี แต่ยังมีดีที่พระเทวทัตมาระลឹกลึกและสำนึกผิด ในกรรมชั่ว ที่ตนได้ล่วงเกินต่อพระพุทธองค์และสารภาพความผิดนั้น ในขณะที่ตนกำลังจมลงสู่ แผ่นดิน ซึ่งหลังจากพระเทวทัตได้ชดใช้ผลกรรมชั่วของตนหมดสิ้นแล้ว ด้วยผลแห่งการระลึกและ สำนึกผิดในสิ่งที่ตนได้กระทำ จึงเป็นพลวปัจจัยให้พระเทวทัตได้ไปเกิดเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าต่อไปใน อนาคตกาล

กรรมสมคบคิดพระเทวทัตประพฤติผิดในพระศาสดา ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณต่อตนทรงเป็น ผู้ให้การบรรพชาอุปสมบท เปรียบได้เช่นกับผู้ประทานการกำเนิด เป็นพระภิกษุในทาง พระพุทธศาสนาแม้ในระยะแรกพระเทวทัตจะประพฤติดีปฏิบัติชอบ จนได้มานอภิญาสมาบัติ สามารถที่จะแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้ แทนที่พระเทวทัตจะสำนึกระลึกถึงพระคุณของ พระองค์ และมุ่งปฏิบัติเพื่อบรรลุผลที่สูงขึ้นไป แต่พระเทวทัตกลับหลงใหลกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มาน สมาบัตินั้นและปล่อยให้อำนาจความโลภ โกรธ หลง ความอิจฉาริษยา อาฆาตมาดร้าย มานะทิฎฐิ ความทะเยอทะยานมักใหญ่ใฝ่สูง ข่มขู่บังคับการจิตใจจนไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์

^{๕๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗/๒๙, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๙๖-๒๐๒ , อรรถกถาธรรมบทอธิบายว่า “เดือนร้อนในโลกนี้ คือยอมเดือนร้อนเพราะเหตุสักว่าโทมนัสสเวทนา เพราะความเดือดร้อนแห่งกรรม ฯ เมื่อตายไปแล้วยอม เดือนร้อน ได้แก่ เดือดร้อนด้วยทุกข์ในอบายภูมิ เพราะมีความทรมานยิ่งนัก ด้วยความเดือนร้อนอันเกิดจากวิบาก กรรม ฯ ปาปการี ผู้มีปกติทำบาป คือผู้ทำความชั่วหลากหลายชนิดนานับประการ อ้างใน ธ.อ.(บาลี) ๑/ ๑๔๐.ธมมปทภูฏกถา (ปฐโมภาโค)

ประพุดิตนเป็นคนอกตัญญูไม่รู้คุณและไม่ตอบแทนคุณ เป็นคนเนรคุณลบหลู่ดูหมิ่นพระคุณของพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า ยกตนเสมอเหมือนพระศาสดา ตะเกียกตะกายเพื่อจะทำลายสงฆ์ มีจิตคิด
ประทุษร้ายวางแผนลอบปลงพระชนม์ชีพของพระศาสดา หวังที่จะยกตนเองขึ้นเป็นพระศาสดา
ปกครองสงฆ์แทนกระบวนการคิดปรุงแต่งที่เป็นบาปของพระเทวทัต มีจุดเริ่มต้นมาจากอำนาจของ
กิเลสสาร กิเลสเป็นเหตุให้กระทำการกรรม กรรมคือการกระทำ มีการกระทำทำให้เกิดผลของการ
กระทำคือวิบาก วิบากก็หล่อเลี้ยงกิเลสคือความอยากไว้ต่อไป วนเวียนกันไปมาอยู่อย่างนี้ที่เรียกว่า
“สังสารวัฏฏ์”^{๖๐}

พระเทวทัตมิได้ประพุดิตัวเฉพาะตัวเองเท่านั้น แต่ยังชักชวนโน้มน้าวสมคบคิดวางแผน
ชั่วร้ายร่วมกับพระเจ้าอชาตศัตรู ด้วยการยุยงส่งเสริมให้พระเจ้าอชาตศัตรูเห็นดีเห็นงามกับการ
กระทำของตน ด้วยการวางแผนลอบปลงพระชนม์พระราชบิดาคือพระเจ้าพิมพิสาร ให้ถึงแก่สวรรคต
แล้วตนเองขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ปกครองแทน

กรณีตัวอย่างที่ ๒ อภิสังขารมาร ในฐานะเป็นอุปสรรค ขัดขวางการบรรลุธรรมของพระเจ้าอชาตศัตรู

เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูอยู่ในพระครรภ์ พระเทวีเกิดการแพ้ท้องอย่างหนักถึงขนาดที่ว่า
“เราต้องการดื่มโลหิตพระพาดาเปื้องขวาของพระราชา ” พระนางมีพระดำริว่า “การแพ้ท้องเกิดขึ้น
หนัก” ไม่อาจบอกใครได้ จึงซุบซอมผิวพรรณซีดลงพระราชาตรัสถามว่า “พระนาง ร่างกายของเธอมี
ผิวพรรณผิดปกติ มีเรื่องอะไรหรือ ” ทูลว่า “โปรดอย่าถามกระหม่อมฉันเลย ” มีรับสั่งว่า “พระนาง
เมื่อไม่บอกความประสงค์ของเธอแก่ฉัน แล้วเธอจะบอกกับใคร ” ทรงรบเร้าด้วยประการต่างๆ ครั้น
ทรงทราบเท่านั้นก็รับสั่งว่า “นางนี้โง่ เรื่องนี้สำคัญกับเรอนักหนาหรือ ” รับสั่งให้เรียกหมอมามาเอาเม็ด
ทองกรีดพระพาดาแล้วรองพระโลหิตด้วยจอกทองคำ เจือด้วยน้ำให้พระนางดื่มราชบัณฑิตทั้งหลาย
ทราบข่าวนั้นพากันพยากรณ์ว่า “พระโอรสในครรภ์ จักเป็นศัตรูแก่พระราชา พระราชาจะถูก
พระโอรสปลงพระชนม์”

พระเทวีทรงสดับข่าวนั้น มีดำริว่า “ลูกในท้องของเรา จะฆ่าพระราชา ” มีพระประสงค์จะ
ทำลายครรภ์ให้ตกไป เสด็จไปพระราชอุทยานให้ปีบพระครรภ์ แต่พระครรภ์ก็ไม่ตก พระนางเสด็จไป
ให้ทำอย่างนั้นหลายครั้ง พระราชาทรงสงสัยสืบได้ว่า “เทวี เสด็จไปพระราชอุทยานบ่อยๆทำอะไร ”
ทราบเหตุนี้ ห้ามนางว่า “พระนาง ลูกในท้องยังไม่รู้ว่าเป็นชายหรือหญิงเลย พระนางก็กระทำการนี้เสีย
แล้ว โทษมหันต์ของเรานี้ จะกระจายไปทั่วชมพูทวีป พระนางอย่าทำอย่างนี้อีกเลย ” ได้ให้การ
อารักขา

พระนางได้สำคัญมั่นหมายในใจว่า “เวลาคลอดจะฆ่าเสีย ” ในเวลาคลอด พวกเจ้าหน้าที่
อารักขาได้นำพระกุมารออกไป ต่อมา เมื่อพระกุมารเจริญวัยจึงนำมาแสดงแก่พระเทวี พอพระเทวี
ทอดพระเนตรเห็นพระกุมารเท่านั้น พระนางเกิดความรักในพระโอรส ฉะนั้น จึงไม่อาจจะฆ่าพระ
กุมารได้ แม้พระราชาก็ได้พระราชทานตำแหน่งอุปราชแก่พระโอรส

^{๖๐} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) , คู่มือเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์ , (กรุงเทพมหานคร :ธรรมสภา , ๒๕๕๐), หน้า ๗๔.

พระเทวทัตอยู่ในที่ลับคิดว่า พระสารีบุตรก็มีบริษัทมาก พระโมคคัลลานะก็มีบริษัทมาก พระมหากัสสปก็มีบริษัทมาก ท่านเหล่านี้มีความเป็นเลิศคนละอย่างๆ ถึงเพียงนี้ แม้เราก็จะแสดงความเป็นเลิศสักอย่างหนึ่ง พระเทวทัตเมื่อไม่มีลาภก็ขาดบริวาร จึงคิดว่า “เราจะทำลาภให้เกิดขึ้น” จึงใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทำให้อาตมภาพเสื่อมใส พอรู้ว่าพระกุมารเสื่อมใสคืนเคยอย่างยิ่ง ถึงขนาดมาสู่ที่บารุงของตนทั้งเข้าเย็น พร้อมด้วยบริวารเต็มรถ ๕๐๐ คันวันหนึ่งเข้าไปหาทูลว่า “กุมารเมื่อก่อนมนุษย์ทั้งหลายมีอายุยืน แต่เดี๋ยวนี้มีอายุน้อยถ้อยอย่างนั้น พระองค์จงปลงพระชนม์พระบิดาแล้วเป็นพระราชอาญา ส่วนอาตมภาพ จักปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคแล้ว เป็นพระพุทธรูปเจ้าแทน” ส่งพระกุมารไปปลงพระชนม์พระบิดา พระกุมารหลงเชื่อด้วยเข้าใจว่า “พระเทวทัตมีอำนาจมาก สิ่งที่พระเทวทัตไม่รู้แจ้งคงจะไม่มี” จึงเหินบกฤษที่พระอรุณจะฆ่ากลางวันแสกๆ แต่เพราะมีความกลัวหวาดหวั่น สะดุ้ง ตื่นเต้น เข้าไปภายในพระราชฐานทำอาการแปลกๆ มีประการดั่งที่กล่าวมาแล้ว เหล่าอำมาตย์จับพระกุมารได้ จึงนำตัวมาปรึกษาโทษกันว่า “พระกุมารจะต้องถูกประหาร พระเทวทัตจะต้องถูกประหาร และภิกษุพวกพระเทวทัตทั้งหมดจะต้องถูกประหาร” นำความนั้นขึ้นกราบทูลแด่พระราชอาญาว่า “พวกข้าพระองค์ จักทำตามพระราชอาญา” พระราชอาทรลงตำแหน่งของพวกอำมาตย์ที่ประสงค์จะลงโทษประหาร ตั้งพวกอำมาตย์ที่ไม่ต้องการให้ลงโทษประหารไว้ในตำแหน่งสูงตรัสถามพระกุมารว่า “ลูก เจ้าต้องการจะฆ่าพ่อเพื่ออะไร” พระกุมารทูลว่า “ต้องการราชสมบัติ พระเจ้าข้า” ได้พระราชทานราชสมบัติแก่พระโอรสพระกุมาร แจ้งข่าวนั้นแก่พระเทวทัตว่า “ความปรารถนาของเรา สำเร็จแล้ว”

ลำดับนั้นพระเทวทัตกล่าว “พระองค์เหมือนคนเอาสุนัขจิ้งจอกไปขังไว้ในกรงขังหนึ่ง แล้วสำคัญว่าทำกิจสำเร็จเรียบร้อยแล้ว อีกสองสามวัน พระบิดาของพระองค์ทรงคิดว่า ‘พระองค์ทำการดูหมิ่น’ จักเป็นพระราชอาญาเสียเอง” พระกุมารถามว่า “อย่างนั้น ข้าพเจ้าควรจะทำอย่างไร” พระเทวทัตทูลว่า “จงฆ่าชนิดถอนรากถอนโคนเลย” พระกุมารตรัสว่า “พระบิดาของข้าพเจ้า ไม่ควรฆ่าด้วยศาสตราไม้ไชหรือ” พระเทวทัตทูลว่า “จงฆ่าด้วยการตัดพระกระยาหาร” พระกุมารสั่งให้เอาตัวพระบิดาขังไว้ในเรือนอบ สั่งไว้ว่า “นอกจากพระมารดาแล้ว อย่าให้คนอื่นเข้าเยี่ยม”

พระเทวีทรงใส่พระกระยาหารในขันทองคำ แล้วห่อชายพกเข้าเยี่ยมพระราชอาทรพระราชเสวยพระกระยาหารนั้น ทรงประท้วงพระชนม์ชีพอยู่ได้ พระกุมารตรัสถามว่า “พระบิดาของเราดำรงพระชนม์อยู่ได้อย่างไร” ทรงทราบความเป็นไปนั้นแล้ว จึงตรัสสั่งห้ามมิให้พระมารดานำสิ่งของใส่ชายพกเข้าเยี่ยมพระเทวีใส่พระกระยาหารไว้ในพระเมาสีเข้าเยี่ยม พระกุมารทรงทราบเหตุนี้ รับสั่งห้ามมิให้พระมารดา มุ่งพระเมาสีเข้าเยี่ยมพระเทวีทรงใส่พระกระยาหารไว้ในฉลองพระบาททองปิดมิดชิด ทรงฉลองพระบาททองเข้าเยี่ยม พระราชอาทรทรงพระชนม์อยู่ด้วยพระกระยาหารนั้น พระกุมารถามอีกว่า “พระบิดาดำรงพระชนม์อยู่ได้อย่างไร” ทรงทราบความนั้น ตรัสสั่งห้ามมิให้แม่แต่ฉลองพระบาทเข้าเยี่ยมพระเทวีทรงसनพระวรกายของพระองค์ด้วยน้ำหอม แล้วทาพระวรกายด้วยอาหารมีรสอร่อย ๔ อย่าง ทรงห่มพระภูษาเข้าเยี่ยม พระราชอาทรทรงเสวยพระวรกายของพระเทวีประท้วงพระชนม์ชีพอยู่ได้ พระกุมารถามอีก ครั้นทรงทราบความนั้น จึงตรัสสั่งห้ามว่า “ตั้งแต่นี้ไป ห้ามพระมารดาเข้าเยี่ยม”

พระเทวีประทับยืนอยู่หน้าประตู ทรงกันแสงคร่ำครวญว่า “ข้าแต่พระสวามี เวลาที่เขาเป็นทารก พระองค์ก็ไม่ให้โอกาสฆ่าเขา ทรงเลี้ยงศัตรูของพระองค์ไว้ด้วยพระองค์เองแท้ๆ การเห็น

พระองค์ครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้าย ต่อแต่นี้ไป หม่อมฉันจะไม่ได้เห็นพระองค์อีก ถ้าโทษของหม่อมฉันมีอยู่ ขอได้โปรดพระราชทานอภัยโทษด้วยเถิด พระเจ้าข้า ” ก็เสด็จกลับ ตั้งแต่นั้นมาพระราชาก็ไม่ได้เสวยพระกระยาหาร ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ได้ด้วยความสุขประกอบด้วยมรรคผลเพราะพระองค์ทรงเป็นพระโสดาบัน ด้วยวิธีเดินจงกรม พระวรกายของพระองค์เปล่งปลั่งยิ่งนักพระกุมารตรัสถามว่า “พนายพระบิดาของเราเรียงดำรงพระชนม์อยู่ได้อย่างไร ครั้นทรงทราบว่า ยังดำรงพระชนม์อยู่ได้ด้วยวิธีเดินจงกรม พระเจ้าข้า ข้าพระวรกายยังเปล่งปลั่งยิ่งขึ้นอีก ” จึงทรงดำริว่า “เราจะไม่ให้พระบิดาของเราเดินจงกรมได้ ” ทรงบังคับช่างกลบกว่า “พวกท่าน จงเอามีดโกนผ่าพระบาททั้ง ๒ ของพระบิดา เอาน้ำมันผสมเกลือทาแล้วอย่างด้วยถ่านไม้ตะเคียน ซึ่งติดไฟคุ้ไม่มีเปลว ” ส่งพวกช่างกลบไป พระราชาทอดพระเนตรเห็นพวกช่างกลบมา ทรงดำริว่า “ลูกของเรา คงจะมีใครเตือนให้รู้สึกตัวแน่แล้ว ช่างกลบเหล่านี้ คงจะมาแต่งหนวดเคราของเรา ”

ช่างกลบเหล่านั้น ไปถวายบังคมแล้วยืนอยู่ ครั้นถูกถามว่า “มาทำไม ” จึงกราบทูลให้ทรงทราบ พระราชาพิมพิสารตรัสว่า “พวกเจ้าจงทำตามพระราชหฤทัยของพระราชบิดาเถิด ” พวกช่างกลบกราบทูลว่า “ขอจงทรงประทับนั่งเถิด พระเจ้าข้า ” ถวายบังคมพระเจ้าพิมพิสารแล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พวกข้าพระองค์จำต้องทำตามพระราชโองการ ขอพระองค์อย่าทรงพิโรธพวกข้าพระองค์เลย การทำเช่นนี้ไม่สมควรแก่พระราชผู้ทรงธรรมเช่นกับพระองค์ ” จับที่ข้อพระบาทด้วยมือซ้าย ใช้มือขวาจับมิดโกนผ่าพื้นพระบาททั้ง ๒ ช่าง เอาน้ำมันผสมเกลือทาแล้วอย่างด้วยถ่านเพลิงไม้ตะเคียน ที่กำลังคุ้ไม่มีเปลวเล่ากันมาว่า ในกาลก่อนพระราชบิดาพิมพิสารได้ทรงฉลองพระบาทเข้าไปในลานพระเจดีย์ และเอาพระบาทที่ไม่ได้ชำระเหยียบเสือกที่เขาน้ำไว้สำหรับนั้น นี้เป็นผลของบาปนั้น

พระราชบิดาพิมพิสาร ทรงเกิดทุกขเวทนาอย่างรุนแรง ทรงรำพึงอยู่แต่ว่า “อโหพุทโธอโหธมโม อโหสงโฆ ” เท่านั้น ทรงเหี่ยวแห้งไปเหมือนพวงดอกไม้ ที่เขาวางไว้ในลานพระเจดีย์บังเกิดเป็นยักษ์ชื่อชนวสกะ เป็นผู้รับใช้ของท้าวเวสสุวรรณในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชในขณะเดียวกัน พระโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูก็ประสูติ หนังสือ ๒ ฉบับคือข่าวพระโอรสประสูติฉบับหนึ่ง ข่าวพระบิดาสวรรคตฉบับหนึ่ง มาถึงในขณะเดียวกัน

พวกอำมาตย์ปรึกษากันว่า “ควรจะทูลข่าวพระโอรสประสูติก่อน ” จึงเอาหนังสือข่าวประสูตินั้นทูลถวายในพระหัตถ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู ความรักลูกเกิดขึ้นแก่พระองค์ในขณะฉับพลันทันที ท่วมทับไปทั่วพระวรกายแผ่ไปจดเยื่อในกระดูก พระองค์ได้รู้ซึ่งถึงคุณของพระบิดาว่า “แม้เมื่อตอนเราเกิด พระบิดาของเรา คงเกิดความรักอย่างนี้เหมือนกัน ” จึงรีบมีรับสั่งว่า “จงไปปล่อยพระบิดาของเรา ” พวกอำมาตย์ทูลว่า “พระองค์สั่งให้ปล่อยอะไร พระเจ้าข้า ” แล้วถวายหนังสือแจ้งข่าวอีกฉบับหนึ่งที่พระหัตถ์ พอทรงทราบความนั้น ทรงกันแสงเสด็จไปเฝ้าพระมารดาทูลว่า “เสด็จแม่ ตอนที่หม่อมฉันเกิด พระบิดาเกิดความรักหม่อมฉันหรือไม่ ” พระนางรับสั่งว่า “ลูกโง่ เจ้าพูดอะไร เวลาที่ลูกยังเล็ก เกิดฝึที่นิ้วมือ พวกแม่ผมไม่สามารถทำให้ลูกซึ่งกำลังร้องไห้หยุดร้องได้ จึงพาไปเฝ้าเสด็จพ่อซึ่งประทับนั่งอยู่ในโรงตัดสินคตีความ เสด็จพ่อได้อมนิ้วมือของลูกจนฝึแตกในพระโอษฐ์ เสด็จพ่อของลูกมิได้เสด็จจากจากที่ประทับ ทรงกลืนพระพุพโปปนพระโลหิตนั้นด้วยความรักลูก เสด็จพ่อมิ

ความรักลูกถึงปานนี้” พระเจ้าอชาตศัตรูทรงกันแสงคร่ำครวญและได้ทำการถวายเพลิงพระศพพระบิดา^{๖๑}

พระราชาราชการนี้ นับตั้งแต่วันที่พยายามปลงพระชนม์พระบิดา พอหลับพระเนตรทั้ง ๒ลง ด้วยตั้งพระทัยว่าจักหลับ ก็สะดุ้งเฮือกเหมือนถูกหอกตึ้งร้อยเล่มทิ่มแทง ทรงตื่นอยู่ตลอดเวลาไม่หลับเลยเพราะหวาดกลัวต่อภัยเหลือเกิน ครั้นพวกอำมาตย์ทูลถามว่า “เป็นอะไร” พระองค์ก็มิได้ตรัสอะไรๆ เพราะฉะนั้น ความหลับจึงไม่ได้เป็นที่พอพระทัยของพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงประทับนั่งเพื่อบรรเทาความหลับ^{๖๒}

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจ กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ๑,๒๕๐ รูป คราวนั้น เป็นคืนวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันอุโบสถของเดือนที่ ๔ เป็นเดือนที่ดอกโกมุทบานสะพรั่ง พระอชาตศัตรู เวเทหิบุตรมีอำมาตย์แวดล้อม ประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ขณะนั้น ท้าวเธอทรงเปล่งอุทานว่า “ราตรีสว่างไสวน่ารื่นรมย์ งดงาม น่าชื่นชมยิ่งนัก เป็นฤกษ์งามยามดี วันนี้ เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพร้าหมณผู้ใดหนอ ที่จะทำให้จิตใจของเราเบิกบาน เลื่อมใสได้”

เมื่อท้าวเธออุทานอย่างนี้ อำมาตย์ผู้หนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูบูรณะกัสสปะ เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นผู้มั่งมีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี มีประสบการณ์มาก บวชมานาน มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ล่วงกาลผ่านวัยยามาก พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปหาท่าน เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส”

เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนิ่งราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูมักขลิ โคศาล ฯลฯ เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส” เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนิ่งราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูอชิตะ เกสกัมพล ฯลฯ เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส”

เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนิ่งราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูปุณะกัจจายนะ ฯลฯ เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส”

เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนิ่งราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูสัทธชัย เวลัญฐบุตร ฯลฯ เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส”

เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนิ่งราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครูนิครนถ์ นาฏบุตร ฯลฯ เมื่อเสด็จเข้าไปหาแล้ว พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อมใส”

^{๖๑}ที่.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๓๓๙-๓๔๕.

^{๖๒}ที่.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๓๔๙.

เมื่อราชอำมาตย์ผู้นั้นกราบทูลอย่างนี้ ท้าวเธอก็ทรงนั่งที่นั่น หมอชีวก โกมารภัจ นั่งอยู่ ณ ที่ไม่ไกลจากพระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ท้าวเธอตรัสถามหมอชีวก โกมารภัจว่า “ชีวก ทำไม ท่านจึงนั่งเสีย”

หมอชีวก โกมารภัจ ทูลว่า “ขอเดชะ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของข้าพระพุทธเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่อันมีจำนวน ๑๒๕๐ รูป พระองค์มีพระกิตติศัพท์อันงามจรไปอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิณีผู้สมควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เมื่อเสด็จเข้าไปเฝ้า พระทัยของพระองค์จะทรงเบิกบานเลื่อนใส”

ท้าวเธอก็มีรับสั่งว่า “ถ้าอย่างนั้น ท่านจงสั่งให้จัดเตรียมขบวนช้างเถิด สหายชีวก” หมอชีวก โกมารภัจ กราบทูลรับสนองพระบรมราชโองการแล้ว สั่งให้เตรียมช้างพัง ๕๐๐ เชือก และช้างพระที่นั่ง กราบทูลว่า “ขบวนช้างพร้อมแล้ว ขอเชิญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จเถิด พระเจ้าข้า”

พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตรโปรดให้สตรี ๕๐๐ คน ขึ้นช้างพังเชือกละ ๑ คน แล้วทรงช้างพระที่นั่ง มีผู้ถือคบเพลิงติดตาม เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่สมพระเกียรติ ไปสวนมะม่วงของหมอชีวก โกมารภัจพอใกล้จะถึงสวนมะม่วง ท้าวเธอทรงวาดระแวงพระโลมชาติชูชัน ตรัสถามหมอชีวกโกมารภัจว่า “ชีวก ท่านไม่ได้หลอกเรา ไม่ได้ลวงเรา ไม่ได้นำเรามาให้ศัตรูดอกหรือ ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ๑๒๕๐ รูป ทำไมจึงไม่มีเสียงจาม เสียงกระแอมไอหรือเสียงพูดคุยกันเลย” หมอชีวก โกมารภัจทูลว่า “พระองค์โปรดอย่าได้ทรงวาดระแวงไปเลย ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้หลอกพระองค์ ไม่ได้ลวงพระองค์ ไม่ได้นำพระองค์มาให้ศัตรูหรือ ขอเดชะ พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปเถิด นั้นยังมีแสงประทีปตามอยู่ในหอนั่ง” ท้าวเธอได้เสด็จเข้าไปโดยขบวนช้างพระที่นั่งจนสุดทางช้าง เสด็จลงจากคอช้างพระที่นั่งเข้าทางประตูหอนั่ง ตรัสถามหมอชีวก โกมารภัจว่า “ชีวก พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน”

หมอชีวก โกมารภัจ ทูลว่า “ขอเดชะ ผู้ประทับนั่งพึงเสากลาง ผืนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกข้างหน้าภิกษุสงฆ์ นั้นแหละคือพระผู้มีพระภาค พระเจ้าข้า”

พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ประทับยืน ณ ที่สมควร ทรงชำเลืองเห็นภิกษุสงฆ์สงบนิ่งเหมือนสระน้ำใส จึงทรงเปล่งอุทานว่า “ขอให้อภัยภัทรกุมาร ของเราจงมีความสงบอย่างภิกษุสงฆ์ ในเวลานี้เถิด”

พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “มหาบพิตร พระองค์เสด็จมาตามความรักบัญชา” ท้าวเธอกราบทูลว่า “อภัยภัทรกุมาร เป็นที่รักของหม่อมฉัน ขอให้เธอนี้มีความสงบอย่างภิกษุสงฆ์ในเวลานี้เถิด พระพุทธเจ้าข้า”

ท้าวเธอทรงกราบพระผู้มีพระภาค ทรงไหว้ภิกษุสงฆ์ประทับนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันขอโรกาสมุทธานปัญหาบางอย่างกะพระผู้มีพระภาค หากพระผู้มี

พระภาคจะประทานพระวโรกาส เพื่อทรงตอบปัญหาของหม่อมฉัน ” พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “ เชิญถามตามพระประสงค์เถิด มหาบพิตร”^{๖๓}

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตรกราบทูลว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่างๆเปรียบเหมือนบุคคลหลงหายของทีคว่า เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดโดยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้ หม่อมฉันนี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำหม่อมฉัน ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความผิดได้ครอบงำหม่อมฉันผู้โง่เขลาเบาปัญญาซึ่งได้ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้ทรงธรรม เพราะต้องการความเป็นใหญ่ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญขอพระองค์โปรดทรงรับทราบความผิดของหม่อมฉันตามความเป็นจริงเถิด เพื่อจะได้สำรวมต่อไป”

พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “ เจริญพร มหาบพิตร ความผิดได้ครอบงำพระองค์ผู้โง่เขลาเบาปัญญา ซึ่งได้ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้ทรงธรรม เพราะต้องการความเป็นใหญ่ แต่พระองค์ทรงเห็นความผิดว่าเป็นความผิด แล้วทรงสารภาพตามความเป็นจริง ดังนั้น อาตมภาพขอรับทราบความผิดนั้นของพระองค์ ก็ผู้ที่เห็นความผิดว่าเป็นความผิดแล้ว สารภาพออกมาตามความเป็นจริงรับว่าจะสำรวมต่อไป วิธีนี้เป็นความเจริญในวินัยของพระอรียะเจ้า”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร ได้กราบทูลว่า “ ถ้าอย่างนั้น หม่อมฉันขอทูลลา กลับ เพราะมีกิจมีหน้าที่ที่จะต้องทำอีกมาก พระพุทธเจ้าข้า ” พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “ ขอพระองค์ จงทรงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิดมหาบพิตร”

พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิ ทรงชื่นชมยินดีภาชิตของพระผู้มีพระภาค เสด็จลุกจากที่ประทับ ทรงกราบพระผู้มีพระภาค ทรงกระทำประทักษิณแล้วเสด็จจากไป

เมื่อท้าวเธอเสด็จจากไปไม่นาน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุมารับสั่งว่า “ ภิกษุทั้งหลาย พระราชาองค์นี้ถูกขจัดเสียแล้ว ถูกทำลายเสียแล้ว หากท้าวเธอจักไม่ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้ทรงธรรม ธรรมจักขู้นไร้ธุลีคือกิเลสปราศจากมลทินจักเกิดขึ้นแก่ท้าวเธอ ณ ที่ประทับนี้ทีเดียว ”^{๖๔} แต่เพราะทรงคบมิตรชั่ว จึงเกิดอันตรายแก่พระองค์ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูนี้เข้าเฝ้าพระตถาคต ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง พระเจ้าอชาตศัตรูจะบังเกิดในโลหภูมิตกอยู่ในเบื้องต่ำ ๓ หมื่นปี ถึงพื้นเบื้องล่างแล้วผุดขึ้นเบื้องบน ๓ หมื่นปี ถึงพื้นเบื้องบนอีกจึงจักพ้นได้ เหมือนใครๆ ฆ่าคนแล้ว ฟังพันโทษได้ด้วยทัณตกรรมเพียงดอกไม้กำมือหนึ่งฉนั้นเพราะพระศาสนาของพระองค์มีคุณใหญ่... และตลอดเวลาที่ปลงพระชนม์พระชนกแล้ว พระราชานี้ไม่ได้บรรทมหลับเลยทั้งกลางคืนกลางวัน ตั้งแต่เวลาที่เข้าเฝ้าพระศาสดาทรงสดับพระธรรมเทศนาอันไพเราะมีโอชานี้แล้วทรงบรรทมหลับได้ ได้ทรงกระทำสักการะใหญ่แต่พระรัตนตรัย ชื่อว่าผู้ที่ประกอบด้วยศรัทธาระดับปุถุชน ที่เสมอเหมือน

^{๖๓}ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๐-๑๖๒/๔๘-๕๒.

^{๖๔}ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๐-๒๕๓/๘๕-๘๖.

พระราชานี้ไม่มี ในอนาคตจักเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า ชีวิตวิเสส^{๖๕} เพราะความที่จิตประกอบในอภิสังขารมาร โดยเฉพาะอุปญญาภิสังขารของพระเทวทัตและพระเจ้าอชาตศัตรู จึงเป็นอุปสรรคตัวขัดขวางไม่ให้พระเทวทัตสามารถที่จะบรรลุธรรมในขั้นสูงขั้นกว่านี้ได้ แม้จะได้คุณธรรมในเบื้องต้นอยู่บ้าง แต่ท้ายที่สุดก็ทำให้มรรคผลในเบื้องต้นที่ตนได้นั้นเสื่อมถอยหมดไป และด้วยผลแห่งการประกอบกรรมที่ชั่วร้ายรุนแรงมากมายอย่างนั้น ในที่สุดแผ่นดินก็ไม่อาจที่จะต้านทาน รongรับบุคคลดังเช่นพระเทวทัตเอาไหวได้

ในกรณีของพระเจ้าอชาตศัตรูนั้น ถ้าหากพระองค์ไม่ทรงประกอบในอภิสังขารมารคือ กระทำบาปหนักต่อพระราชบิดาผู้ให้กำเนิดเลี้ยงดู ทรงเป็นอุปฐากของพระผู้มีพระภาคเป็นอริยสาวกผู้เสดากันแล้ว เมื่อพระองค์ได้ทรงสดับธรรมปัญหาของพระพุทธเจ้าในครั้งนั้นแล้วพระองค์ก็จะทรงบรรลุมรรคผลในทันที แต่เพราะมีอภิสังขารมารที่พระองค์ประกอบแล้วอยู่ในจิตจึงเป็นกระแสบิดกันบั่นทอนไม่ให้รสแห่งพระธรรมเทศนา เข้าไปชำระซังขัยมัจฉิตของพระองค์ให้ชาวสะอาตบริสุทธ์ิได้ ผลแห่งการกระทำอนันตริยกรรม ด้วยการสังปลงพระชนม์พระราชบิดาของพระองค์ในครั้งนั้น มิใช่แต่จะเป็นอุปสรรคขัดขวาง ต่อการบรรลุธรรมในปัจจุบันภาพเท่านั้นผลแห่งวิบากกรรมยังทำให้พระองค์ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนในอนาคตอีกด้วย มิใช่แต่พระเจ้าอชาตศัตรูพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ต้องมารับทุกข์โทษทัณฑ์ แต่ยังส่งผลไปถึงญาติสายโลหิตของพระองค์อีก ๕ ชั่วโคตร ดังปรากฏว่า หลังจากพระองค์ทรงปลงพระชนม์พระราชบิดาแล้ว พระองค์ก็ทรงถูกพระราชโอรสปลงพระชนม์ด้วยเหมือนกัน และมีความเป็นไปได้ว่านี่ลงมาเรื่อยๆ คือ

“พระเจ้าอชาตศัตรูฆ่าพระเจ้าพิมพิสารพระเจ้าอุทัยฆ่าพระเจ้าอชาตศัตรูพระโอรสของพระเจ้าอุทัย พระนามว่ามหาภูณตีกะ ฆ่าพระเจ้าอุทัยพระโอรสของพระเจ้ามหาภูณตีกะ พระนามว่าอนุรุทธะ ฆ่าพระเจ้ามหาภูณตีกะพระโอรสของพระเจ้าอนุรุทธะพระนามว่านาคทาสะ ฆ่าพระเจ้าอนุรุทธะ” ชาวเมืองโกธรวา พวกนี้เป็นพระราชาล้างตระกูล ไม่มีประโยชน์ จึงฆ่าพระเจ้านาคทาสะเสีย^{๖๖}

จากตัวอย่างที่ยกมา เป็นเครื่อง แสดงให้เห็น ว่า อภิสังขารมาร ในฐานะเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการบรรลุธรรม โดยยกเอาเรื่องราวของพระเทวทัตและพระเจ้าอชาตศัตรูมาเป็นกรณีศึกษา ซึ่งทำให้ทราบถึงผลของการกระทำของท่านทั้ง ๒ ว่าเป็นอุปสรรคที่ไปขัดขวางต่อการบรรลุธรรม ผู้ที่ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบัน คือบุคคลผู้กระทำความหนักที่เรียกว่าอนันตริยกรรม ในฝ่ายบรรพชิตผู้ล่วงละเมิดอาบัติปาราชิกถือได้ว่าเป็นผู้ทำกรรมหนัก ดังนั้นพระเทวทัตประกอบกรรมหนักและกรรมชั่วหยาบ อันเป็นอุปสรรคขัดขวางการบรรลุธรรมครั้งนี้คือ

๑. มีความมักใหญ่ใฝ่สูงเพื่อจะปกครองสงฆ์
๒. ยุยงให้พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระราชบิดา
๓. ส่งนายขมังธนูไปปลงพระชนม์พระศาสดา

^{๖๕}ที่.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๔๙๖.

^{๖๖}ที่.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๓๖๘-๓๖๙.

๔. กลิ้งก้อนศิลาทำร้ายพระพุทธเจ้าจนพระโลหิตห้อ

๕. ปล่อยช้างนาฬาคีรีเพื่อทำร้ายพระพุทธเจ้า

๖. ทำสังฆเภท คือ ทำลายสงฆ์ให้แตกความสามัคคี

อนึ่ง ในอดีตชาติพระเทวทัตสั่งสมกรรมชั่วหยาบตลอดมา จึงส่งผลให้ท่านเป็นคนมีอุปนิสัยจิตใจหยาบกระด้าง โหดร้าย ขาดเมตตากรุณา เพราะท่านมีชีวิตที่เกลือกกลั้วอยู่กับการทำความชั่ว ถูกความชั่วหล่อหลอมทำให้ขาดจิตสำนึกกระสี้กระปลัดถึงความผิด ไม่เกรงกลัวต่อบาปและผลของบาป จึงประพฤติชั่วอยู่เนืองๆ และหนักขึ้นเรื่อยๆ เป็นวิบากส่งผลให้ทำกรรมหนักในปัจจุบัน

ส่วนพระเจ้าอชาตศัตรูแม้จะไม่ใช่คนชั่วหยาบมาแต่กำเนิด แต่เพราะไปคบหาคนชั่วคือพระเทวทัตมาเป็นมิตร จึงถูกมิตรชั่วชักจูงแนะนำไปในทางเสียหาย ทำให้เป็นคนเห็นผิดเป็นชอบจากทำนองคลองธรรม เป็นเหตุให้ท่านหลงเชื่อคำยุยงของพระเทวทัต ทำปิตุฆาตคือปลงพระชนม์พระราชาบิดา ผลจากการทำอนันตริยกรรม ทำให้พระองค์ประสบกับความทุกข์ความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก ถึงกับไม่สามารถทรงบรรทมหลับได้อย่างปกติ ต้องสะดุ้งตกพระทัยทุกครั้งขณะที่จะหลับ ทำให้พระองค์ทรงคิดหาวิธีที่จะระงับปลดเปลื้อง จึงทรงเรียกมหาอำมาตย์มาให้คำแนะนำแต่ไม่ทรงพอพระทัยในคำแนะนำเหล่านั้น จึงหันไปถามหมอชีวกโกมารภัจจ์ แนะนำให้ไปเข้าเฝ้าสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงพอพระทัย และกระทำตามคำแนะนำนั้น ครั้นได้สนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าแล้ว พระองค์มีพระทัยแช่มชื่นโปร่งเบา ทรงชื่นชมสรรเสริญในพระธรรมเทศนา กล่าวขอสารภาพความผิดและขอถึงพระรัตนตรัยเป็นอุบาสกกับพระพุทธเจ้า

เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จกลับแล้ว พระพุทธองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า หากพระเจ้าอชาตศัตรูไม่ทรงทำปิตุฆาตอันเป็นบาปมหันต์ พระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงสดับในวันนี้ จะเป็นเหตุให้พระองค์ได้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งในทันที

กล่าวโดยสรุป อภิสังขารมารในฐานะเป็นอุปสรรคขัดขวางการบรรลุธรรมมีดังนี้

๑. พระเทวทัตมีจิตประกอบในอปฺปญฺญาภิสังขาร มีการทำลายสงฆ์ให้แตกกันและทำร้ายพระพุทธเจ้าจนหือพระโลหิตเป็นต้น จึงไม่สามารถบรรลุธรรมได้

๒. พระเจ้าอชาตศัตรูประกอบในอปฺปญฺญาภิสังขาร มีฆ่าพระบิดาจึงไม่สามารถบรรลุธรรมได้

๔ .๓.๒ อภิสังขารมารในฐานะเป็นเครื่องทำให้หลงเข้าใจผิด/ ยึดติดในธรรม

การปฏิบัติธรรมถือเป็นหลักหรือหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา การจะหลุดพ้นจากกิเลสได้ ต้องอาศัยการฟังโอวาทธรรมและคำสั่งสอนจากพระพุทธเจ้า บางท่านมีปัญญาบารมีมากก็สามารถทำลายกิเลสให้หมดไปได้ในทันทีทันใด บางท่านเมื่อยังไม่สามารถทำลายกิเลสให้หมดไปได้ในขณะนั้น ก็โน้มมนำเอาโอวาทหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นไปประพฤติปฏิบัติ

พระพุทธองค์ตรัสว่า “ตถาคตจะบังเกิดหรือไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมนั้นก็มีอยู่เองแล้วตามธรรมชาติ ตถาคตบังเกิดขึ้นก็เพื่อจะบอกและแสดงธรรมนั้น เพื่อประโยชน์ สุขุขแก่ชนทั้งหลาย ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้ชี้บอก ส่วนการนำธรรมไปปฏิบัติเป็นหน้าที่ของเธอทั้งหลาย ” พระ

สัทธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีการศึกษาปฏิบัติไปตามลำดับเริ่มต้นแต่ปริยัติติ สัทธรรม สัทธรรมคือ คำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียนศึกษาได้แก่พุทธพจน์

ปฏิบัติสัทธรรม สัทธรรมคือ ปฏิปทาอันจะต้องปฏิบัติได้แก่ อัฐฐังคิกมรรคหรือไตรสิกขา คือ ศีลสมาธิ ปัญญา ปฏิเวธสัทธรรม สัทธรรมคือ ผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน^{๖๗} โดยเฉพาะพระภิกษุสงฆ์ เมื่อรับโอวาทธรรมคำสั่งสอนจากพระพุทธเจ้าแล้ว ย่อมพากันหลีกเลี่ยงไปแสวงหาเสนาสนะอันเหมาะสมแก่ตนแล้วบำเพ็ญสมณธรรม เมื่อมีข้อที่ตนสงสัยก็ขอ โอกาสเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาที่พระพุทธรองค์ พระพุทธรองค์ก็จะทรงแก้ไขปัญหาและให้ข้อแนะนำแก่ ภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย นำไปประพฤติปฏิบัติเพื่อความถูกต้อง ผลจากการปฏิบัติตามโอวาทธรรม คำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธรองค์ ส่งผลให้ภิกษุสงฆ์เจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมตามลำดับ แต่ ในขณะที่พระภิกษุสงฆ์มีความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมนั้น มักมีมารเข้ามาแทรกในระหว่างได้ เช่นกัน มารที่วุ่นนี้คือสภาวะของจิตที่มีความเข้าใจผิดหรือคลาดเคลื่อนจากจุดประสงค์ และเป้าหมาย ที่พระพุทธรองค์ทรงปรารถนาให้เกิดขึ้น แต่เพราะพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายหารู้เท่าทันต่อมารชนิดนี้ไม่ จึงต้องตกเป็นทาสและพลาดโอกาสจากการเข้าถึงมรรคผลในเบื้องสูง ดังนั้นเพื่อความเข้าใจใน บทบาทของอภิสังขารมารในฐานะทำให้หลงเข้าใจผิดและยึดติดในธรรมอย่างชัดเจนจึงขอยกตัวอย่าง เหล่านี้คือ (๑) อภิสังขารมารทำให้ภิกษุผู้เจริญอุสภกัมมมีฐานเข้าใจผิด (๒) อภิสังขารมารทำให้ภิกษุ เถระเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม (๓) อภิสังขารมารทำให้พระหลวงตาเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม

กรณีที่ ๑ อภิสังขารมาร ในฐานะเป็นเครื่องทำให้ภิกษุผู้เจริญอุสภกัมมมีฐานเข้าใจผิด

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลापามหาวัน กรุงเวสาลี พระองค์ทรงตรัสสอน อสุภกัมมมีฐาน พรรณนาคุณอสุภกัมมมีฐาน ตรัสสรรเสริญการเจริญอุสภกัมมมีฐาน พรรณนาคุณ อสุภกัมมมีฐานบ้าง แก่ภิกษุทั้งหลายโดยประการต่างๆ

ต่อมา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนา จะหลีกเร้นอยู่ผู้เดียวสักครึ่งเดือน ใครๆ อย่าเข้าไปหาเรา ยกเว้นภิกษุผู้นำภัตตาหาร เข้าไปถวายแต่ เพียงรูปเดียว”

ภิกษุทั้งหลายรับสนองพระพุทธดำรัสว่า “พระพุทธเจ้าข้า” หลังจากนั้น ไม่มีใครเข้าไป เฝ้าพระผู้มีพระภาค นอกจากภิกษุผู้นำภัตตาหารเข้าไปทูลถวายเพียงรูปเดียวภิกษุทั้งหลายสนทนากัน ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอสุภกัมมมีฐาน ทรงพรรณนาคุณอสุภกัมมมีฐาน ตรัสสรรเสริญการ เจริญอุสภกัมมมีฐาน ตรัสพรรณนาคุณอสุภกัมมมีฐานบ้าง แก่ภิกษุทั้งหลายโดยประการต่างๆ” แล้วพากันประกอบความเพียรในการเจริญอุสภกัมมมีฐานหลายประการ กระทั่งเกิดความรู้สึกอึดอัด เบื่อหน่าย รังเกียจร่างกายของตน เหมือนชายหรือหญิงที่เป็นหนุ่มเป็นสาวชอบแต่งตัว อาบน้ำ สระเกล้า มีซากศพ ซากศพสุนัขหรือซากศพมนุษย์มาแขวนติดอยู่ที่คอ เกิดความรู้สึกอึดอัด เบื่อหน่าย รังเกียจ ภิกษุเหล่านั้นจึงฆ่าตัวตายเองบ้าง ใช้กันและกันให้ฆ่าบ้าง ภิกษุบางกลุ่มพากันเข้าไปหาตาเถร มิคลันตีกะ บอกว่า “ขอโอกาสหน่อยเถิดท่านช่วยฆ่าพวกอาตมาที่เถิด บาตรและจีวรเหล่าจะเป็น

^{๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๘ , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๕.

ของท่าน” ตาเถนมีคัลณทิกะ รับจ้างเอาบาตรและจีวรจึงฆ่าภิกษุมากมาย ถือดาบเปื้อนเลือดเดินไป
ถึงแม่น้ำวัคคุมหาเมื่อตาเถนมีคัลณทิกะกำลังล้างดาบเปื้อนเลือดอยู่นั้น เกิดความวิตกกังวลใจว่า ไม่ใช่
ลาภของเราหนอ เราไม่มีลาภหนอ เราได้ช่วยแล้วหนอ เราได้ไม่ตีแล้วหนอ เราได้สร้างบาปไว้มากที่ได้
ฆ่าภิกษุผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม

ขณะนั้น เทวดาผู้เป็นมารตนหนึ่ง เดินมาบนผิวน้ำไม่แตกกระเซ็นกล่าวว่า “ดีแล้วๆท่าน
สัตบุรุษ เป็นลาภเป็นโชคของท่าน ท่านได้สั่งสมบุญไว้มาก ที่ได้ช่วยสงคนที่ยังไม่พ้นทุกข์ให้ข้ามพ้น
ทุกข์ได้” ตาเถนมีคัลณทิกะได้ฟังคำของเทวดาว่า เป็นลาภเป็นโชคของเรา เราได้สั่งสมบุญไว้มาก ที่ได้
ช่วยสงคนที่ยังไม่พ้นทุกข์ ให้ข้ามพ้นทุกข์ได้ จึงถือนดาบคมกริบเข้าไปบริเวณวิหารบอกแก่ภิกษุ
ทั้งหลายว่า “ใครที่ยังไม่พ้นทุกข์ ข้าพเจ้าจะช่วยให้พ้นทุกข์ ใครอยากพ้นทุกข์บ้าง”

ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น พวกภิกษุผู้ยังมีราคะเกิดความหวาดกลัว ขนพองสยองเกล้าส่วน
พวกภิกษุผู้ที่ไม่ยังมีราคะ ย่อมไม่หวาดกลัวไม่ขนพองสยองเกล้านับแต่เวลานั้น เขาฆ่าภิกษุวันละ ๑ รูป
บ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง ๔ รูปบ้าง ๕ รูปบ้าง ๖ รูปบ้าง ๗ รูปบ้าง ๘ รูปบ้าง ๙ รูปบ้าง ๑๐รูปบ้าง
๒๐ รูปบ้าง ๓๐รูปบ้าง ๔๐รูปบ้าง ๕๐รูปบ้าง ๖๐ รูปบ้างเวลาผ่านไปครึ่งเดือน พระผู้มีพระภาคเสด็จ
ออกจากที่สถิตเรณุตรัสเรียกพระอานนท์มา

ถามว่า “อานนท์ ทำไม ภิกษุสงฆ์จึงดูเหมือนมีจำนวนน้อยลง”

พระอานนท์ กราบทูลว่า “จริงพระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอสุภกัมมัญฐาน
ทรงพรรณนาคุณอสุภกัมมัญฐาน ตรัสสรรเสริญการเจริญอสุภกัมมัญฐาน ตรัสพรรณนาคุณอสุภ
กัมมัญฐานเนื่องๆ แก่ภิกษุทั้งหลายโดยประการต่างๆ และภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ‘พระผู้มีพระภาคตรัส
สอนอสุภกัมมัญฐาน ทรงพรรณนาคุณอสุภกัมมัญฐาน ตรัสสรรเสริญการเจริญอสุภกัมมัญฐาน ตรัส
พรรณนาอสุภกัมมัญฐานเนื่องๆ โดยประการต่างๆ ’ จึงพากันประกอบความเพียรในการเจริญอสุภ
กัมมัญฐานหลายประการ กระทั่งเกิดความรู้สึกอึดอัด เบื่อหน่ายรังเกียจร่างกายของตน เหมือนชาย
หรือหญิงที่เป็นหนุ่มเป็นสาวชอบอาบน้ำ แต่งตัว สระเกล้า มีชากศพุง ชากศพสุ้นหรือชากศพมนุษย์
มาแขวนติดอยู่ที่คอ เกิดความรู้สึกอึดอัด เบื่อหน่ายรังเกียจ ภิกษุเหล่านั้นจึงฆ่าตัวตายเองบ้าง ใช้กัน
ละกันให้ฆ่าบ้าง ภิกษุบางกลุ่มพากันไปหาตาเถนมีคัลณทิกะบอกว่า ‘ขอโอกาสหน่อยเถิด ท่านช่วยฆ่า
พวกอาตมาที่เกิด บาตรและจีวรจะเป็นของท่าน ’ ตาเถนมีคัลณทิกะรับจ้างเอาบาตรและจีวรจึงฆ่า
ภิกษุวันละ ๑ รูปบ้าง ฯลฯ ๖๐ รูปบ้าง ขอประทานพระวโรกาส ขอพระองค์โปรดตรัสบอกวิธีอื่น ที่
พระภิกษุสงฆ์จะพึงดำรงอยู่ในอหัตตผลเถิด พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “อานนท์ ถ้าเช่นนั้น เธอจงเผด็จภิกษุที่อาศัยอยู่ในกรุงเวสาลี
ทั้งหมดให้ประชุมกันที่โรงอาหาร”

พระอานนท์ ทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้ว เผด็จภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในกรุงเวสาลีทั้งหมดให้
ประชุมที่โรงอาหาร เข้าเฝ้ากราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า ภิกษุประชุมพร้อมแล้ว ขอพระองค์ทรงพระ
กรุณาโปรดทราบเวลาอันสมควรในเวลานี้”

พระผู้มีพระภาคเสด็จไปที่โรงอาหารประทับนั่งบนพุทธอาสน์ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา
รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ สมาธิมั่นที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบ
ประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไป

สงบไปโดยเร็ว เปรียบเหมือนฝุ่นละอองที่ฟุ้งขึ้นท้ายฤดูร้อน ถูกฝนใหญ่นอกฤดูกาลทำให้อันตรธานไป
สงบไปโดยเร็ว อานาปานสติสมาธิที่เจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงเป็นสภาพสงบประณีต
สดชื่น เป็นธรรมชาติอยู่เป็นสุขและทำอกุศลธรรมชั่วร้าย ที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไป สงบไป
โดยเร็ว

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนต้นไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้
บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้าอานาปานสติ ๑๖ ชั้น

(๑) เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาวเมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว

(๒) เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้นเมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น

(๓) สำเนียงกว่า จะรู้ชัดกองลมทั้งปวง หายใจออกสำเนียงกว่า จะรู้ชัดกองลมทั้งปวง
หายใจออก

(๔) สำเนียงกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจออกสำเนียงกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจ
เข้า

(๕) สำเนียงกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจออกสำเนียงกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจเข้า

(๖) สำเนียงกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจออกสำเนียงกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจเข้า

(๗) สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจออกสำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจ
เข้า

(๘) สำเนียงกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจออกสำเนียงกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจ
เข้า

(๙) สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจออกสำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจเข้า

(๑๐) สำเนียงกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจออกสำเนียงกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจ
เข้า

(๑๑) สำเนียงกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจออกสำเนียงกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจเข้า

(๑๒) สำเนียงกว่า จะเปลื้องจิต หายใจออกสำเนียงกว่า จะเปลื้องจิต หายใจเข้า

(๑๓) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออกสำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นว่า
ไม่เที่ยง หายใจเข้า

(๑๔) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออกสำเนียงกว่า จะ
พิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า

(๑๕) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออกสำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็น
ความดับไป หายใจเข้า

(๑๖) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ หายใจออกสำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ หายใจเข้า”^{๖๘}

พระพุทธองค์ทรงชี้แจงให้พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย มีความเข้าใจในหลักธรรมและวิธีการปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนอย่างถูกต้อง หากแม้ว่าพระภิกษุสงฆ์มีความเห็นในหลักธรรมคำสอนที่ถูกต้อง ย่อมอำนวยผลคือความเจริญก้าวหน้าในธรรมยิ่งขึ้นไป ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงเปรียบเทียบเหมือนบุคคลผู้หยาบของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทางหรือตามประทีปในที่มืดโดยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้^{๖๙} โดยเฉพาะการบรรลุธรรมในขั้นมรรคผลเป็นสิ่งที่บุคคลรู้ได้ยาก เป็นสิ่งที่ลึกซึ้ง สุขุมคัมภีรภาพ ดังนั้น ผู้ที่ยังไม่เคยผ่านหรือประสบเหตุการณ์อย่างนั้นมา จึงย่อมมีความเข้าใจผิดในคุณธรรมต่างๆ เหมือนกับภิกษุกลุ่มหนึ่งเป็นตัวอย่างภิกษุจำนวนมากเข้าใจมรรคผล ที่ยังมีได้ เห็นว่าไม่เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง พวกกันพยากรณ์มรรคผลด้วยสำคัญว่าได้บรรลุ ครั้นต่อมาจิตของภิกษุเหล่านั้น เอนเอียงไปทางความกำหนัดบ้าง ทางความขัดเคืองบ้าง ทางความหลงบ้างเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว แต่พวกเราเข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง จึงอวดอ้างมรรคผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ พวกเราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงแจ้งเรื่องนั้นให้พระอานนท์ทราบ พระอานนท์จึงกราบทูลเรื่องนั้น ให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบพระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน อานนท์ ที่ภิกษุทั้งหลายเข้าใจมรรคผล ที่ยังมีได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง จึงอวดอ้างมรรคผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ พวกเราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงแจ้งเรื่องนั้นให้พระอานนท์ทราบ พระอานนท์จึงกราบทูลเรื่องนั้น ให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบพระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน อานนท์ ที่ภิกษุทั้งหลายเข้าใจมรรคผล ที่ยังมีได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง จึงอวดอ้างมรรคผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ฯลฯ รับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนั้นขึ้นแสดง”^{๗๐}

อีกกรณีหนึ่ง พระภิกษุสงฆ์บางรูปอาจหลงผิดในธรรมที่ตนเองได้แล้ว ว่าเป็นธรรมอันสูงสุด ทั้งที่ธรรมนั้นยังมีใช้ธรรมอันสูงสุด หลงยึดติดเข้าใจผิดว่าตนเองบรรลุในอรหัตผล จนถือมานะทิฎฐิข่มผู้อื่นโดยไม่รู้ตัว ดังนั้น ภิกษุรูปนั้น จึงต้องอาศัยพระภิกษุผู้บรรลุอรหัตแล้วมาชี้แนะเตือนสติ ข่มทานให้คลายจากมานะทิฎฐิและความยึดติดนั้น เหมือนพระธรรมทินนะตักเตือนลูกศิษย์

กรณีที่ ๒ อภิสังขารมาร ในฐานะเป็นเครื่องทำให้ภิกษุเผลอเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม

ครั้งหนึ่ง ภิกษุหลายรูปตั้งตนอยู่ในโอวาทของพระธรรมทินนเถระผู้อุปสมบทไม่นานต่างพากันบรรลุคุณวิเศษ ภิกษุสงฆ์ชาวติสสมหาวิหารทราบพฤติกรรมนั้น ลงความเห็นว่าเป็นพระเถระประกอบในเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ ทานทั้งหลายจึงนำพระเถระนั้นมา ได้ส่งภิกษุหลายรูปไปภิกษุเหล่านั้นเมื่อไปถึงแล้ว เรียกว่า “ท่านธรรมทินนะครับ ภิกษุสงฆ์เรียกหาท่าน” ท่านกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ทานทั้งหลายจะแสวงหาตนหรือคนอื่น ” ภิกษุเหล่านั้น เรียกว่า “ท่านสัตบุรุษเราทั้งหลายแสวงหาตน” พระเถระได้ให้กรรมฐานแก่บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นได้บรรลุอรหัตกันหมดทุกรูป ภิกษุ

^{๖๘}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๒-๑๖๕/๑๓๔-๑๓๘.

^{๖๙}ที.สี. (ไทย) ๙/๒๙๙/๑๑๐.

^{๗๐}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๗/๑๘๒.

สงฆ์จึงได้ส่งภิกษุจำพวกอื่นไปอีก ภิกษุที่สงฆ์ส่งไปอย่างนี้ถึง ๓ คณะก็ได้บรรลุอรหัตต์เหมือนกัน ทั้งหมดอยู่กับพระเถระนั้น ต่อมา พระสงฆ์เห็นว่าพระที่ไปแล้วๆ ไม่กลับมา จึงได้ส่งภิกษุหลวงตาอีก รูปหนึ่งไปหลวงตานั้น ครั้นไปถึงแล้วพูดว่า “ท่านธรรมทินนะ ภิกษุสงฆ์สำนักติสสมหาวิหารส่งพระมา ที่สำนักของท่านถึง ๓ ครั้ง แต่ท่านกลับไม่เคารพในคำสั่งสงฆ์นั้น ” พระเถระตอบว่า “เรื่องนี้ เป็นอย่างไรกัน” แล้วให้หลวงตาปรับบาตรและจีวร โดยไม่ต้องเข้าบรรณศาลาออกไปในทันทีทันใด ท่านได้ แวะไปยังหังกนิหารในระหว่างทาง และในหังกนิหารนั้นมีพระมหาเถระรูปหนึ่งมีพรรษา ๖๐ ปฏิญาณตนเป็นพระอรหันต์ด้วยมานะยิ่ง พระเถระเข้าไปหาท่านไหว้กระทำปฏิสันถารแล้ว เรียนถาม ถึงคุณธรรมที่ท่านได้บรรลุ พระเถระก็กล่าวว่า “เออ ท่านธรรมทินนะกิจที่บรรพชิตควรทำ ผมได้ทำ เสร็จนานแล้ว บัดนี้ ผมก็พรรษา ๖๐ แล้ว ” ท่านธรรมทินนะเรียนถามว่า “ได้เท่าครับ ท่านยังใช้ฤทธิ์ อยู่บ้างหรือไม่” พระเถระตอบว่า “ใช้อยู่ ท่านธรรมทินนะ” ท่านธรรมทินนะ เรียนว่า “ดีแล้วครับ ได้เท่า ขอนิมนต์ได้เท่าเนรมิตข้างกำลังเดินมาประจันหน้าได้เท่าให้กระผมดูหน่อยเถิด ” พระเถระรับคำ นิมนต์แล้ว เนรมิตข้างเชือกใหญ่เผือกผ่อง เป็นที่สถิตแห่งคชลักษณ์ ๗ ประการ ตมมันกล้า แกว่งหาง สอดดวงเข้าปากวังรีมาประจันหน้าคล้ายกับจะเอาทั้ง ๒ ทาง ท่านเห็นข้างเชือกที่ตนเองเนรมิตขึ้น วังรีมาอย่างนั้น เกิดความกลัวเริ่มจะวิ่งหนีท่านจึงรู้ตัวว่า “เรายังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ ” จึงนั่ง กระโห่ลงแทบเท้าท่านธรรมทินนะ กล่าวว่า “ขอท่านจงเป็นที่พึ่งแก่ผมเถิด ท่านขอรับ ” ท่านธรรม ทินนะพูดปลอบใจว่า “ผู้เจริญอย่าได้เศร้าโศก อย่าได้เสียใจ มานะยิ่งจะเกิดขึ้นเฉพาะการบุคคล ทั้งหลายเท่านั้น” ได้ให้กรรมฐานแก่พระเถระๆ ดำรงอยู่ในโอวาทของท่านได้บรรลุพระอรหันต์

กรณีที่ ๓ อภิสังขารมาร ในฐานะเป็นเครื่อง ทำให้วุฒบรพชิต เข้าใจผิดและยึดติด ในธรรม

พระเถระอีกรูปหนึ่งอยู่ที่จิตตลดาบรรพต ท่านธรรมทินนะเข้าไปหาท่าน แล้วถามอย่าง นั้นเหมือนกัน ท่านได้พยากรณ์อย่างนั้น ถัดจากนั้นท่านธรรมทินนะกล่าวกับท่านว่า “ท่านได้ใช้ฤทธิ์ บ้างหรือไม่” พระเถระตอบว่าใช่ ท่านธรรมทินนะ เรียนว่า “ท่านผู้เจริญ ดีแล้วขอรับขอให้ท่านเนรมิต สระบอกขรณี่ขึ้น ๑ สระเถิด ” พระเถระได้เนรมิตตามที่ขอร้อง ท่านธรรมทินนะเรียนว่า “ท่านขอรับ ขอให้ท่านเนรมิตกอบัวขึ้นในสระนี้ด้วยเถิด ” พระเถระก็เนรมิตกอบัวขึ้นตามคำขอ ท่านธรรมทินนะ ร้องขอว่า “ขอให้ท่านเนรมิตร่างหญิงคนหนึ่ง ยืนร้อง ร่ายรำด้วยเสียงไพเราะอยู่บนกอบัวนั้นด้วย เถิด ” พระเถระก็เนรมิตตามที่ขอ ท่านธรรมทินนะ จึงเรียนว่า “ขอให้ท่านฟังพินิจหญิงนั้นบ่อยๆ เถิด ” ตัวท่านเองก็เข้าไปในปราสาท เมื่อพระเถระฟังหญิงที่เนรมิตขึ้นนั้น ก็เลศที่ข่มไว้เป็นเวลา ๖๐ ปีก็ห้วนไหวกำเริบ ขณะนั้น ท่านรู้ตัวจึงขอเรียนกรรมฐานในสำนักของท่านธรรมทินนเถระ และได้ บรรลุพระอรหัตต์เหมือนกับพระเถระรูปก่อน^{๗๑}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็น นว่าอภิสังขารมาร ในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุ ธรรม ในการทำให้หลงเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม อภิสังขารอันเป็นส่วนแห่งการเข้าใจผิดในธรรม ปฏิบัติคืออานัญญา เพราะมีสภาวะ อันมั่นคงแน่วแน่ปรุงแต่ง เป็นผลอันสืบเนื่องจากมานสมาบัติ ผู้ปฏิบัติได้ลงมือปฏิบัติธรรมมาจนถึงขั้นองค์ฌาน หากไม่ใคร่ครวญให้ละเอียดตามสภาวะความเป็น จริง อาจเกิดสภาวะการปรุงแต่งเข้าแทรกซ้อน ทำให้หลงเข้าใจผิดคิดว่าการปฏิบัติของตนเองถูกต้อง

^{๗๑}ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๔๙๓-๔๙๖.

เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อให้ได้ประสบกับบุญมาก เช่นเดียวกับหมู่ภิกษุผู้ปฏิบัติอสุภกัมมัญฐาน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนอสุภกัมมัญฐาน ได้พากันน้อมนำมาปฏิบัติด้วยความเพียร มีสภาวะแห่งองค์ฌานเกิดขึ้นไม่ได้ใคร่ครวญโดยละเอียด ทำให้หลงเข้าใจผิดในสิ่งที่พวกตนได้นั้นว่าเป็นทางหลุดพ้นจากทุกข์ จึงฆ่าตนเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้าง และพรรณนาให้ผู้อื่นเข้าใจผิดด้วยการกระทำเช่นนี้ เป็นทางให้ได้ประสบกับบุญมาก พระพุทธองค์เมื่อทรงทราบ จึงได้ทรงตรัสบอกแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องและในบางครั้งผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติมาจนเกิดองค์ฌาน หรือมรรคผลขั้นใดขั้นหนึ่ง แต่ยังไม่ถึงขั้นหมดจดจากกิเลส อาจเป็นเหตุให้หลงยึดติดว่าได้บรรลุมรรคผลสูงสุดแล้ว ดังเช่นเรื่องหลวงตาที่ได้ยกมากล่าวอ้าง ชี้ให้เห็นว่าท่านยังไม่ได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์ แต่ท่านเข้าใจผิดและยึดติดในมรรคผล ที่ได้ขึ้นว่าเป็นคุณแห่งพระอรหันต์ผล และยังบอกแก่บุคคลอื่นว่าท่านถึงความเป็นพระอรหันต์ แต่พระธรรมทินนะท่านทราบ จึงได้ทำการทดสอบด้วยการให้หลวงตาเนรมิตช้างกำลังวิ่งมาหาท่านประหนึ่งว่าจะมาทำร้าย ด้วยความที่หลวงตายังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ทำให้ท่านตื่นตกใจกลัวต่อช้างที่กำลังวิ่งมา ท่านจึงรู้ตัวเองว่ายังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์และอีกหนึ่งตัวอย่างก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านเพิ่งรูปสตรีที่เนรมิตขึ้นบ่อยๆ กิเลสที่ยังละไม่ได้แต่ถูกทับหรือข่มไว้ด้วยมานสมาบัติ ก็กลับพุดขึ้นในทันที ท่านจึงรู้ตัวเองว่ายังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์

๔.๔ อธิธิพลของเทวบุตรมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม

เทวดาถือเป็นมารอีกประเภทหนึ่งในพระพุทธศาสนา ด้วยว่าเทวดาเหล่านี้เป็นพวกมิชฌาภิภูมิจึงมีความเห็นผิด ตกเป็นทาสของกิเลสมีความอิจฉาริษยาเห็นใครทำดีไม่ได้ มักจะแสดงพฤติกรรมความชั่วออกมา ด้วยการเข้ากลั่นแกล้งขัดขวางห้ามปรามทำลาย ไม่ให้บุคคลสละความสุขออกไปบำเพ็ญคุณธรรมที่ยิ่งใหญ่ บางครั้งก็เนรมิตรูปร่างและทำเสียงอันแปลกประหลาดต่างๆ เพื่อล่อลวงข่มขู่พระพุทธเจ้าและพุทธบริษัทให้เกิดความสะดุ้งหวั่นหวาดขึ้นในจิต ดังนั้นเทวบุตรมารจึงมีบทบาทที่สำคัญ คือ

๔.๑ เทวบุตรมารในฐานะเป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรม

พระยาวาสวัตดีเป็นเทวดาที่มีฤทธิ์มาก เป็นหัวหน้าผู้ปกครองเหล่าเทวดาที่เป็นมารอยู่บนสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีธิดา ๓ นาง คือ นางตันหา นางราคา นางอรดี^{๗๒} และมีเทวดาที่เป็นบริวารอยู่จำนวนมาก ด้วยความที่จิตใจถูกข่มด้วยกิเลส เมื่อเห็นใครทำความดีมักทนดูอยู่ไม่ได้ กลัวว่าเขาจะได้ดีมีอำนาจเหนือตนจึงแสดงตนเข้าห้ามปรามขัดขวางทำลาย ดังนั้น พระยาวาสวัตดีมารเมื่อเห็นพระโพธิสัตว์ปฏิบัติธรรมบำเพ็ญความดีสร้างบารมี เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าจึงเข้าขัดขวางในทันที

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นผู้สมบูรณ์เพียบพร้อมด้วยสิ่งทั้งปวง เมื่ออายุ ๑๖ ปี สำเร็จการศึกษาในศิลปะทั้งปวง เมื่อบิดาถึงแก่ชีวิตได้รับทรัพย์มรดกและตำแหน่งเศรษฐีต่อบิดา พระโพธิสัตว์ให้สร้างโรงงาน ๖ แห่งคือ ที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ประตู ๔ โรงงาน ท่ามกลางพระนคร ๑ โรงงาน ที่ประตูนิเวศน์ของตน ๑ โรงงาน แล้วให้มหาทาน รักษาศีล

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๓๓-๒๖๖.

รักษาอุโบสถกรรม วันหนึ่ง ในเวลาอาหารเช้า คนรับใช้นำโภชนาหารที่ขบใจมีรสเลิศต่างๆ เข้าไปให้ พระโพธิสัตว์

พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง เมื่อเวลาผ่านไป ๗ วันออกจากนิโรธสมาบัติ กำหนดเวลา ภิกขุจารึกคิดว่า “วันนี้ เราไปจะไปที่ประตูเรือนของพาราณสีเศรษฐี ” จึงเคี้ยวไม้ชำระฟันช้อนาคลดา ล้างหน้าที่สระอินดาต ยืนบนพื้นมโนศิลา นุ่งแล้วผู้รัดประคต ห่มจีวร ถือบาตรดินอันสำเร็จด้วย ฤทธิ์เหาะมาทางอากาศ พอคนรับใช้นำภัตเข้าไปให้พระโพธิสัตว์ ได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนพระโพธิสัตว์ พอเห็นอย่างนั้นจึงลุกจากอาสนะ แสดงอาการนอบน้อมแลดูพวกผู้รับใช้ เมื่อผู้รับใช้กล่าวว่า “กระผม ควรทำอะไร ขอรับนาย” กล่าวว่า “จงนำบาตรของพระผู้เป็นเจ้ามา” ทันใดนั้น มารผู้มีบาปสันสกทาน ลุกขึ้นคิดว่า “พระปัจเจกพุทธเจ้านี้ ไม่ได้อาหารมา๗ วันแล้ว นับจากวันนั้นถึงวันนี้ เมื่อไม่ได้ ภัตตอาหารก็จะฉิบหาย เราจะทำพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์นี้ให้พินาศ และจะทำอันตรายแก่ทานของ เศรษฐี” จึงมาในขณะนั้นทันที แล้วเนรมิตหลุมถ่านเพลิงประมาณ ๘๐ คอก ในระหว่างสถานที่นั้น หลุมถ่านเพลิงนั้นเต็มด้วยถ่านเพลิงไม้ตะเคียน ไฟลุกโพลมมีแสงโชติช่วง ปรากฏเหมือนอเวจีมหานรก ครั้นเนรมิตหลุมถ่านเพลิงแล้ว ตนเองยืนอยู่ในอากาศ ผู้มารับบาตรเห็นอย่างนั้น เกิดความกลัวอย่าง ใหญ่หลวงกลับไป ถูกพระโพธิสัตว์ถามว่า “พ่อ เธอกลับมาแล้วหรือ ” บุรุษนั้นตอบว่า “นาย หลุมถ่าน เพลิงใหญ่นี้ไฟติดโพลมมีแสงโชติช่วงมีอยู่ในระหว่างสถานที่ตั้ง เมื่อเป็นเช่นนั้น คนอื่นๆ ทั้งที่มาและไป ทั้งหมด ก็เกิดความกลัว รีบหนีไปโดยเร็ว”

พระโพธิสัตว์ คิดว่า “วันนี้ วัสวัตติมารประสงค์จะทำอันตรายแก่ทานของเรา จะเป็น ผู้ประกอบขึ้น แต่วัสวัตติมารนั้น ย่อมไม่รู้ว่าเราเป็นผู้อันร้อยมาร พันมาร แม่แสนมาร ให้หวนไหวไม่ได้ วันนี้ เราจะได้รู้กันว่าเราหรือมารมีกำลังมาก มีอำนาจมาก ” ครั้นคิดอย่างนี้ ตนเองถือเอาถาดภัตที่ เขาจัดเตรียมไว้บนนั้นแหละออกไปจากเรือน ยืนอยู่บนฝั่งหลุมถ่านเพลิงแล้วมองขึ้นไปบนอากาศเห็น มาร ถามว่า “ท่านเป็นใคร” มารกล่าวว่า “เราเป็นมาร” พระโพธิสัตว์ถามว่า “หลุมถ่านเพลิงนี้ ท่าน เนรมิตขึ้นหรือ” มารตอบว่า “เออ เราเนรมิต” พระโพธิสัตว์ถามต่อว่า “ท่านต้องการอะไร” มารตอบ ว่า “ต้องการทำอันตรายแก่ทานของท่าน และต้องการให้พระปัจเจกพุทธเจ้าพินาศ”

พระโพธิสัตว์ กล่าวย้าว่า “เราจะไม่ให้ท่านทำอันตรายแก่ทานของข้าพเจ้า และจะไม่ให้ ท่านทำอันตรายแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า วันนี้ เราจะได้รู้กันว่า เราหรือท่านมีกำลังมาก มีอำนาจ มาก” ยืนที่ฝั่งหลุมถ่านเพลิง กล่าวว่า “ข้าแต่พระปัจเจกพุทธเจ้า ข้าพเจ้าแม่จะมีหัวดำดิ่ง ตกลงไป ใน หลุมถ่านเพลิงนี้ ก็จักไม่หวนกลับหลัง ขอท่านจงรับโภชนะที่ข้าพเจ้าถวายอย่างเดียว ” แล้วกล่าว คาถาว่า “ข้าพเจ้าจะตกนรก มีเท้าขึ้นเบื้องบน มีศีรษะลงเบื้องล่างก็ตาม ข้าพเจ้าจักไม่ทำกรรมอันไม่ ประเสริฐ ขอนิมนต์ท่านรับก้อนข้าวเถิด”

พระโพธิสัตว์ ครั้นกล่าวอย่างนี้ มีการสมทานอย่างมั่นคง ถือบาตรภัตแล่นไปทางเบื้องบน หลุมถ่านเพลิง ทันใดนั้นเอง มหาปทุมดอกหนึ่งกำลังบานเต็มที่เกิดขึ้นเป็นชั้นๆ จากพื้นหลุมถ่านเพลิง อันลึก ๘๐ คอก ผุดขึ้นรองรับเท้าทั้งสองของพระโพธิสัตว์ แต่นั้น เกสรมีขนาดเท่าทะนานใหญ่ ผุดขึ้น ตั้งอยู่เหนือศีรษะของพระมหาสัตว์แล้วร่วงลงมา ได้ทำให้ร่างกายทั้งสิ้นเป็นเสมือนโปรยด้วยละออง ทอง พระโพธิสัตว์ยืนอยู่ที่ฝักดอกปทุมน้อมโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ให้ประดิษฐานลงในบาตรของพระ ปัจเจกพุทธเจ้า

พระปัจเจกพุทธเจ้ารับโภชนะแล้วกระทำอนุโมทนา โยนบาตรขึ้นในอากาศ ครั้นเมื่อมหาชนกำลังมองดูอยู่อย่างนั้น แม้ท่านเองก็เหาะขึ้นสู่อากาศ ตรงไปป่าหิมพานต์เหมือนเหยียบย่ำกลีบเมฆฝนมีประการต่างๆ ไปฉะนั้น ฝ่ายมารเมื่อถึงความพ่ายแพ้อย่างนั้นแล้ว ถึงความโทมนัสไปยังสถานที่อยู่ของตนเอง ส่วนพระโพธิสัตว์ยืนอยู่บนฝักดอกปทุมแสดงธรรมแก่มหาชน โดยพรรณนาถึงทานและศีล มีมหาชนแวดล้อมเข้าไปยังนิเวศน์ของตน กระทำบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้นตลอดชีวิต^{๗๓} ฝ่ายพระโพธิสัตว์ ในระหว่างที่บำเพ็ญทศบารมีนั้น หากไม่ได้จุติในภพมนุษย์ ก็จะได้จุติบนสวรรค์ชั้นดุสิต อันเป็นสวรรค์ชั้นที่เหล่าบรรดาพระโพธิสัตว์และผู้บำเพ็ญบารมีพำนักจนกระทั่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญทศบารมีจนครบสามสิบห้าที่เหลืออีกเพียงชาติเดียวคือชาติที่เกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะก็จะได้เป็นพระพุทธเจ้า เมื่อพระเวสสันดรโพธิสัตว์สิ้นจากภพมนุษย์ ก็ได้มาจุติบนสวรรค์เป็น “เทวบุตรสันดุสิต” ปกครองสวรรค์ชั้นดุสิตเหล่าเทวดาทั้งปวงต่างสรรเสริญและแห่แหนกันมาฟังธรรมจากเทวบุตรสันดุสิตมิได้ขาด จนเป็นที่อิจฉาของพญาวสวัตติมารยิ่งนัก แต่พญามารก็ทำอะไรไม่ได้ ได้แต่เฝ้าจับตามองดูการเคลื่อนไหวอยู่ห่างๆ เพื่อรอเวลาอันเหมาะสมต่อไป

พญาวสวัตติมารมีชื่อเสียงในด้านความเกร บรรดาเหล่าเทวบุตรมารชอบรบกวนเหล่าเทวดาที่เป็นนักพรต ผู้ทรงศีลอันเคร่งครัดให้ตกแตก หลุดจากการปฏิบัติ พลัดกรรมเหล่านี้เป็นที่เอือมระอาของท่านท้าวจตุโลกบาลทั้งสิ้นเป็นอย่างมาก เพราะท่านท้าวจตุโลกบาลทั้งสิ้น เป็นผู้ทรงศีลตั้งตนอยู่ในธรรม เหมือนผู้ใหญ่มองเห็นเด็กเล็กๆ ที่มีนิสัยเกราะนั้นจนกระทั่งเทวบุตรสันดุสิต จุตินมาเกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะผู้เป็นราชกุมารแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ ฝ่ายวสวัตติมารก็คอยหาโอกาสอันเหมาะสม คอยกลั่นแกล้งแต่ก็ทำไม่ได้ กระทั่งมาพบโอกาสในคืนที่เจ้าชายสิทธัตถะกำลังจะเสด็จออกจากเมืองเพื่อทรงผนวช^{๗๔}

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตัดสินใจพระทัยในอันที่จะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมนี้ ทรงตรัสเรียกนายฉันทมา ตรัสบอกถึงความประสงค์ของพระองค์ ในอันที่จะทรงออกผนวชแล้ว ให้จัดเตรียมม้ากัณฐกะเป็นราชพาหนะ พระโพธิสัตว์ทรงเสด็จขึ้นสู่หลังม้ากัณฐกะ เสด็จออกจากปราสาทพร้อมด้วยนายฉันทเป็นสหายขณะนั่นเอง มารผู้มีบาปคิดว่าจะให้พระโพธิสัตว์กลับ จึงมายืนอยู่ในอากาศแล้วทูลว่า “ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านอย่าออกไปเลย ในวันที่ ๗ นับแต่วันนี้ไป จักรัตนะจักปรากฏแก่ท่าน ท่านจักครอบครองราชย์สมบัติในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร จงกลับเถิด ท่านผู้นิรทุกข์ ” พระโพธิสัตว์ ตรัสถามว่า “ท่านเป็นใคร ” มารตอบว่า “เราเป็นวสวัตติมาร ” พระโพธิสัตว์ตรัสว่า “ดูก่อนมารผู้มีบาป เรา รู้ว่าจักรัตนะจะปรากฏแก่เรา แต่เราไม่มีความต้องการราชสมบัติเราจักเป็นพระพุทธเจ้าทำหมื่นโลกธาตุให้บันลือ ” มารกล่าวว่า “จำเดิมแต่นี้เป็นต้นไป ในเวลาที่ท่านคิดถึงกามวิตก พยาบาทวิตกหรือวิหิงสาวิตกก็ตาม เราจักรู้ ” แล้วจึงคอยหาช่องติดตามไปเหมือนเงาฉะนั้น ฝ่ายพระโพธิสัตว์ ไม่ทรงหวังใยละทิ้งจักรพรรดิราชสมบัติ อันอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ประหนึ่งตั้งก้อนเขพะ เสด็จออกจากพระนครด้วยสักการะยิ่งใหญ่ ในวันเพ็ญเดือน ๘ เมื่อนักขัตฤกษ์ในเดือน ๘ หลัง

^{๗๓} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๕/๓๗๓-๓๗๖.

^{๗๔} เจริญนันท, มารมีจริงทำดีแค่ไหน หากผลोजักเป็นมาร , (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์ , ๒๕๕๑), หน้า

กำลังเป็นไปอยู่ พระโพธิสัตว์เสด็จออกไป มีพระประสงค์จะแลดูพระนครอีกครั้ง ขณะที่พระโพธิสัตว์มีความคิดเกิดขึ้นอย่างนี้เท่านั้น มหาปฐพีเหมือนจะกราบทูลว่า “ข้าแต่มหาบุรุษ พระองค์ไม่ต้องหันกลับมาทำการทอพระเนตรดอก ” ได้แยกขาตอกหมุนกลับให้ประจวบถ้องของนายช่างหม้อ พระโพธิสัตว์ประทับยืนบ้ายพระพักตร์ไปทางพระนครทอพระเนตรดูพระนครแล้ว ทรงแสดงสถานที่กลับมำกัณฐกะ ณ ปฐพีประเทศนั้น ทรงกระทำมำกัณฐกะให้บ้ายหน้าไปในทางที่จะเสด็จ ได้เสด็จไปแล้ว ด้วยสักการะอันยิ่งใหญ่ ด้วยความงามสง่าอันโอฬาร^{๗๕}

พระโพธิสัตว์ เสด็จลงจากหลังม้า ประทับยืนบนเนินทรายอันเป็นเสมือนแผ่นดินตรัสเรียก นายฉันทนะมาตรัสว่า “ฉันทนะ ผู้สหาย เธอจงพาเอาอาภรณ์และมำกัณฐกะของฉันไป ฉันทนะบวช ” นายฉันทนะ ทูลว่า “สมมติเทพ แม้ข้าพระองค์ก็จะบวช ” โพธิสัตว์ตรัสห้ามถึง ๓ ครั้งว่า “เธอยังบวชไม่ได้ เธอจะต้องกลับไป ” ทรงมอบอาภรณ์และม้าให้แล้ว ทรงดำริว่า “ผมทั้งหลายของเรานี้ไม่สมควรแก่สมณะ และผู้อื่นที่สมควรจะตัดผมของพระโพธิสัตว์ ก็ไม่มี ” ทรงดำริว่า “เราจะเอาพระขรรค์ตัดผมด้วยตนเอง ” จึงเอาพระหัตถ์ขวาจับพระขรรค์ เอาพระหัตถ์ซ้ายจับพระจุฬา(จุก)พร้อมกับพระเมาลี (มวยผม) แล้วจึงตัดพระเกสาเหลือประมาณ ๒องคุลี เวียนขวาแนบติดพระเศียร พระเกสาเหล่านั้นได้มีอยู่ประมาณเท่านั้น จนตลอดพระชนม์ชีพและพระมัสสุก็ได้มีความพอเหมาะกับพระเกสานั้น ชื่อว่า กิจในการปลงพระเกสาและพระมัสสุไม่มีอีกต่อไป พระโพธิสัตว์ถือพระจุฬากับพระเมาลีทรงอธิษฐานว่า “ถ้าเราจักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระเมาลีนี้จึงลอยอยู่ในอากาศ ถ้าจักไม่ได้เป็นจงดตกลงบนแผ่นดิน ” ทรงโยนขึ้นไปในอากาศ ท้าวสักกะเทวราชทรงตรวจดูด้วยทิพยจักขุ ทรงเอาผอบแก้วมีประมาณโยชน์หนึ่งรับไว้ให้ประดิษฐานไว้ในเจดีย์ชื่อว่า “จุฬามณีเจดีย์ ” ในดาวดึงส์พิภพ...พระโพธิสัตว์ ทรงดำริอีกว่าผ้ากาสิกพัสดุเหล่านั้นไม่สมควรแก่สมณะอย่างเรา ครั้งนั้นขฤกกรรมหาพรหมผู้เป็นสหายเก่าของพระโพธิสัตว์มาตั้งแต่ครั้งสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า มีความเป็นมิตรอย่างไม่เสื่อมคลายตลอดพุทธันดรหนึ่งคิดว่า “วันนี้ สหายเราออกมหาอภิเนษกรรมณี เราจะถือเอาสมณบริขารของสหายเรานั้นไป ” จึงนำเอาบริขาร ๘ มาถวาย...พระโพธิสัตว์ นุ่งห่มธงชัยของพระอรหันต์ ทรงถือเพศบรรพชิตอันอุดมแล้ว ตรัสว่า “ฉันทนะ จงกราบทูลถึงความสบาย ไม่ป่วยไข้แก่พระชนกและพระชนนีตามคำของเรา ” นายฉันทนะถวายบังคมพระโพธิสัตว์ กระทำประทักษิณหลีกไป ส่วนมำกัณฐกะได้ยื่นพระดำรัสของพระโพธิสัตว์ ผู้ตรัสกับนายฉันทนะอย่างนั้น คิดว่า “บัดนี้ เราจะไม่ได้เห็นนายของเราอีกต่อไป ” เมื่อคลาดจากสายตาไม่อาจกลั่นความโศกอันมีประมาณยิ่งไว้ได้ มีหทัยแตกตายเป็นบังเกิดเป็นเทพบุตรชื่อกัณฐกะในภพดาวดึงส์ นายฉันทนะมีความโศกเพียงอย่างเดียว แต่เพราะมำกัณฐกะตายไป ถูกความโศกครั้งที่สองปีบคั้น จึงได้ร้องไห้คร่ำครวญกลับไปสู่พระนคร^{๗๖}

พระโพธิสัตว์ ทรงทราบว่าสถานที่นี้พระพุทธรูปเจ้าทั้งปวงไม่ทรงละ เป็นสถานที่ไม่หวั่นไหว เป็นสถานที่กำจัดกรงคือกิเลส จึงทรงจับปลายหญ้าเหล่านั้นเขย่า ทนไตนั่นเอง ได้มีบัลลังก์สูง ๑๔ ศอก หญ้าเหล่านั้นตั้งอยู่โดยสัณฐาน เห็นปานที่ช่างเขียนหรือช่างโบกฉาบผู้ฉลาดยิ่ง ก็ไม่สามารถจะเขียนหรือโบกฉาบได้

^{๗๕} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๒๙-๑๓๐.

^{๗๖} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๓๑-๑๓๓.

พระโพธิสัตว์ ทรงกระทำต้นโพธิ์ไว้เบื้องหลัง หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกทรงมี พระทัยมั่นคง นั่งคู้ปราศิตบัลลังก์ ซึ่งแม้ถึงฟ้าจะผ่าลงมาทับร้อยครั้ง ก็ไม่แตกทำลายโดยทรง อธิษฐานว่า “เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปหมดสิ้น จะเหลือแต่หนัง เอ็น และกระดูก ก็ตาม ที่ เรายังไม่บรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ จักไม่ทำลายบัลลังก์นี้” ดังพุทธพจน์ว่า “ ภิกษุทั้งหลาย เรา รู้ทั่วถึงธรรม ๒ ประการคือ ๑. ความไม่สันโดษเพียงแค่งุศลธรรมทั้งหลาย ๒. ความไม่ท้อถอยในการ บำเพ็ญเพียร

ภิกษุทั้งหลาย เราเริ่มตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อนว่า “จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ ตามที่ เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดแห้งไปเกิด ยังไม่บรรลุผลที่พึงบรรลุด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วย ความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้วจักไม่หยุดความเพียร ” สัมโพธิญาณนั้นเราบรรลุ ได้ด้วยความไม่ประมาท ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม ^{๗๗} เรา ก็บรรลุได้ด้วย ความไม่ ประมาท แม้ถ้าเธอทั้งหลายพึงตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อนว่า “จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ ตามที่ เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดแห้งไปเกิด ยังไม่บรรลุผลที่พึงบรรลุด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วย ความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียร ” ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้ง ซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม ^{๗๘} อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่กุลบุตรออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดย ขอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแน่แท้เพราะเหตุ นั้นแล เธอทั้งหลายพึง สำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเริ่มตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อนว่า จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ ตามที่ เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดแห้งไปเกิด ยังไม่บรรลุผลที่พึงบรรลุด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วย ความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียร” ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกอย่างนี้แล” ^{๗๙}

สมัยนั้น มารผู้มีบาปคิดว่า “สิทธิ์ตถกุมาร ต้องการจะลวงพันอำนาจของเรา บัดนี้ เราจะ ไม่ให้สิทธิ์ตถกุมารนั้นลวงพันไปได้ ” จึงไปยังสำนักของพลมาร บอกเนื้อความนั้นแล้ว ให้ทำการ ประกาศชื่อมารโฆษณาแล้ว พาพลมารออกไป เสนามารนั้นได้มีอยู่ข้างหน้าของมาร ๑๒ โยชน์ข้างขวา และข้างซ้ายข้างละ ๑๒ โยชน์ ข้างหลังตั้งอยู่จรดปลายขอบเขตจักรวาล สูงขึ้นเบื้องบน ๙ โยชน์ ซึ่ง เมื่อให้ร้องเสียงโห่ร้อง จะได้ยินเหมือนเสียงแผ่นดินทรดตั้งแต่พันโยชน์ไป ครั้งนั้นเทวบุตรมารซึ่งข้างคิริ เมขลสูงร้อยห้าสิโยชน์ นิรมิตแขนหนึ่งพันถืออาวุธนานาชนิด บริษัทมารแม่ที่เหลือ ตั้งแต่สองตนขึ้นไป จะ เป็นเหมือนตนเดียวกัน ถืออาวุธอย่างเดียวกัน หามิได้ ต่างมีรูปร่างต่างๆ กัน มีหน้าคนละอย่าง กัน ถืออาวุธต่างชนิดกัน พวกนั้นมาจู่โจมพระโพธิสัตว์ส่วนเทวดาในหมื่นจักรวาล กำลังยืนสวดดีพระมหา สัตว์อยู่ ท้าวสักกเทวราชยืนเป่าสังวิชยุตร ทราบว่าสังขนั้นมิขนาดประมาณ ๑๒๐ ศอก เมื่อเป่าให้กิน ลมไว้คราวเดียว จะมีเสียงอยู่ตลอด ๔ เดือนไม่หมดเสียง พญามหากาฬนาคยืนพรณนาพระคุณ

^{๗๗} ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม หมายถึงอรหัตตผลหรือนิพพาน อ่างใน อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๕/ ๗.

^{๗๘} ประโยชน์ยอดเยี่ยม ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผลหรืออริยมผลอันเป็นที่สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์ (อง. ทุก.อ. (บาลี) ๒/๕/๗, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๘๒/๘๐.

^{๗๙} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕/๖๑, นอกจากนี้ยังข้อความว่า ‘เนื้อและเลือดในร่างกายจะแห้งเหือดแห้งไปจะ เหลืออยู่แต่หนัง เอ็น กระดูกก็ตามที่ผลใดพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษด้วยความเพียรของบุรุษด้วยความบาก บั่นของบุรุษ ถ้าไม่บรรลุผลนั้นก็จักไม่หยุดความเพียรของบุรุษ’ อ่างใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/ ๒๒/๓๙, ๑๖/๒๓๗/๓๒๘.

เหล่านั่นเกินกว่าร้อยบท ท้าวมหาพรหมยืนกั้นเศวตฉัตร ก็เมื่อพลมารเข้าไปใกล้โพธิ์มณฑป บรรดาเทพเหล่านั่นแม้อंकหนึ่งก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ ต่างพากันหนีหน้าไปจากที่อยู่ตรงหน้า แม้พญากาฬนาคราษก็ดำดิ่งไปมัญเชริกนาคพิภพ ซึ่งมีขนาด ๕๐๐ โยชน์ นอนเอามือทั้งสองปิดหน้า แม้ท้าวกะสีกเทวราชก็ลากสังขวิชัยบุตรไปยืนที่ขอบปากจักรวาล ท้าวมหาพรหมจับยอดเศวตฉัตรเสด็จไปยังพรหมโลกในทันที แม้เทวดาองค์หนึ่ง ชื่อว่าผู้สามารถยืนอยู่ในที่นั้นไม่มีเลย มีแต่พระมหาบุรุษพระองค์เดียวเท่านั้น ประทับอยู่ฝ่ายมารผู้มีบาป กล่าวกะบริษัทว่า “พ่อทั้งหลายบุรุษอื่นผู้จะเสมอเหมือน พระสิทธัตถะโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะไม่มีเลย พวกเราไม่สามารถทำการรบต่อหน้า แต่จะทำการรบทางด้านหลัง” พระโพธิสัตว์ ทรงมองไปทั้งสามด้าน ได้เห็นแต่ความว่างเปล่า เพราะเทวดาทั้งปวงพากันหนีไปหมด ทรงเห็นพลมารจู่โจมเข้ามาทางด้านเหนือ ทรงดำริว่า “ชนเหล่านี้ กระทำความพากเพียรใหญ่ เพราะมุ่งหมายเอาชีวิตเราเพียงผู้เดียว ในที่นี้เราไม่มีบิดา มารดา พี่น้อง หรือญาติอื่นๆ มีแต่บารมี ๑๐ เท่านั้นที่เป็นเสมือนบริวารชน ที่เราซบเลี้ยงไว้ตลอดกาลนาน ฉะนั้น เราควรทำบารมีให้เป็นยอดของหมู่พล เอาศาสตราคือบารมีเหล่านั่นแหละประหารกำจัดหมู่พลมารนี้ ” จึงทรงนั่งรำพึงถึงบารมีทั้ง ๑๐ ประการ

ขณะนั้น เทวบุตรมารคิดว่า “จักบันดาลให้พระสิทธัตถะกุมารหนีไปด้วยลม ” จึงบันดาลมณฑลของลมให้ตั้งขึ้น ลมทั้งหลายอันต่างด้วยลมด้านทิศตะวันออกเป็นต้นก็ตั้งขึ้น มีกำลังแรงมาก สามารถจะทำลายยอดภูเขา ซึ่งมีประมาณถึงโยชน์ หนึ่งโยชน์ สองโยชน์ สามโยชน์ กระทำปากอไม้ และต้นไม้เป็นต้น ให้มีรากถอนขึ้น ทำบ้านเมืองราชธานีที่อยู่รอบๆ ให้พังพินาศเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แต่ที่ถูกอานุภาพลูกเดซแห่งบุญของพระมหาบุรุษกำจัดเสียได้ พอมาถึงพระโพธิสัตว์ ก็ไม่สามารถที่จะทำ แม้สักว่าชายฉกรรจ์ของพระโพธิสัตว์ให้ไหวได้

เทวบุตรมารคิดว่า “จักเอาน้ำมาท่วมทับพระสิทธัตถะให้ตาย ” จึงบันดาลฝนห่าใหญ่ให้ตั้งขึ้น ด้วยอานุภาพของเทวบุตรมาร เมฆฝนอันมีร้อยหลีบพันหลีบเป็นต้นเป็นตั้งขึ้นซ้อนๆ กันแล้วตกลงมา ด้วยกำลังแห่งสายธารของน้ำฝน แผ่นดินได้เป็นแม่น้ำ ลำคลอง มหาสมุทร มหาเมฆที่ลอยมาทางส่วนเบื้องบนของป่าและต้นไม้ ไม่อาจให้น้ำแก่ก้นหยาตน้ำค้าง เปือกที่ฉกรรจ์ของพระมหาสัตว์ ได้จึงบันดาลห่าฝนหินให้ตั้งขึ้นยอดภูเขาใหญ่ๆ คุกรุ่นเป็นควันไฟลูกโพล่ง ลอยมาทางอากาศพอถึงพระโพธิสัตว์ ก็กลับกลายเป็นกลุ่มดอกไม้ทิพย์จึงบันดาลห่าฝนเครื่องประหารให้ตั้งขึ้น เครื่องประหารมีดาบ หอกและลูกศรเป็นต้นมีคมข้างเดียว มีคมสองข้าง คุเป็นควันไฟลูกโพล่งลอยมาทางอากาศ พอถึงพระโพธิสัตว์ก็กลับกลายเป็นดอกไม้ โปรยปรายลงแทบบาทมูลของพระโพธิสัตว์จึงบันดาลห่าฝนเถาวัลให้ตั้งขึ้น เถาวัลมีสีดงไฟร้อนอย่างยิ่ง ลอยมาทางอากาศ ก็กลับกลายเป็นจุนของจันทน์ ตกลงแทบบาทมูลของพระโพธิสัตว์จึงบันดาลห่าฝนทรายให้ตั้งขึ้น ทรายทั้งหลายละเอียดยิบ คุเป็นควันไฟลูกโพล่งลอยมาทางอากาศ ก็กลับกลายเป็นดอกไม้ทิพย์ ตกลงแทบบาทมูลของพระมหาสัตว์จึงบันดาลห่าฝนเปือกตมให้ตั้งขึ้น เปือกตมนั้นคุเป็นควันไฟลูกโพล่งลอยมาทางอากาศก็กลับกลายเป็นเครื่องลูปลั้เป็นทิพย์ ตกลงแทบบาทมูลของพระโพธิสัตว์เทวบุตรมาร บันดาลความมืดให้ตั้งขึ้น ด้วยคิดว่า “จักทำให้พระสิทธัตถะกลัวด้วยความมืดนี้แล้วหนีไป ความมืดนี้เป็นความมืดคือ เหมือนความมืดอันประกอบด้วยองค์ ๔ (คือแรม ๑๔ ค่ำ ป่าช้า เมฆทึบ และเที่ยงคืน) พอถึงพระโพธิสัตว์ก็อันตรธานหายไป เหมือนความมืดที่ถูกกำจัดด้วยแสงสว่างของดวงอาทิตย์ฉะนั้น

มารผู้มีบาป เมื่อไม่สามารถทำให้พระโพธิสัตว์หนีไปด้วยลม ผน ห่าผนหิน ห่าผนเครื่องประหาร ห่าผนถ่านเพลิง ห่าผนเก้าอี้ ห่าผนทราย ห่าผนเปือกตมและห่าผนคือความมืดทั้ง ๙ ด้วยอาการอย่างนั้น จึงสั่งบริษัทยาว่า “พวกท่านจะหยุดอยู่ที่ไหน จงจับพระสิทธัตถะกุมารนี้ จงฆ่า จงให้หนีไป” แม้ตนเอง ก็นั่งอยู่บนคอช้างคิริเมฆล ถือจักรารูธเข้าไปใกล้พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “สิทธัตถะ จงลุกขึ้นจากบัลลังก์นี้ บัลลังก์นี้ไม่ถึงแก่ท่าน บัลลังก์นี้ถึงแก่เรา ” พระมหาสัตว์ ฟังคำของมารผู้มีบาปแล้ว ตรัสว่า “ดูก่อนมาร ท่านไม่ได้บำเพ็ญบารมี ๑๐ ทศ ไม่ได้บำเพ็ญอุปปบารมี ๑๐ ไม่ได้บำเพ็ญปรมัตถบารมี ๑๐ มหาบริจาต ๕ ก็ไม่ได้บำเพ็ญ ท่านไม่ได้บำเพ็ญญาติตถจริยาโลกัตถจริยา พุทธตถจริยา ทั้งหมดนั้น เราผู้เดียวเท่านั้นบำเพ็ญมา ฉะนั้นแล้ว บัลลังก์นี้จึงไม่ถึงแก่ท่าน บัลลังก์นี้ถึงแก่เรา เท่านั้น”

มารผู้มีบาปโกรธอดกลั่นกำลังความโกรธไว้ไม่ได้ จึงขว้างจักรารูธใส่พระมหาบุรุษจักรารูธนั้น เมื่อพระมหาบุรุษรำพึงถึงบารมี ๑๐ ทศอยู่นั้นแหละ ได้กลายเป็นพุดานดอกไม้ตั้งอยู่ณ ส่วนเบื้องบน ทราบว่า จักรารูธนั้นคมกล้านัก มารโกรธแล้วขว้างไปในที่อื่น จะตัดเสาทินอันเป็นแห่งที่บิดาไปเหมือนตัดหน่อไม้ไผ่ฉะนั้น เมื่อจักรารูธนั้นกลายเป็นพุดานดอกไม้ตั้งอยู่บริษัทยาที่เหลื่อจึงพากันปล่อยยอดเขาหินใหญ่ ให้กลิ้งลงมาด้วยคิดว่า “พระสิทธัตถะ จักลุกจากบัลลังก์หนีไป ” ยอดเขาหินเหล่านั้น เมื่อพระมหาบุรุษรำพึงถึงบารมี ๑๐ ทศอยู่ ก็กลายเป็นกลุ่มดอกไม้ ตกลงมาบนภาคพื้น พวกเทวดาที่อยู่ขอบปากจักรวาล ก็ยึดคอยเงยศีรษะขึ้นแลดูคิดว่า “โอ!อัตถภาพอันเลิศด้วยพระรูปโฉมของพระสิทธัตถะกุมาร ฉิบหายเสียแล้วหรือหนอพระสิทธัตถะกุมารจักทรงกระทำอย่างไรหนอ”

พระโพธิสัตว์ตรัสว่า “บัลลังก์ที่ถึงในวันนี้ เป็นที่ตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ได้บำเพ็ญบารมีมาแล้ว ย่อมถึงแก่เรา” จึงตรัสกะมารผู้มีบาปผู้ยืนอยู่ว่า “มารผู้มีบาป ในภาวะที่ท่านได้ให้ทาน ใครเป็นสักขีพยาน ” มารผู้มีบาปเหยียดมือไปตรงหน้าพลมารพูดว่า “คนเหล่านี้ เป็นสักขีพยาน” ขณะนั้น เสียงของบริษัทยาได้ดังขึ้นว่า “เราเป็นสักขีพยาน” เป็นเหมือนเสียงแผ่นดินกำลังทรุด

มารผู้มีบาปกล่าวกะพระมหาบุรุษว่า “สิทธัตถะ ในภาวะที่ท่านให้ทานไว้ ใครเป็นสักขีพยาน” พระมหาบุรุษตรัสว่า “ในภาวะที่เราให้ทาน ตนมีจิตใจเป็นพยานก่อน แต่ในที่นี้ เราไม่มีใครๆ ที่มีจิตใจเป็นสักขีพยานให้ได้ ทานที่เราให้ในอัตถภาพอื่นๆ จงยกไว้ก่อน เอาแค่นั้นภาวะที่เราดำรงอยู่ในอัตถภาพเป็นพระเวสสันดรได้ให้สัตตสดกมหาทานก่อน ปฐพีอันหนาใหญ่นี้ แม้จะไม่มีจิตใจก็เป็นสักขีพยานได้” ทรงนำพระหัตถ์เบื้องขวาออกจากภายในกลีบจีวร ทรงชี้ไปตรงหน้ามหาปฐพีตรัสว่า “ในภาวะที่เราดำรงอยู่ในอัตถภาพความเป็นพระเวสสันดรให้สัตตสดกมหาทานท่านเป็นสักขีพยานหรือไม่ได้เป็น” มหาปฐพีได้บันลือขึ้นเหมือนจะท่วมทับพลมาร ด้วยร้อยเสียงพันเสียง แสนเสียงว่า “เราเป็นสักขีพยานท่าน”

พระมหาบุรุษทรงพิจารณาถึงทาน ที่ได้ให้อัตถภาพเป็นพระเวสสันดรว่า “สิทธัตถะมหาทาน อุดมทาน ท่านได้ให้แล้ว” ช้างคิริเมฆลาสูง ๑๕๐ โยชน์คุกเข่าลงบนแผ่นดิน บริษัทยาพากันหนีไปยังทิศานุทิศ มารผู้มีบาป ๒ ตนชื่อว่าหนีไปทางเดียวกัน ไม่มี พากันทั้งอาการที่ศีรษะและฝ่าที่งู่ม หนีไปทางทิศที่มีอยู่ตรงหน้าๆ นั้นเอง แต่นั่น หมูเทพได้เห็นพลมารหนีไป พวกเทวดาจึงประกาศแก่พวกเทวดา พวกนาคจึงประกาศแก่พวกนาค พวกครุฑจึงประกาศแก่พวกครุฑพวกพรหมจึงประกาศแก่พวกพรหมว่า “ความปราศัย เกิดแก่มารผู้มีบาปแล้ว ชัยชนะ เกิดแก่สิทธัตถะกุมาร พวกเรา

จักทำการบูชาชัชชนะ” ต่างพากันถือของหอมและดอกไม้เป็นต้น มายังโพธิบัลลังก์อันเป็นสำนักของพระมหาบุรุษ

เมื่อพลมารเหล่านั้นหนีไป หมู่เทพมีใจเบิกบาน ประกาศความชนะของพระมเหสีเจ้าฉณโพธิมณฑลว่า “พระพุทธเจ้าผู้มีสิรินทร์มีชัยชนะ ส่วนมารผู้ลามกปราศัยแล้ว” ในกาลนั้น หมู่เนาคนมีใจเบิกบาน ประกาศความชนะของพระมเหสีเจ้า ฉณ โพธิมณฑลว่า “พระพุทธเจ้า ผู้มีสิรินทร์มีชัยชนะ ส่วนมารผู้ลามกปราศัยแล้ว” หมู่พรหมมีใจเบิกบาน ประกาศความชนะของพระมเหสีเจ้า ฉณ โพธิมณฑลว่า “พระพุทธเจ้า ผู้มีสิรินทร์มีชัยชนะ ส่วนมารผู้ลามกปราศัยแล้ว”^{๘๐}

เทวบุตรมาร เมื่อไม่สามารถทำให้พระโพธิสัตว์พ่ายแพ้ต่อการกระทำโดยวิธีการต่างๆของตนได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ฉณ โพธิมณฑลในวันเพ็ญเดือนวิสาขแล้ว พระศาสดาทรงยับยั้งอยู่ ๔ สัปดาห์เฉพาะบริเวณใกล้ต้นโพธิ์เท่านั้น ด้วยประการอย่างนี้ ในสัปดาห์ที่ ๕ เสด็จจากควงไม้โพธิ์ไปยังไม้ชุปาลนิโครธ ประทับนั่งพิจารณาพระธรรมและเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ต้นชุปาลนิโครธนั้น

มารผู้มีบาปคิดว่า “เราติดตามอยู่ตลอดกาลนาน แม้จะเพ่งมองหาช่องอยู่ ก็ไม่ได้เห็นความพลั้งพลาดอะไรๆ ของสิทธัตถะ บัดนี้ สิทธัตถะก้าวล่วงพ้นอำนาจของเราเสียแล้ว ” ถึงความโหม่นสนั่นอยู่ในหนทางใหญ่ เมื่อคิดถึงเหตุ ๑๖ ประการ จึงขีดเส้น ๑๖ เส้นลงบนแผ่นดิน คิดว่า “เราไม่ได้บำเพ็ญทานบารมี เหมือนสิทธัตถะนี้ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่เป็นเหมือนสิทธัตถะนี้” แล้วขีดลงไปเส้นหนึ่ง อนึ่ง คิดว่า “เราไม่ได้บำเพ็ญบารมี ฯลฯ เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ชันติบารมี สัจจบารมี อธิฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี เหมือนสิทธัตถะนี้ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่เป็นเหมือนสิทธัตถะนี้” แล้วขีดเส้น (ที่ ๒ ถึงเส้น) ที่ ๑๐ อนึ่ง คิดว่า “เราไม่ได้บำเพ็ญบารมี ๑๐ อันเป็นอุปนิสัยแก่การแห่งตลอดอินทริยปิโรปรียัตติญาณอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่นเหมือนดังสิทธัตถะนี้ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่ได้เป็นเช่นกับสิทธัตถะนี้” แล้วขีดเส้นที่ ๑๑ อนึ่ง คิดว่า “เราไม่ได้บำเพ็ญบารมี ๑๐ อันเป็นอุปนิสัยแก่การแห่งตลอดอภยาสนุสยญาณ ฯลฯ มหากรุณาสมาบัติญาณ ยมกปาฏิหาริยญาณ อนาวารณญาณและสัพพัญญุตญาณ อันไม่ทั่วไปแก่คนอื่นเหมือนดังสิทธัตถะนี้ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่เป็นเช่นกับสิทธัตถะนี้” แล้วขีดเส้นที่ ๑๒ ถึงเส้นที่ ๑๖ มารผู้มีบาปนั่งขีดเส้น ๑๖ เส้นอยู่ที่หนทางใหญ่ เพราะเหตุดังกล่าวมานี้

สมัยนั้น ธิดาของมาร ๓ นางคือ นางคันทหา นางราคา และนางอรดี คิดว่า “บิดาของพวกเราไม่ปรากฏ บัดนี้ อยู่ที่ไหนหนอ ” จึงพากันมองหา ได้เห็นบิดาผู้มีความโหม่นสนั่นขีดแผ่นดินอยู่จึงพากันไปหาแล้ว ถามว่า “พ่อ เพราะเหตุไร ท่านจึงเป็นทุกข์ หม่นหมองใจ ” มารผู้มีบาปกล่าวว่า “ลูกเอ๋ย มหาสมณะนี้ ล่วงพ้นอำนาจของเราเสียแล้ว พ่อคอยดูอยู่ตลอดเวลาประมาณเท่านี้ ไม่อาจเห็นช่องคือโทษของมหาสมณะนี้ เพราะเหตุนี้ พ่อจึงเป็นทุกข์ หม่นหมองใจ” ธิดามาร กล่าวว่า “ถ้าอย่างนั้น พ่ออย่าเสียใจเลย ลูกๆ จะทำมหาสมณะนั้น ไว้ในอำนาจของตนๆ แล้วพามา ” มารผู้มีบาปกล่าวว่า “ลูกเอ๋ย มหาสมณะนี้ ใครๆ ไม่อาจทำไว้ในอำนาจได้ บุรุษนี้ ตั้งอยู่ในศรัทธาอันไม่หวั่นไหว ” ธิดามารกล่าวว่า “พ่อ พวกลูกเชื่อว่าเป็นสตรี ลูกๆ จะเอาบ่วงคือราคาเป็นต้นผูกมหาสมณะนั้น นำมา

^{๘๐} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๔๓-๑๕๐.

เดี๋ยวนี้แหละ ท่านอย่าน้อยใจไปเลย” ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลว่า “ข้าแต่พระสมณะ พวกข้าพระบาท จะปรนนิบัติบาทพระองค์ ” พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงใส่ใจถึงคำของพวกนาง ทั้งไม่ทรงลืมนพระเนตรแลดู ทรงนั่งเสวยสุขอันเกิดแต่วิเวกอย่างเดียว เพราะทรงน้อมพระทัยไปในธรรมเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอุปธิอันยอดเยี่ยม

จิตามาร คิดกันอีกว่า “ความประสงค์ของพวกผู้ชาย เอาแน่ไม่ได้ บางพวก มีความรักหญิงเด็กๆ บางพวก รักหญิงผู้อยู่ในปฐมวัย บางพวก รักหญิงผู้อยู่ในมัชฌิมวัย บางพวก รักหญิงผู้อยู่ในปัจฉิมวัย ดังนั้น พวกเรา จะเอารูปต่างๆเข้าไปล่อ แล้วยึดเอา ” นางหนึ่งๆ นิรมิตอรรถภาพของตนๆ โดยเป็นรูปหญิงวัยรุ่น เป็นหญิงยังไม่คลอด เป็นหญิงคลอดคราวเดียว เป็นหญิงคลอดสองคราว เป็นหญิงกลางคน และเป็นหญิงผู้ใหญ่ เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคเจ้าถึง ๖ ครั้ง ทูลว่า “ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระบาททั้งหลาย จะปรนนิบัติพระองค์ ” ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มิได้ทรงใส่พระทัย โดยประการที่ทรงน้อมพระทัยไปในธรรมเครื่องสิ้นไปแห่งอุปธิอันยอดเยี่ยม...จิตามารเหล่านั้น พากันกล่าวคำมีอาทิว่า “นี่ย่า เป็นความจริง” บิดาของพวกเรากล่าวไว้ว่า “พระอรหันต์ สุดเจ้าในโลก ผู้ที่ใครๆ จะนำไปง่าย ๆ ด้วยราคะ หาได้ไม่” พากันกลับมาสำนักบิดา^{๘๑}

เทวบุตรมารนั้น เมื่อไม่สามารถทำพระมหาสมณะให้พ่ายแพ้ได้ ถึงกระนั้น ก็ยังเฝ้าติดตามพระมหาสมณะอยู่ทุกหนทุกแห่งมิได้ขาด คอยหาช่องทางโอกาสที่จะขัดขวาง ทำลาย ล้างผลาญ ให้สิ้นซากด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัว หวั่นไหว ตกตะลึง ไขว้เขวสับสน ท้อถ้อย พ่ายแพ้ให้ได้ แต่ก็ไม่สามารถทำให้พระมหาสมณะเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวได้เมื่อไม่สามารถจะทำลายพระมหาสมณะด้วยวิธีการใช้ไม้แข็งได้ ก็หาวิธีใช้ไม้อ่อนด้วยการโน้มน้าวเกลี้ยกล่อมด้วยวาจาอันอ่อนหวานนุ่มนวลไพเราะ เพื่อให้พระมหาสมณะกลับมาอยู่ในอำนาจวิสัยของตนดั้งเดิม พระมหาสมณะหาได้ใส่ใจต่อการกระทำเหล่านั้นของมารไม่ ตลอดช่วงระยะเวลาแห่งพระชนมพรรษา ๔๕ พรรษา ที่ได้ทรงตรัสรู้และทรงเสด็จออกแสดงธรรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ เทวบุตรมารหาได้ล้มเลิกลดละย่อท้อ ต่อการเข้าไปหาพระมหาสมณะเพื่อทูลอาราธนาให้ปรินิพพานไม่ ทุกครั้งที่เข้าไปทูลอาราธนา เพื่อให้พระมหาสมณะปรินิพพาน ก็ได้รับการปฏิเสธทุกครั้งไปโดยพระพุทธองค์ให้เหตุผลว่า “ตราบใดที่พุทธบริษัทคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย ผู้สาวกของพระองค์ยังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แกล้วยกล้า ไม่เป็นพหุสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้ว แต่ก็ยังไม่บอกแสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปฏิหาริย์ปราบปรามปฐวาทที่เกิดขึ้น ให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้^{๘๒} เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่พรหมจรรย์ของเรายังไม่บริบูรณ์ กว้างขวาง แพร่หลาย รู้จักกันโดยมาก มันคงดี กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว ”^{๘๓} พระองค์ก็ยังจะไม่ปรินิพพานตราบนั้นเทวบุตรมาร เมื่อได้ฟังเหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงการไม่ปรินิพพานในขณะนั้น เทว

^{๘๑} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑๕๔-๑๕๗.

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๓-๑๑๕.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

บุตรมาร จึงทูลให้พระพุทธรองค์ทรงทราบ ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานี้ พุทธบริษัทคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลายผู้สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้เฝ้ายามแล่ม ได้รับการแนะนำ แก่แล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับ อาจารย์ของตนแล้วก็บอกแสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายได้ แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ ปราบปรึพวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบริ้อยโดยชอบธรรมได้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรด ปรีนิพพานในบัดนี้ขอพระสุตโปรดปรีนิพพานเถิด เวลานี้เป็นเวลาปรีนิพพานของพระผู้มีพระภาค”^{๘๔} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เวลานี้ พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคบริบูรณ์ กว้างขวางแพร่หลาย รู้จักกัน โดยมาก มั่นคงดี กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ประกาศได้ดีแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรีนิพพานในบัดนี้ ขอพระสุตโปรดปรีนิพพานเถิดเวลานี้เป็นเวลาปรีนิพพานของ พระผู้มีพระภาค”

เมื่อมารกราบทูลอาราธนาอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตอบมารผู้มีบาปอย่างนี้ว่า “มารผู้มี บาป ท่านอย่ากังวลเลย จากนี้ไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรีนิพพาน”

เวลานั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีสติสัมปชัญญะทรงปลงพระชนมายุสังขารแล้ว ณ ปาวาล เจตีย์ เมื่อพระองค์ทรงปลงพระชนมายุสังขารแล้ว ได้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรงน่าสะพรึงกลัว ขน พองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้อง ครั้นพระผู้มีพระภาค ทรงทราบความนั้น จึงทรงเปล่งพระ อุทานในเวลานั้นว่า “พระ牟尼ละกรรมที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้ อันเป็นเหตุก่อกำเนิดเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ ได้แล้ว ทำลายกิเลสที่เกิดในตนได้เหมือนนักรบทำลายเกราะได้ ฉะนั้น”^{๘๕}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็นบทบาทของเทวบุตรมาร ในการเป็นอุปสรรคในการ ปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะการปฏิบัติธรรมของพระโพธิสัตว์ อันเป็นการบำเพ็ญเพื่อความ เป็นพระพุทธเจ้า จึงเป็นไปอย่างยิ่งยวดแน่วแน่นมั่นคง ไม่ลดละเลิกล้มหรือหยุดในกลางครั้น แม้จะมีสิ่ง ที่มาเป็นตัวอุปสรรคขัดขวางปิดกั้นมากมายสักเพียงใด ก็ไม่ท้อถอยหรือยอมแพ้ต่ออุปสรรคนั้นถึง จะต้องเอาชีวิตเข้าแลกก็ยอมเสียสละได้ ไม่หวั่นไหวหรือเกรงกลัว ดังนั้น คำว่าการปฏิบัติธรรมใน ความหมายของพระโพธิสัตว์ จึงมีนัยที่กว้างขวางและครอบคลุมถึงการบำเพ็ญทาน รักษาศีลและการ เจริญสมาธิภาวนาในอดีตชาตินับ ตั้งแต่พระโพธิสัตว์ได้พบกับพญาวี สสวัสดิ์ติมารเป็นครั้งแรก ถูกพญา มารกระทำการขัดขวางไม่ให้บำเพ็ญทาน มีการถวายโภชนาหารแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยการ เนรมิตหลุมถ่านเพลิงอันคุกรุ่นด้วยไม้ตะเคียน มีเปลวเพลิงลุกโชติช่วงสว่างไสวหวังจะให้พระ โพธิสัตว์ตกลงไปในหลุมถ่านเพลิง ถึงกระนั้น ก็ไม่ทำให้พระโพธิสัตว์เกรงกลัวหรือคลายความพยายาม ในอันที่จะบำเพ็ญทานได้ ด้วยคุณความดีและบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นเหตุให้ไม่ได้รับอันตราย

ต่อมา พระโพธิสัตว์เกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ ในขณะที่เสด็จออกจากปราสาทราชวังเพื่อ มุ่งบรรพชา ถูกพระยามารติดตามมาขัดขวางห้ามปรามไม่ให้ออกบรรพชา แต่ไม่สามารถที่จะขัด ทานความตั้งใจจริงของพระโพธิสัตว์ได้ ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงติดตามพระโพธิสัตว์อยู่ไม่ขาดคอยหา โอกาสและช่องทางเล่นงานพระโพธิสัตว์อยู่เรื่อยมา ขณะที่พระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่ภายใต้ร่ม

^{๘๔} อ่างแล้ว.

^{๘๕} อ่างแล้ว.

โศภิตัลลักร์ ทรงอธิษฐานพระทัยในอันที่จะไม่ลุกจากสถานที่นี้ หากยังไม่ได้บรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ ที่นั้น พระยามารผู้มีบาปได้เกณฑ์เหล่าสมุนโพล่พลบริวาร มาแสดงความเป็นเจ้าของข่มขู่ขับไล่ประหัตประหารด้วยวิธีการต่างๆ หวังให้พระโพธิสัตว์เกิดความสะดุ้งหวาดกลัวเลิกล้มความตั้งใจ และหนีไปจากที่นั้น แต่ด้วยคุณความดีและบารมีที่สร้างสมอบรมมาอย่างมากมายเต็มเปี่ยม ทำให้พระยามารและเหล่าบริวารพ่ายแพ้ หนีแตกกระเจิงเตลิดไปคนละทิศละทาง เมื่อพระยามารพร้อมเหล่าบริวารหนีไปหมดแล้ว เป็นเวลาเดียวกันกับแสงอรุณแรกแห่งอาทิตย์อุทัยได้ส่องสว่างขึ้น พระองค์ทรงกำจัดพระยามารและเหล่าเสนามารได้ ถึงการบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในวันนั้น ฝ่ายธิดาของพระยามารทั้ง ๓ เห็นบิดาเศร้าโศกเสียใจ จึงขอรับอาสามาล่อลวงด้วยมายาแห่งหญิง เพื่อให้พระพุทธรูปเกิดความยินดีกลับมาอยู่ในอำนาจของตนดังเดิม พระพุทธรูปองค์หาได้ทรงยินดีต่อการกระทำนั้นเมื่อไม่อาจขัดขวางและทำให้พระพุทธรูปถึงความปราศัยได้ ยังคงติดตามก่อกวนเกลี้ยต่อ การปฏิบัติพุทธกิจตลอดมา ครั้นเห็นสบโอกาสได้ทูลขอให้พระพุทธรูปองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธรูปทรงปฏิเสธคำทูลขอนั้น ทรงให้เหตุผลว่าพระธรรมวินัยของพระองค์ยังไม่รู้กันโดยแพร่หลาย และพุทธบริษัทของพระองค์ยังไม่มั่นคงเข้มแข็งดีพอ พระยามารทูลว่าขณะนี้พระธรรมวินัยของพระองค์เป็นที่รู้กันอย่างแพร่หลาย และพุทธบริษัทก็มั่นคงเข้มแข็งดีแล้วขอพระพุทธรูปทรงปรินิพพานเถิด พระพุทธรูปทรงรับคำทูลอาราธนาของพระยามาร จึงเป็นเหตุให้แผ่นดินเกิดสะท้านหวั่นไหวอย่างน่าอัศจรรย์ ซึ่งเรียกว่าการปลงมาสู่สังขาร

๔.๕ อิทธิพลของมัจจุมาร ที่มีต่อการปฏิบัติธรรม

ชีวิตของคนเรากับความตายนั้น ห่างกันเพียงแค่มหายใจเข้าออก แขนงอยู่บนเส้นด้ายของความไม่แน่นอน ความตายจึงเป็นสิ่งที่จะมาเยือนเราเป็นแน่แท้ ไม่วันใดก็วันหนึ่ง พระพุทธรูปตรัสเตือนว่า ความตายมีอุปมาเหมือนก้อนหินก้อนใหญ่ซึ่งกลิ้งมาจากทั่วทุกสารทิศ มนุษย์เรานี้อยู่ตรงกลาง เหมือนกับเรายืนอยู่กลางลานกว้าง แล้วมีก้อนหินก้อนใหญ่เท่าบ้านสี่กั๊กกลิ้งมาจากทั้งสี่ทิศ หินก้อนนั้นชื่อว่าความตาย^{๔๖}

ความตายเป็นเรื่องง่ายที่สามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ไม่มีนิมิตไม่มีเครื่องหมาย คือ ไม่มีสัญญาณเป็นสิ่งที่บ่งบอกล่วงหน้าว่าจะตายเวลาไหน ตายด้วยสาเหตุอะไร ตายตอนอายุเท่าไรตาย ณ สถานที่ใด เราไม่สามารถกำหนดหรือบอกได้ เราทุกคนล้วนต้องเผชิญกับความตายตลอดเวลา เมื่อความตายเป็นสิ่งที่ทุกชีวิตต้องประสบ แต่เราหาได้รู้เท่าทันและคุ้นเคยกับความตายไม่แต่สำหรับพระอรិยะเจ้าผู้ที่มีความเข้าใจในชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ท่านเหล่านั้นกลับมองความตายด้วยมุมมองต่างออกไป ท่านไม่ได้หวาดหวั่นพรึ่ตต่อความตายแม้แต่น้อย และก็ไม่ยินดีที่จะต้องตาย แต่ท่านเตรียมพร้อมที่จะต้องเป็นไปตามกาลเวลาที่สมควร^{๔๗} สำหรับมนุษย์ธรรมดาทั่วไป เมื่อความตายมาถึงย่อมก่อให้เกิดความหวาดหวั่นสะพรึงกลัว นอกจากนั้นความตายยังเป็นสิ่งที่มาตรอนโอกาสที่จะทำ

^{๔๖} ว.วชิรเมธี, สบตากับความตาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙), หน้า ๓๒.

^{๔๗} พระมหากามพล กิตติโสภโณ, ลมหายใจสุดท้าย, (กรุงเทพฯ : ชันมุนทรี, ๒๕๕๒), หน้า๒๑.

ความดีทั้งหลายให้หมดไป และที่สำคัญยิ่งเหนือสิ่งอื่นใดซึ่งเป็นที่ต้องการปรารถนาสูงสุดของมนุษย์คือการบรรลุนิพพาน ดังนั้น มัจจุมาวจึงมีบทบาทสำคัญคือ

๔ .๕.๑ มัจจุมาวจ ในฐานะเป็นเครื่องทำให้มนุษย์หวาดกลัว

ผู้ต้องประสบกับความตายเห็นความตาย เหมือนนายเพชรฆาตกำลังเงื้อมดาบอันคมกริบ กำลังจะฟันลงที่ตนเอง จะแสดงอาการหวาดกลัวออกมาปรากฏให้เห็น เช่น บางคนกรีดร้องออกมา บางคนร่างกายเนื้อตัวสั่นสะท้าน บางคนร้องให้พุ่มพวยหมดอาลัยตายอยาก บางคนเกร็งซ็อกล้มสลบ ไสลดราวหนึ่ง พระศาสดาเสด็จถึงเมืองอาฬวี พวกชาวเมืองได้ทูลอาราธนาเพื่อถวายทานแก่พระพุทธองค์และสาวก หลังจากชาวเมืองอาฬวีถวายทานแล้ว เป็นพุทธธรรมนิยมของพระพุทธเจ้า ก่อนแต่จะทรงอนุโมทนาในเวลาเสร็จภักตกิจ จึงโอวาทธรรมกถาว่า “ท่านทั้งหลายจงเจริญมรณสติว่า ‘ชีวิตของเราไม่ยั่งยืน ความตายของเรา แน่นนอน เราต้องตายแน่แท้ ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด ชีวิตของเราไม่เที่ยง ความตายเที่ยง’ ก็มรณะอันชนทั้งหลายใดไม่เจริญแล้วในกาลที่สุดชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงความสะดุ้ง ร้องอย่างขลาดกลัว เหมือนคนเห็นอสรพิษฉะนั้น”^{๘๘}

เมื่อต้องเผชิญกับความตายซึ่งมีอยู่เฉพาะหน้า ด้วยความรักตัวกลัวตายทุกคนจึงต้องแสวงหาวิธีที่จะทำให้ตนเองมีที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวในขณะที่จะตาย ดังนั้นเพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างความกลัวตายของปุถุชนกับอริยบุคคล จึงขอยกเอาเรื่องความตายของพวกเจ้าศากยและความตายของอนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นตัวอย่าง

กรณีที่ ๑ มัจจุมาวจ ในฐานะเป็นความตายของพวกเจ้าศากย

พระเจ้าวิฑูทกะ ด้วยความที่พระองค์เคียดแค้นต่อเจ้าศากยทั้งหลาย จึงได้ตรัสสั่งแก่โพล่พลทั้งหลายว่า “พวกเจ้าทั้งหลาย หากคนเหล่าใดบอกว่า ‘เราเป็นเจ้าศากย’ พวกท่าน จงฆ่าคนเหล่านั้นเสียทั้งหมด แต่จงไว้ชีวิตแก่คนที่อยู่ในสำนักของเจ้ามหานาม ผู้เป็นตาของเรา” เจ้าศากยทั้งหลาย ไม่เห็นเครื่องมือที่ตนจะถือเอาได้ บางพวกยืนคาบหญา บางพวกยืนถือไม้้อ เมื่อถูกทหารของพระเจ้าวิฑูทกะถามว่า “ท่านเป็นเจ้าศากย ใช่หรือไม่” เพราะเหตุที่เจ้าศากยเหล่านั้น แม้จะตายก็ไม่พูดเท็จ พวกที่ยืนคาบหญาอยู่ก็กล่าวว่า “ไม่ใช่เจ้าศากย หญา” พวกที่ยืนถือไม้้ออยู่ก็กล่าวว่า “ไม่ใช่เจ้าศากย ไม้้อ” พวกเจ้าศากยที่กล่าวอย่างนั้น พร้อมทั้งเจ้าศากยที่ยืนอยู่ในสำนักของท้าวมหานาม ได้ชีวิตรอดแต่บรรดาเจ้าศากยเหล่านั้น พวกที่ยืนคาบหญาได้ชื่อว่า เจ้าศากยหญา พวกที่ยืนถือไม้้อได้ชื่อว่า เจ้าศากยไม้้อ พระเจ้าวิฑูทกะสั่งให้ฆ่าเจ้าศากยที่เหลือทั้งหลาย ไม่เว้นแม้แต่ทหารที่กำลังตีมนม ทำโลหิตให้ไหลนองเหมือนแม่น้ำ รัสั่งให้ล้างแผ่นดินกระดานด้วยโลหิตในลำคอของเจ้าศากยเหล่านั้น”^{๘๙}

ความหวาดกลัวต่อความตายเป็นสิ่งมีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ ผู้ที่ยังมีกิเลสต้นเหตุทุกคนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนด ไม่ปราศจากความ

^{๘๘} พระสังฆธรรมโฆษเถระ , พระโลกบัญญัติ , แปลโดยนาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย (น.ส.พ.ฟ้าเมืองไทย), ๒๕๒๘), หน้า ๒๔๕.

^{๘๙} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๓๗.

พอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความ
 ออยากในกามทั้งหลาย โรคหนักบางอย่างกระทบเขาเข้า เมื่อเขาถูกโรคหนักบางอย่างกระทบเข้าจึงมี
 ความคิดอย่างนี้ว่า ‘กามอันเป็นที่รักจักละเราไปหนอ และเราก็จักละกามอันเป็นที่รักไป’ เขาย่อม
 เศร้าโศก ลำบากใจ ร่ำไร ทูบอกร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือน นี้แลคือบุคคลผู้มีความตายเป็น
 ธรรมดาแล้ว ถึงความสะดุ้งต่อความตายยังมีอีก บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความ
 กำหนด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความ
 เร่าร้อน ไม่ปราศจากความอยากในกามทั้งหลาย โรคหนักบางอย่างกระทบเขาเข้า เมื่อเขาถูกโรคหนัก
 บางอย่างกระทบเข้ามีความคิดอย่างนี้ว่า ‘กายอันเป็นที่รัก จักละเราไหมหนอ และเราก็จักละกายอัน
 เป็นที่รักไป’ เขาย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ ร่ำไร ทูบอกร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือน นี้คือบุคคลผู้ม
 ีความตายเป็นธรรมดาแล้ว ถึงความสะดุ้งต่อความตายยังมีอีก บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ยังไม่ได้ทำ
 ความดีไว้ ยังไม่ได้สร้างกุศลไว้ ไม่ได้ทำที่ป้องกันสิ่งน่ากลัว ทำแต่ความชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่
 กรรมเศร้าหมอง โรคหนักบางอย่างกระทบเขาเข้า เมื่อเขาถูกโรคหนักบางอย่างกระทบเข้า มีความคิด
 อย่างนี้ว่า ‘เรายังไม่ได้ทำความดีไว้หนอ ยังไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำที่ป้องกันสิ่งน่ากลัวไว้ ทำแต่ความ
 ชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมเศร้าหมอง เราตายแล้วจะไปสู่คติของผู้ไม่ได้ทำความดีไว้ ไม่ได้ทำ
 กุศลไว้ไม่ได้ทำที่ป้องกันสิ่งน่ากลัว ทำแต่ความชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมเศร้าหมองนั้น’
 เขาย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ ร่ำไร ทูบอกร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือน นี้แลคือบุคคลผู้มีความตาย
 เป็นธรรมดาแล้ว ถึงความสะดุ้งต่อความตายยังมีอีก บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีความสงสัย เคลือบ
 แคลงใจ ไม่ถึงความตกลงใจในสัทธรรม โรคหนักบางอย่างกระทบเขาเข้า เมื่อเขาถูกโรคหนักบางอย่าง
 กระทบเข้า มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เรามีความสงสัยเคลือบแคลงใจ ไม่ถึงความตกลงใจในสัทธรรมหนอ’
 เขาย่อมเศร้าโศกลำบากใจ ร่ำไร ทูบอกร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือน นี้คือบุคคลผู้มีความตายเป็น
 ธรรมดา กลัว ถึงความสะดุ้งต่อความตาย”^{๑๐} สำหรับอริยบุคคลเมื่อต้องเผชิญกับความตายมักถือเอา
 พระรัตนตรัยคือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้าเป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวแก่ตนเสมอ ในเรื่องนี้ยก
 เรื่องความตายของอนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นตัวอย่าง

กรณีที่ ๒ มัจจุร ในฐานะเป็นความตายของอนาถปิณฑิกเศรษฐี

สมัยนั้น อนาถปิณฑิกเศรษฐีป่วย ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ท่านอนาถปิณฑิกคหบดีเรียก
 บุรุษคนหนึ่งมาสั่งว่า “พ่อมหาจำเริญ เจ้าจงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทพระยุดล
 บาทด้วยเศียรเกล้าตามคำของเรา แล้วกราบทูลว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อนาถปิณฑิกคหบดีป่วย
 ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ท่านขอถวายอภิวาทพระยุดลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า’ และจง
 ไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่ กราบเท้าทั้งสองของท่านด้วยเศียรเกล้าตามคำของเรา จงเรียนว่า
 ‘ท่านผู้เจริญ อนาถปิณฑิกคหบดีป่วย ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ท่านขอกราบเท้าทั้งสองของท่านพระ
 สารีบุตรด้วยเศียรเกล้า’ และจงเรียนว่า ‘ขอท่านพระ สารีบุตร โปรดอนุเคราะห์เข้าไปเยี่ยมท่านอนา
 ถปิณฑิกคหบดี ถึงนิเวศน์ด้วยเถิด”

บุรุษนั้น รับคำแล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่งที่สมควรได้
 กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อนาถปิณฑิกคหบดีป่วย ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ท่านขอถวาย

^{๑๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๔/๒๖๑-๒๖๒.

บั้งคมพระยุคลบาทพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า” และเข้าไปหาพระสารีบุตรถึงที่อยู่ ใหว่แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้เรียนพระสารีบุตรว่า “ท่านผู้เจริญ อนาถบิณฑิกคหบดีป่วย ได้รับทุกข์เป็นไข้หนัก ท่านขอกราบเท้าทั้งสองของพระสารีบุตรด้วยเศียรเกล้าและฝากมาเรียนว่า ‘ขอท่านพระสารีบุตร โปรดอนุเคราะห์เข้าไปเยี่ยมท่านอนาถบิณฑิกคหบดี ถึงนิเวศน์ด้วยเถิด’ ”พระสารีบุตรครองอันตรสาวกถือบาตรและจีวร มีพระอาณนทเป็นปัจฉาสมณะ เข้าไปยังนิเวศน์ของอนาถบิณฑิกคหบดี นั่งบนอาสนะ แล้วถามอนาถบิณฑิกคหบดีว่า “คหบดี ท่านยังสบายดีหรือ ยังพอทนได้อยู่หรือ ทุกขเวทนาของท่านทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้นหรือ อากาการทุเลาปรากฏ อากาการกำเริบไม่ปรากฏหรือ ”อนาถบิณฑิกคหบดีตอบว่า “ท่านสารีบุตรกระผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนาของกระผมกำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อากาการกำเริบปรากฏ อากาการทุเลาไม่ปรากฏเปรียบเหมือนคนแข็งแรง ใช้เหล็กแหลมคมทิ่มแทงศีรษะ ฉันทใด ลมอันแรงกล้าเสียดแทงศีรษะของกระผม ฉันทนั้น กระผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนาของกระผมกำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อากาการกำเริบปรากฏ อากาการทุเลาไม่ปรากฏเปรียบเหมือนคนแข็งแรง ใช้เชือกหนังที่เหนียวขันที่ศีรษะ ฉันทใด ลมอันแรงกล้าเสียดแทงศีรษะของกระผม ฉันทนั้น กระผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนาของกระผมกำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อากาการกำเริบปรากฏ อากาการทุเลาไม่ปรากฏเปรียบเหมือนคนฆ่าโคหรือลูกคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ใช้มีดแล่นเนื้อที่คมกรีดท้อง ฉันทใดลมอันแรงกล้าเสียดแทงท้องของกระผม ฉันทนั้น กระผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนาของกระผม กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อากาการกำเริบปรากฏ อากาการทุเลาไม่ปรากฏเปรียบเหมือนคนแข็งแรง ๒ คน จับแขนคนที่อ่อนแอกว่าคนละข้าง อย่างให้ร้อนบนหลุมถ่านเพลิง ฉันทใด อากาการเร่าร้อนในกายของกระผมก็มีมากอย่างยิ่ง ฉันทนั้น

ท่านสารีบุตร กระผมไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนาของกระผมกำเริบหนักขึ้นไม่ทุเลาลงเลย อากาการกำเริบปรากฏ อากาการทุเลาไม่ปรากฏ ”พระสารีบุตร กล่าวว่า “คหบดี เพราะเหตุฉันทนั้น ท่านพึงสำเนียงในเรื่องนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นจักขุ (ตา) และวิญญาณที่อาศัยจักขุของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นโสตะ (หู) และวิญญาณที่อาศัยโสตะของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นฆานะ (จมูก) และวิญญาณที่อาศัยฆานะของเราจักจักไม่มีเราจักไม่ยึดมั่นชีวหา (ลิ้น) และวิญญาณที่อาศัยชีวหาของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นกาย (ร่างกาย) และวิญญาณที่อาศัยกายของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นมโน (ใจ) และวิญญาณที่อาศัยมโนของเราจักจักไม่มี’ ท่านพึงสำเนียงอย่างนี้ (๑)คหบดี เพราะเหตุฉันทนั้น ท่านพึงสำเนียงในเรื่องนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นรูป และวิญญาณที่อาศัยรูปของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นและวิญญาณที่อาศัยเสียงของเรา ก็จักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นกลิ่น และวิญญาณที่อาศัยกลิ่นของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นรส และวิญญาณที่อาศัยรสของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นโณภูฐัพพะ และวิญญาณที่อาศัยโณภูฐัพพะของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นธรรมารมณ และวิญญาณที่อาศัยธรรมารมณของเราจักจักไม่มี’ ท่านพึงสำเนียงอย่างนี้ (๒)

คหบดี เพราะเหตุฉันทนั้น ท่านพึงสำเนียงในเรื่องนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นจักขุวิญญาณ และวิญญาณที่อาศัยจักขุวิญญาณของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นโสตวิญาณ และวิญญาณที่อาศัยโสตวิญาณของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นฆานะวิญาณ และวิญญาณที่อาศัยฆานะวิญาณของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นชีวหาวิญาณ และวิญญาณที่อาศัยชีวหาวิญาณของเราจักจักไม่มีเราจักไม่ยึดมั่นกายวิญาณ และวิญญาณที่อาศัยกายวิญาณของเราจักจักไม่มี เราจักไม่ยึดมั่นมโนวิญาณ และวิญญาณที่อาศัยมโนวิญาณของเราจักจักไม่มี’ ท่านพึงสำเนียงอย่างนี้ (๓)

คหบดี เพราะเหตุนี้ ท่านพึงสำเนียงในเรื่องนี้ว่า ‘อารมณ์ใดที่เราเห็น ฟัง ทราบ รู้แจ้ง แสวงหา ได้พิจารณาแล้วด้วยใจ เราจักไม่ยึดมั่นอารมณ์นั้น และวิญญานที่อาศัยอารมณ์นั้นของเราก็จักไม่มี’ ท่านพึงสำเนียงอย่างนี้” (๙)

เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้ อนาถบิณฑิกคหบดีได้ร้องให้ พระอานนท์ถามอนาถบิณฑิกคหบดีว่า “คหบดี ท่านยังยึดติดอยู่หรือ ”อนาถบิณฑิกคหบดี ตอบว่า “ท่านอานนท์ผู้เจริญ กระผมมิได้ยึดติด แต่กระผมได้นั่งใกล้พระศาสดาและหมู่ภิกษุที่น่าเจริญใจมานานแล้ว กระผมไม่เคยได้สดับธรรมมีกถาเห็นปานนี้เลย ” “คหบดี ธรรมมีกถาเห็นปานนี้ ไม่แจ่มแจ้งแก่คฤหัสถ์ผู้มุ่งชาวหม่อมชาย แต่แจ่มแจ้งแก่บรรพชิตทั้งหลาย”

“ท่านพระสารีบุตรผู้เจริญ ถ้าเช่นนั้นขอฉัน มมีกถาเห็นปานนี้ จงแจ่มแจ้งแก่คฤหัสถ์ผู้มุ่งชาวหม่อมชายบ้างเถิด เพราะกุลบุตรผู้มีกิเลสจตุสาลีในดวงตาน้อยก็มีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรม พวกเขาจึงเสื่อมและไม่เป็นผู้รู้ธรรม”

พระสารีบุตรและพระอานนท์ ได้โอวาทอนาถบิณฑิกคหบดีด้วยโอวาทนี้ ลูกขึ้นจากอาสนะแล้วจากไปเมื่อพระสารีบุตรและพระอานนท์จากไปไม่นาน อนาถบิณฑิกคหบดีได้ทำกาลกิริยาแล้วไปเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต^{๙๑}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็นถึงบทบาทของมัจจุมาร ในการทำให้มนุษย์หวาดกลัว โดยเฉพาะกับมนุษย์ปุถุชนคนธรรมดาทั่วไป ย่อมมีความหวาดกลัวอยู่ในจิตโดยสัญชาตญาณ ยิ่งเมื่อมาทราบถึงความตายจะมีมาถึงแก่ตนเองในเวลาอันไม่ช้านี้ ก็แสดงถึงอาการของความหวาดกลัวอย่างชัดเจน ยกตัวอย่างเช่น ในรายนิกโทษประหาร เมื่อรู้ว่าตัวเองจะต้องถูกนำตัวเข้าสู่หลักประหารชีวิตในอีกไม่กี่นาทีข้างหน้า จะแสดงอาการหวาดกลัวออกมาให้เห็นเช่น เนื้อตัวอ่อนแรง สีหน้าหม่นหมอง ปัสสาวะอุจจาระราดรด กินน้ำข้าวไม่ลง ร้องให้พุ่มพายเป็นต้น ซึ่งต่างจากอริยะบุคคลแม้จะยังไม่หมดสิ้นจากอัสวะกิเลส เมื่อรู้ว่าจะต้องประสบกับความตาย หรือเผชิญหน้ากับความตายอันมีอยู่เฉพาะหน้า ก็เปลี่ยนจากความหวาดกลัว เป็นการแสวงหาที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวอันประเสริฐ กล่าวคือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสงฆ์เจ้าให้เกิดมีขึ้นในจิตใจดัง เช่น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นต้น

๔ .๕.๒ มัจจุมารในฐานะเป็นเครื่องตัดโอกาสเพื่อการทำความดีหรือบรรลุนิพพาน

เมื่อความตายมาเยือนไม่ว่าจะเป็นการตายแบบกาลมรณะ คือ ตายในเวลาอันเหมาะสมอันควรที่จะตาย เช่น โดยเฉลี่ยอายุขัยของคนจะอยู่ประมาณ ๑๐๐ ปี เมื่อดำรงชีวิตหรือใช้ชีวิตล่วงกาลผ่านวัยมาได้ ๑๐๐ ปี ก็เสียชีวิตลง หรือแบบอกาลมรณะ คือ ตายในเวลาที่ไม่เหมาะสมไม่ควรที่จะตาย เช่น คลอดออกจากครรภ์มารดาได้ไม่นานคือ ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ๑ เดือนบ้าง ๒ เดือนบ้าง ๓ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้างแล้วตาย หรือตายในขณะที่ยังเป็นวัยรุ่นหนุ่มสาว ซึ่งเป็นวัยที่กำลังเจริญเติบโต เป็นวัยที่สดใสรุ่งเรืองบ้าง หรือตายในขณะที่ยังอยู่ในวัยกลางคน ซึ่งเป็นวัยทำงาน

^{๙๑}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๓-๑๘๗/๔๓๓-๔๓๘.

เป็นวัยที่กำลังแสวงหาความเจริญก้าวหน้า เป็นวัยที่กำลังสร้างเนื้อสร้างตัวสร้างครอบครัวบ้าง หรือตายในวัยเกษียณซึ่งเป็นวัยพักผ่อน เป็นวัยที่แสวงหาความจริงความสงบของชีวิตบ้างเมื่อความตายเกิดขึ้นจะด้วยเหตุผลหรือสาเหตุอะไรก็ตาม นั้นหมายถึงโอกาสในการเข้าถึงสิ่งดีๆทั้งหลายได้หลุดลอยหรือพลาดหวังไปด้วย ดังนั้นเพื่อให้เห็นบทบาทของมัจจุมากรในฐานะตัดโอกาสเพื่อการทำความดีหรือบรรลุลุทธิธรรมปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจน จึงขอยกเรื่องเหล่านี้คือ

(๑) มัจจุมากรตัดโอกาสการทำความดีของมหากาลอุบาสก (๒) มัจจุมากรตัดโอกาสการบรรลุลุทธิธรรมของเทวิลดาบส (๓) มัจจุมากรตัดโอกาสการบรรลุลุทธิธรรมของอาหารดาบส (๔) มัจจุมากรตัดโอกาสการบรรลุลุทธิธรรมของอุทกดาบส เป็นต้น

กรณีที่ ๑ มัจจุมากร ในฐานะเป็นเครื่องตัดโอกาสการทำความดีของมหากาลอุบาสก

มหากาลอุบาสกเป็นผู้รักษาอุโบสถ ๘ วันต่อเดือน ฟังธรรมกถาตลอดคืนยังรุ่งในวิหารตกกลางคืน พวกโจรเข้าจี้ดงแยะในเรือนหลังหนึ่ง ลักขโมยเอาห่อของมีค่าไป พวกเจ้าของตื่นขึ้นเพราะเสียงภาชนะโลหะกระทบกัน จึงออกติดตามไป พวกขโมยเห็นจวนตัวจึงทิ้งห่อสิ่งของแล้วหลบหนี เจ้าของทรัพย์ติดตามโจรเหล่านั้นไป พวกโจรหนีกระจัดกระจายกันไปคนละทิศละทาง แต่มีโจรคนหนึ่งหนีไปตามทางที่ตรงไปยังวิหาร ทิ้งห่อสิ่งของมีค่าไว้ข้างหน้ามหากาลอุบาสก ซึ่งฟังธรรมกถาตลอดทั้งคืน กำลังล้างหน้าอยู่ริมสระโบกขรณีแต่เขารู้แล้วหลบหนีไปคนทั้งหลาย ติดตามพวกโจรมาพบห่อสิ่งของมีค่าที่อยู่ตรงนั้น จึงจับมหากาลอุบาสกไว้ กล่าวว่า “แกจี้ดงแยะในเรือนของพวกฉัน ลักเอาสิ่งของมีค่าไปแล้ว ทำที่เหมือนเดินมาฟังธรรม” ได้ทุบให้ตายแล้วก็ทิ้งไว้เลยไป^{๙๒}

ความตายนอกจากจะตัดโอกาสในการทำความดีทั้งหลายแล้ว ที่สำคัญและยิ่งใหญ่กว่า การทำความดีก็คือการบรรลุลุทธิธรรมๆ ถือเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นที่ปรารถนาของมนุษย์ทุกคนหากว่าความตายไม่มาพลัดพรากตัดรอนเสียก่อน โอกาสที่จะบรรลุลุทธิธรรมและหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ก็จะพึงบังเกิดมีแก่ดาบสทั้ง ๓ คือ เทวิลดาบสอาหารดาบส อุทกดาบส

กรณีที่ ๒ มัจจุมากร ในฐานะเป็นเครื่อง ตัดโอกาสการบรรลุลุทธิธรรมของเทวิลดาบส

เทวิลดาบสเป็นที่เคารพนับถือคุ้นเคยของราชสกุลพระเจ้าสุทโธทนะมหาราช ได้สมบัติ๘ กระทำภักดีแล้วไปยังดาวดึงส์พิภพเพื่อต้องการพักผ่อนในเวลากลางวัน นั่งพักผ่อนอยู่ในดาวดึงส์พิภพ เมื่อเห็นบรรดาเหล่าเทวดาเล่นสนุกกัน จึงถามว่า “เพราะเหตุไร ท่านทั้งหลาย จึงมีใจร้ายเล่นสนุกสนานกันอย่างนี้ ท่านทั้งหลาย จงบอกเหตุอันแก่เราบ้าง ” เทวดาทั้งหลาย กล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ มหาราชประสูติแล้ว พระราชบุตรนั้นจักประทับที่โพธิมณฑลสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าประกาศพระธรรมจักร พวกเราจะได้เห็นพระพุทธรูปอันหาประมาณมิได้ของพระองค์ และจะได้ฟังธรรม ดังนั้น เราทั้งหลายจึงพากันยินดีด้วยเหตุนี้ ” พระดาบสได้ฟังคำของเทวดาแล้ว จึงรีบลงมาจากเทวโลก เข้าไปยังพระราชนิเวศน์นั่งบนอาสนะที่เขาปลาดถวายไว้ทูลว่า “มหาบพิตร ได้ทราบข่าวว่า ราชบุตรของพระองค์ประสูติแล้วอาตมาภาพอายากจะเห็นพระราชบุตรนั้น” พระราชาทรงสั่งให้อุ้มพระกุมารมา เริ่มที่จะให้พระกุมารไหว้พระดาบส พระบาททั้งสอง

^{๙๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๒๐๙.

ของพระโพธิสัตว์ กลับไปประดิษฐานบนชฎาของพระดาบสความจริง บุคคลที่สมควรจะให้พระโพธิสัตว์ไว้โดยอัทธพานั้นไม่มี ถ้าผู้ไม่รู้ จะพึงวางศิระของพระโพธิสัตว์ลงแทบบาทมูลของพระดาบส ศิระของพระดาบสนั้นจะแตกออก ๗เสียง พระดาบสคิดว่า “เราไม่ควรจะทำตนเองให้พินาศ” จึงลุกขึ้นจากอาสนะ ประคองอัญชลีแก่พระโพธิสัตว์ พระราชาทรงเห็นความอัศจรรย์ของเหตุนี้ จึงทรงไว้พระราชาบุตรของพระองค์พระดาบสเป็นผู้ระลึกได้ ๘๐ กัป คือในอดีต ๔๐ กัป ในอนาคต ๔๐ กัป เห็นคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ ราพึงว่า “เธอจะได้เป็นพระพุทธเจ้า หรือไม่หนอ” ใคร่ครวญดูรู้ว่า “จะได้เป็นพระพุทธเจ้า อย่าง แน่แน่นอน” จึงทำการยิ้มแย้มเป็นเหตุให้รู้ว่า พระราชาบุตรนี้เป็นอัจฉริยบุรุษใคร่ครวญต่อไปอีกว่า “เราจะได้เห็นอัจฉริยบุรุษผู้นี้ เป็นพระพุทธเจ้า หรือไม่หนอ” รู้ว่า “เราจะไม่เห็นได้ เห็น จะตายเสียในระหว่าง จักบังเกิดในรูปภพที่พระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ไม่สามารถเสด็จไปให้ตรัสรู้ได้” คิดว่า “เราจักไม่ได้เห็นอัจฉริยบุรุษผู้นี้ เป็นพระพุทธเจ้า เราจักมีความเสื่อมอย่างใหญ่หลวงหนอ” จึงได้ร้องไห้บรรดากษัตริย์ทั้งหลาย เห็นเหตุนี้เรียนว่า “พระคุณเจ้า หัวเราะอยู่เมื่อกี้ กลับร้องไห้ทำไม ท่านผู้เจริญ อันตรายใดๆ จักมีแต่พระลูกเจ้าของพวกเรา หรือ” พระดาบส บอกว่า “พระราชาบุตรไม่มีอันตราย แต่จักได้เป็นพระพุทธเจ้าอย่าง แน่แน่นอน” คนทั้งหลาย จึงเรียนว่า “ท่านผู้เจริญ เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุไร ท่านจึงร้องไห้เล่า” พระดาบสบอกว่า “เราโศกเศร้าถึงตนว่า ‘จักไม่ได้เห็นบุรุษผู้นี้เป็นพระพุทธเจ้า เราจะมีเสื่อมอย่างใหญ่หลวง’ จึงได้ร้องไห้”^{๑๓} จวบจนกระทั่งเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช หลังจากทรงผนวชแล้ว ได้เสด็จเข้าไปฝากตัวเป็นศิษย์ในสำนักของคณาจารย์ผู้มีชื่อเสียง เป็นที่เลื่องลือ นับถือศรัทธาของคนสมัยนั้นเพื่อศึกษาเรียนรู้เรื่องการทำจิตให้เป็นสมาธิ โดยครั้งแรก ได้เข้าไปพำนักศึกษาอยู่ในสำนักของท่านอาจารย์อาหารดาบส กาลามโคตร ด้วยกล่าวว่า “ท่านกาลามะ ข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้” ท่านอาหารดาบสเชื่อเชียวว่า “เชียวท่านอยู่ก่อน ธรรมนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับธรรมที่วิญญูชนจะพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ตามแบบอาจารย์ของตนเข้าถึงอยู่ได้ตลอดเวลาไม่นาน”

เมื่อศึกษาอยู่ไม่นานก็ได้สำเร็จถึงขั้นสมาบัติ ๗ คือ อากิญจัญญายตนะ ซึ่งเป็นความรู้ขั้นสูงสุดของอาจารย์ จนท่านอาหารดาบสยกย่องว่าเป็นผู้มีความรู้เสมอตน และชักชวนให้อยู่ในสำนักเพื่อสั่งสอนศิษย์ร่วมกัน แต่พระโพธิสัตว์ทรงปฏิเสธและถามถึงความรู้ของอาจารย์ว่ามีสูงกว่านี้อีกหรือไม่ ท่านอาหารดาบสตอบว่าไม่มี และว่านี่เป็นความรู้สูงสุดของท่านแล้ว พระโพธิสัตว์ไม่ทรงพอพระทัยในความรู้นั้น ด้วยคิดว่า “ธรรมนี้ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เป็นไปเพียงเพื่อเข้าถึงอากิญจัญญายตนะสมาบัติเท่านั้น” จึงอำลาท่านอาหารดาบสเดินทางแสวงหาต่อไป

จากนั้น ได้เข้าไปพำนักศึกษาอยู่กับท่านอุทกดาบส รามบุตร เมื่อท่านเชื่อเชียวให้อยู่ศึกษาในสำนักของท่านแล้ว ศึกษาอยู่ไม่นานก็สำเร็จในขั้นสมาบัติ ๘ คือเนวสัณญานาสัณญายตนะท่านอุทกดาบสจึงชักชวนให้อยู่ในสำนักเพื่อช่วยกันบริหาร และยกฐานะให้เป็นอาจารย์ของหมู่คณะ พระโพธิสัตว์ทรงปฏิเสธเพราะทรงคิดว่า “ธรรมนี้ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เป็นไปเพียงเพื่อเข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนะ

^{๑๓}ข.อุป.อ. (ไทย) ๗/๑๑๓-๑๑๕.

สมาบัติเท่านั้น” จึงลาจากไป^{๙๔} ครั้นจากไปแล้วก็เริ่มหันมาแสวงหาสถานที่อันเหมาะสม ที่จะบำเพ็ญเพียรด้วยพระองค์เอง จึงเที่ยวจาริกไปถึงตำบลอรุเวลาเสนานิคม เห็นว่าเป็นสถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร จึงยึดเอาสถานที่นั้นเป็นที่บำเพ็ญเพียร ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างอุกฤษฏ์แรงกล้าที่เรียกว่า ทุกกรกิริยา แต่ก็มาพบว่าไม่ใช่หนทางดับทุกข์ จึงหันมาปฏิบัติในมัชฌิมาปฏิปทาโดยยึดเอาแนวทางสายกลาง จึงได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในวันวิสาขะขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ณ ร่มเงาโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชราหลังจากพระองค์ทรงตรัสรู้แล้ว ทรงประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันโพธิพฤกษ์เป็นเวลา ๗ วัน ด้วยทรงมนสิการปฏิจกสมุปปาท โดยอนุโลมและปฏิโลมตลอด ๗ วัน^{๙๕} ครั้นเวลาล่วงไป ๑ สัปดาห์ พระผู้มีพระภาคทรงคลายออกจากสมาธิแล้ว เสด็จพระดำเนินออกจากควางตันโพธิพฤกษ์ ไปยังควางตันอชปาลนิโครธ ครั้นถึงแล้วจึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันอชปาลนิโครธเป็นเวลา ๗ วัน ณ สถานที่นั้น มีพราหมณ์ทุกชาติผู้หนึ่ง ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาค พอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ให้ระลึกถึงกันและกันแล้วกราบทูลว่า “พระโคตมผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าพราหมณ์ด้วยเหตุเพียงไร และธรรมเหล่าไหนที่ทำให้บุคคลให้เป็นพราหมณ์”^{๙๖}

เมื่อเวลาผ่านไปอีก ๑ สัปดาห์ พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธิแล้ว เสด็จพระดำเนินจากควางตันอชปาลนิโครธ ไปยังควางตันมุจลินท์ แล้วได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันมุจลินท์เป็นเวลา ๗ วัน ขณะที่ทรงประทับอยู่นั้น เมฆใหญ่หมึ่มหิมาสมัยนอกฤดูกาล ยังฝนเจือด้วยลมหนาวให้ตกพรำอยู่ตลอด ๗ วัน ขณะที่ฝนกำลังตกอยู่นั้น พญานาคมุจลินท์ได้ออกมาจากที่อยู่ของตน ไปชนโดโอบรอบพระกายพระผู้มีพระภาค ๗ รอบ แผ่พังพานใหญ่ปกคลุมเหนือพระเศียรคิดว่า “ความหนาวความร้อน สัมผัสจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน อย่าได้เบียดเบียนพระผู้มีพระภาค”^{๙๗}

ครั้นล่วงไปอีก ๑ สัปดาห์ พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธิแล้ว เสด็จพระดำเนินออกจากควางตันมุจลินท์ไปยังควางตันราชายตนะ แล้วประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันราชายตนะเป็นเวลา ๗ วัน ขณะเดียวกันนั้น มีพ่อค้า ๒ คนชื่อตปุสสะและภัลลิกะ เดินทางไกลจากอูกกลชนบทมาถึงที่นั่น ขณะนั้นเทวดาผู้เป็นญาติร่วมสายโลหิตของตปุสสะและภัลลิกะกล่าวว่า “ท่านผู้นิรทุกข์พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควางตันราชายตนะ ท่านทั้งสองจงเข้าไปถวายภัตตาหารแด่พระองค์ ด้วยข้าวตูผงและข้าวตูก้อนปรุงด้วยน้ำฝิ่งนั้นเถิด การบูชาของท่านทั้งสอง จักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขสิ้นกาลนาน”^{๙๘}

^{๙๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๗๑-๓๗๒/๔๐๖-๔๐๗.

^{๙๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๙๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๔/๗.

^{๙๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๔/๕/๘.

^{๙๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๙.

ครั้งผ่านไปอีก ๑ สัปดาห์ พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธิแล้ว เสด็จพระดำเนินออกจากร่มเงาต้นราชายตนะไปยังต้นอชปาลนิโครธ พระองค์ทรงประทับอยู่ ณ ร่มไม้ชปาลนิโครธนั้น ขณะที่ทรงประทับอยู่โดยลำพังพระองค์เดียว ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตเท่านั้นจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่สัตว์ผู้รู้ธรรม ยินดี เพลิดเพลินด้วยอาลัย ในอาลัยฐานะนี้เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจตา หลักปฏิจจสมุปบาท ฐานะนี้ก็เห็นได้ยาก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธนิพพาน ถ้าเราจะแสดงธรรมและผู้อื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อธรรมนั้น ข้อนั้น ก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”

อนึ่งเล่า อนัจริยคาถาเหล่านี้ ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระผู้มีพระภาคว่า

“บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ราคะและโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งพาทวนกระแสะ ละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราคะถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้”

เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาเห็นอย่างนี้ ทรงพระทัยน้อมไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมไปเพื่อที่จะแสดงธรรม

คราวนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตน มีความดำริว่า “ท่านผู้เจริญ โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงน้อมพระทัยไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระทัยใจไปเพื่อที่จะทรงแสดงธรรม” จึงหายตัวจากพรหมโลกมาปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค เปรียบประหนึ่งบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออก หรือคู้แขนเข้าจะนั้น แล้วพาดผ้าอุตตราสงค์เฉียงป่าข้างหนึ่งนั่งคุกเข่าลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปทางพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ พูลางทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุตเจ้าได้โปรดแสดงธรรมเพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อยมีอยู่ สัตว์เหล่านั้นมีความเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรมเพราะเมื่อได้สดับ จึงรู้ธรรมเหล่านั้นได้”^{๙๙}

พระผู้มีพระภาคทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรววจูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อทรงตรววจูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อย มีธุลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มีบางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี^{๑๐๐}

กรณีที่ ๓ มัจจุมารในฐานะเป็นเครื่องตัดโอกาสแห่งการบรรลุธรรมของอาหารดาบส

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงพระดำริว่า “เราควรจะแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอใครหนอ จะรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” ทรงเห็นว่า “อาหารดาบสกาลามโคตรนี้ เป็นบัณฑิตฉลาดเฉียบแหลม มี

^{๙๙}วิ.ม. (ไทย) ๔/๗-๘/๑๑-๑๒.

^{๑๐๐}วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

ปัญญา มีรู้ลึในตาน้อยมานาน ถ้าอย่างไร เราควรจะแสดงธรรมแก่อาหารดาบสกาลามโคตรก่อน เธอผู้นั้น จักรู้ธรรมนี้ได้ ฉบับปล้น”

ขณะนั้น เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์ผู้เจริญ อาหารดาบสกาลามโคตรถึงแก่ความตายได้ ๗ วันแล้ว”

แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า “อาหารดาบส กาลามโคตร ได้เสียชีวิตมาแล้ว ๗ วัน” ทรงพระรำพึงในพระทัยว่า “อาหารดาบส กาลามโคตร เป็นผู้มีความเสื่อมมานหนอเพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็คงจะฟังรู้ได้ฉบับปล้น”

ต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า “เราควรแสดงธรรมแก่ใคร ใครหนอจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉบับปล้น” ทรงเห็นว่า “อุททกดาบส รามบุตรนี้ เป็นบัณฑิตฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา มีรู้ลึในตาน้อยมานาน ถ้าอย่างไร เราควรแสดงธรรมแก่อุททกดาบส รามบุตรก่อน เธอผู้นั้นจักรู้ธรรมนี้ได้ฉบับปล้น”

กรณีที่ ๔ มัจจุมารในฐานะเป็นผู้ตัดโอกาสการบรรลุธรรมของอุททกดาบส

ทันใดนั้น เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์ผู้เจริญ อุททกดาบส รามบุตร ได้ถึงแก่ชีวิตเมื่อวานนี้” แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า “อุททกดาบส รามบุตร ได้ถึงแก่ชีวิตเมื่อวานนี้” ทรงพระรำพึงในพระทัยว่า “อุททกดาบส รามบุตร เป็นผู้มีความเสื่อมมานหนอเพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็คงจะฟังรู้ได้ฉบับปล้น”^{๑๐๑}

จากตัวอย่างที่กล่าวมา แสดงให้เห็น ว่า มัจจุมารในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรมในการตัดโอกาสในการทำความดีของมหากาลอุบาสก ซึ่งเป็นผู้มั่นประกอบคุณความดีอยู่อย่างสม่ำเสมอ ทั้งการรักษาศีลฟังธรรม ในวันธัมมัสสวนะ ๘ คำ ๑๔ , ๑๕ คำมิได้ขาด หากว่ามัจจุมารไม่มาพรากเอาชีวิตของมหากาลอุบาสกไปเสียก่อน เขาก็จะมีโอกาสกระทำความดี ที่ได้ประพฤติมาอย่างสม่ำเสมอขึ้นให้มากยิ่งขึ้นไป แต่เพราะมัจจุมารมาพรากเอาชีวิตของเขาไปเสีย ดังนั้นโอกาสที่เขาจะได้ทำความดีต่อๆ ไปจึงเป็นอันสิ้นสุดลงด้วย และอีกบทบาทหนึ่งของมัจจุมารคือการตัดโอกาสในการบรรลุธรรม ซึ่งได้นำเรื่องของเทวิลดาบสอาหารดาบส และอุททกดาบส มาเป็นกรณีศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นว่าท่านทั้งสามนั้น หากมีอายุยืนยาวอยู่จนถึงการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว โอกาสที่จะได้ฟังธรรมของพระองค์แล้ว รู้ตามความจริงแห่งธรรมที่ทรงแสดงนั้น ท่านทั้งสามก็จะได้รับบรรลุถึงอมตธรรมพ้นจากกิเลสทั้งปวง แต่เพราะมัจจุมารมาตัดรอนชีวิตของท่านเสียก่อน จึงไม่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ท่านจึงพลาดโอกาสจากการบรรลุธรรม อนึ่งเล่า ท่านเทวิลดาบส แม้จะมีญาณหยั่งรู้เหตุการณ์ข้างหน้าว่า สิทธัตถกุมารนี้ จักได้ตรัสรู้เป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และท่านจะไม่มีอายุยืนยาวอยู่จนถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ท่านจึงคิดว่าท่านมีความเสื่อมใหญ่ ถึงกับร้องไห้ออกมา

^{๑๐๑}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐/๑๕-๑๖.

๔.๖ สรุปท้ายบท

๑. จากการศึกษาพบว่า กิเลสมาร (มารคือกิเลส) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ กิเลสมารในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการทำความดีและในฐานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความชั่ว พบว่า กิเลสมารจะคอยปิดบังและทำลายความตั้งใจของบุคคลผู้กระทำความดีไม่ให้ทำความดีนั้นสำเร็จ และขณะเดียวกันก็จะชักจูงจิตใจของบุคคลผู้อ่อนแอไม่เข้มแข็งให้ทำชั่วได้ง่าย

๒. จากการศึกษาพบว่า ชันธมาร (มารคือขันธ ๕) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ ชันธมารในฐานะทำให้มนุษย์ประมาทและในฐานะเป็นสิ่งตรวนโอกาสในการทำความดี พบว่า ชันธมารย่อมลวงบุคคลผู้มีวิชาให้ตกอยู่ในความประมาท บุคคลผู้ตกอยู่ในความประมาทย่อมไม่หาโอกาสทำความดี และขณะเดียวกันก็จะเบียดเบียนไม่ให้มีโอกาสทำความดี

๓. จากการศึกษาพบว่า อภิสังขารมาร (มารคืออภิสังขาร) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ ในฐานะเป็นอุปสรรคขัดขวางการการบรรลุธรรมและทำให้หลงเข้าใจผิด/ยึดติดในธรรม พบว่า อภิสังขารมารย่อมปรุงแต่งจิตของบุคคลให้หลงเดินผิดทาง นำไปสู่ความหายนะ ขณะเดียวกันก็ทำให้หลงติดอยู่ในภพชาติไม่อาจก้าวพ้นไปได้

๔. จากการศึกษาพบว่า เทวบุตรมาร (มารคือเทพบุตร) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมและแสดงนิมิตหรือเครื่องหมายแห่งความขัดข้อง พบว่า เทวบุตรมารจะพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้บุคคลทำความดีได้โดยสะดวก และจะไม่ยินดีเมื่อเห็นบุคคลบรรลุธรรม

๕. จากการศึกษา พบว่า มัจจุมาร (มารคือความตาย) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ ทำให้มนุษย์หวาดกลัวและตัดโอกาสเพื่อการทำความดีหรือบรรลุธรรม พบว่า บุคคลเห็นความตายเป็นเหมือนนายมัจจุราชผู้เป็นเจ้าของชีวิตมาทวงเอาของคืน และทำลายโอกาสแห่งความสำเร็จของชีวิต

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

วิจัย เรื่อง “การศึกษา อิทธิพลของ มาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม ” มีวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเรื่องมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องมาร ๕ ในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท ๓) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของ มาร ๕ ที่มีผลต่อการปฏิบัติธรรม การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสารเมื่อได้ทำการศึกษารายละเอียดแล้วทำให้ได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ ความหมายของ มาร ใน พระพุทธรูปศาสนาพบว่า คำว่า มาร มาจากภาษาบาลี ว่า “มาร” มาจากรากศัพท์ มรฺ ธาตุ แปลว่า “ตาย” มารจึงแปลว่า “ผู้ทำให้ตาย” หมายถึงเทวดาจำพวกหนึ่ง มีใจบาปหยาบเข้าคอยกัดกันไม่ให้ทำบุญ ในวรรณกรรมไทย “มาร” หมายถึงยักษ์ ด้วย

ในพระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายถึงว่า สิ่งใดๆ ที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ , สิ่งทีล้าลงผลาญคุณความดี , ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม และในอภิธานวรรณนา ท่านวิเคราะห์ไว้ว่า **มาร** (มร มรณ+ณ) มาร, พญามาร. ดังรูปวิเคราะห์ว่า “ กุสละมเม มาเรตีติมาโร . แปลความว่า ผู้ใด ฆ่ากุสละธรรมทั้งหลายเหตุ นั้น ผู้ นั้น ชื่อว่า มาระ (ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น อา).มาโรปาปิมา ชานาติ. พญามารใจบาปย่อมรู้ฯ นมุจิ (น+มุจมุจเน+อิ) มาร, พญามาร.ฯ อกุสละมเม นมุจตีติ นมุจิ . พญามารผู้ไม่ปลดเปลื้องอกุสละธรรม ชื่อว่า นมุจิ. นมุจตีติ มาร้อลปติ. ท่านเรียกพญามารว่า “นมุจิ”

มารในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๕ ประเภทคือ (๑) กิเลสมาร สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองขุ่นมัว มีโลภะโทสะ โมหะเป็นต้น (๒) ขันธมาร ได้แก่ ขันธ ๕ คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธวิญญานขันธ อันเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๓) อภิสังขารมาร ได้แก่ เจตนาอันปรุงแต่งจิตให้กระทำการรวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ (๔) เทวบุตรมาร หมายถึงเหล่าเทวดาผู้ขัดขวางการทำ ความดี มีพญาวสวัตดีเป็นหัวหน้าและ (๕) มัจจุมารความตายเป็นเหตุตัดโอกาสทำความดีทั้งปวง

๕.๑.๒ สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า มารในคำว่า “ **มารโลก** ” โลกคือมาร เป็นสิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากที่หมายอันประเสริฐ สิ่งทีล้าลงผลาญคุณความดีในโลกมี ๕ ได้แก่

(๑) กิเลสมาร มารคือกิเลส กิเลสเป็นมาร เพราะเป็นตัวกำจัดขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

(๒) ชั้นธมาร มารคือเบญจชั้น หรือชั้น ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคง เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น

(๓) อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชราเป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังสารทุกข์

(๔) เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดชั้นกามาวจรตนหนึ่ง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้มิให้ล่วงพ้นจากอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้พะวงในกามสุขไม่หาญเสียสละออกไป

(๕) มัจจุมาร มารคือความตาย ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย

ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระพุทธองค์ตรัสว่า คำว่า “มาร” คือมารผู้มีบาป ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของคนประมาท

จากการวิเคราะห์มารทั้ง ๕ สามารถสรุปวิเคราะห์ได้ว่า มารประเภทเดียวที่อยู่นอกตัวเรา คือเทวดาที่เป็นมาร (เทวปุตตมาร)นอกจากนั้นมารอีก ๔ คือ กิเลสมาร ชั้นธมารอภิสังขารมาร และมัจจุมาร ที่เหลืออีก ๔ ประเภท มีปรากฏอยู่ในตัวเรานี่เอง

จากการศึกษาพบว่า คำว่า กิเลสมารนั้น หมายถึงธรรมชาติที่ทำให้จิตใจเร่าร้อนหรือเปียกเปียกจิตใจให้เศร้าหมองได้แก่ อุกุศลมูล ๓ กิเลส ๑๐ อุปกิเลส ๑๖ เป็นต้น เพราะเมื่อประกอบในจิตแล้วทำให้จิตเศร้าหมอง ไม่ผ่องใส เพราะอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่อบายภูมิ ทุกคติ วินิบาต ส่วนชั้นธมาร ได้แก่มารคือชั้น ๕ ชั้นนี้ชื่อว่า เป็นมาร คือเป็นตัวขัดขวางการกระทำคุณงามความดี ทั้งนี้เพราะชั้น ๕ เป็นสภาพที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มั่นคงถาวรมีอันแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเพราะชราและพยาธิ ทำให้ไม่สามารถบำเพ็ญกุศลให้ถึงที่สุดได้ เพราะฉะนั้นชั้น ๕ จึงชื่อว่าเป็นมาร นอกจากนี้ชั้นธมาร ยังเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในเบญจชั้นดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจ คือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์ ” อภิสังขารมาร คือปุณฺณภิกษุ อปุณฺณภิกษุ หรืออานนฺธภิกษุ ในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรมในการทำให้หลงเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม เพราะมีสภาวะอันมั่นคงแน่นอนปรุงแต่ง เป็นผลอันสืบเนื่องจากฉานสมาบัติ สำหรับมัจจุมาร มารคือความตาย ความตายจัดเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสในการทำคุณงามความดี บางคนไม่เคยสนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมเลย พอหันมาสนใจก็มีเหตุให้ต้องตายไปเสียก่อนที่จะได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามที่ตั้งใจ ความตายจึงเป็นมารอย่างนี้ และ

เทพบุตรมารนั้น มารคือเทพบุตร ท่านกล่าวว่าเทพบุตรองค์นี้เป็นหัวหน้าเทพบุตรในชั้นปรินิมิตวิ สสวัตติ เรียกกันสั้นๆว่า ท้าวสวัตติมาร ท้าวสวัตติมารองค์นี้แหละ ที่ตามผจญพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่มายังไม่ตรัสรู้ จนกระทั่งตรัสรู้แล้ว นอกจากนั้นยังเที่ยวชักชวนให้คนที่กำลังทำความดี เลิกละการทำ ความดีเสีย เที่ยวชักชวนพระภิกษุภิกษุณีให้เลิกปฏิบัติ แล้วสีกมาเสวยกามสุข เทพบุตรองค์นี้จึงจัดเป็นมาร เพราะคอยขัดขวางคนทั้งหลายไม่ให้ทำความดี โดยเฉพาะความดีขั้นสูงสุด คือมรรคผลนิพพาน

๕.๑.๓ สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓จากการศึกษาวิจัยพบว่า บรรดาภิเลสมาร เหล่านั้น โลภะ โทสะ โมหะ ถือเป็นค้ำมูลแห่งอกุศลกรรมทั้งหลายดังข้อความว่า “อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้นได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร ขันธและวิญญานขันธที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรมมโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้น เป็นสมมูลฐาน” สัตว์ผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งกิเลสเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนอย่างแสนสาหัสทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ดังนั้นภิเลสมารจึงมี สถานะที่สำคัญที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรม

จากการศึกษา กิเลสมารในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการทำความดี สรุปได้ ดังนี้๑. อวิชชา ความไม่รู้ ปิดบังปัญญาของพระอานนท์ไม่ให้ทราบนิมิตโอกาสที่ทรงแสดงเพื่อให้พระอานนท์ทูล อารารณาให้ทรงพระชนม์อยู่ต่อไปอีก ๑ กัปหรือเกินกว่ากัป ๒. กิเลสกำชกนนำให้พระสุทินทำการเสพ เมถุนกับภรรยาเก่า และภวตณหาความอยากมีเชื้อสายไว้สืบสกุลเกิดขึ้นแก่มารดาบิดาของพระสุทิน จึงวางแผนให้พระสุทินเสพเมถุนกับภรรยาเก่า ๆ กิเลสมารในฐานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความชั่ว มี ดังนี้๑. โทสะ ความโกรธเกิดขึ้นครอบงำจิตพระเจ้าสุปปพุทธะ จึงไม่ให้หนทางสำหรับโคจรแก่ พระพุทธเจ้า๒. ปฏิกษะ ความขัดเคืองเกิดขึ้นในจิตของนันทยักษ์ จึงเอากระบองตีศีรษะของพระสารี บุตรเถระ๓.โทสะ ความโกรธเกิดขึ้นครอบงำจิตของนายพรานโกกะ จึงสั่งสุนัขให้กัดและตนเองเอา ลูกศรแทงฝ่าเท้าพระเถระ๔. ราคะ ความกำหนัดเกิดขึ้นครอบงำจิตของนันทมาณพ จึงทำการวางแผน แล้วข่มขืนพระนางอุบลวรรณาเถรี๕. โมหะ ความหลงเกิดขึ้นแก่นางจิญจมาณวิกา จึงหลงเชื่อถ้อยคำ ของพวกเดียรถีย์ใส่ความเท็จแก่พระพุทธองค์

จากการศึกษาพบว่า ชันธมารในฐานะ เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ประมาท สรุปได้ ดังนี้๑. พระ วักลีหลงในรูปกายของพระศาสดาจึงตั้งตนอยู่ในความประมาท๒. พระนางรูปนันทาหลงในรูปกาย ของตนเองจึงตั้งตนอยู่ในความประมาทและอุปสรรคของชันธมารในฐานะเป็นสิ่งตตรอนโอกาสในการ ทำความดี สรุปได้ ดังนี้๑. อาการพระประชวรเกิดขึ้นแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทำให้ปฏิบัติพุทธกิจ ประจำวันไม่ได้๒. โรคกายเปื่อยเน่าเกิดขึ้นแก่พระติสสะ จึงทำให้ท่านไม่สามารถปฏิบัติกิจวัตรและ ปฏิบัติธรรมได้๓

จากการศึกษาพบว่า อภิสังขารมารในฐานะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรม ในการทำให้ หลงเข้าใจผิดและยึดติดในธรรม อภิสังขารอันเป็นส่วนแห่งการเข้าใจผิดในธรรมปฏิบัติคืออาเนญชา

เพราะมีสภาวะอันมั่นคงแน่นแฟ้นประดุจ เป็นผลอันสืบเนื่องจากมานสมาบัติ ผู้ปฏิบัติได้ลงมือปฏิบัติธรรมมาจนถึงขั้นองค์ฌาน หากไม่ใคร่ครวญให้ละเอียดตามสภาวะความเป็นจริง อาจเกิดสภาวะการประดุจแต่งเข้าแทรกซ้อน ทำให้หลงเข้าใจผิดคิดว่าการปฏิบัติของตนเองถูกต้อง เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อให้ได้ประสบกับบุญมาก เช่นเดียวกับหมูกิจุผู้ปฏิบัติอสุภกัมมัฏฐาน เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงตรัสสอนอสุภกัมมัฏฐาน ได้พากันน้อมนำมาปฏิบัติด้วยความเพียร มีสภาวะแห่งองค์ฌานเกิดขึ้นไม่ได้ ใคร่ครวญโดยละเอียด ทำให้หลงเข้าใจผิดในสิ่งที่พวกตนได้นั้นว่า เป็นทางหลุดพ้นจากทุกข์ จึงฆ่าตนเองบ้าง ไซ้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้าง และพรรณนาให้ผู้อื่นเข้าใจผิดด้วยการกระทำเช่นนี้ เป็นทางให้ได้ประสบกับบุญมาก พระพุทธองค์เมื่อทรงทราบ จึงได้ทรงตรัสบอกแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องและในบางครั้งผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติมาจนเกิดองค์ฌาน หรือมรรคผลขั้นใดขั้นหนึ่ง แต่ยังไม่ถึงขั้นหมดจดจากกิเลส อาจเป็นเหตุให้หลงยึดติดว่าได้บรรลุมรรคผลสูงสุดแล้ว ดังเช่นเรื่องหลวงตาที่ได้ยกมากล่าวอ้างชี้ให้เห็นว่าท่านยังไม่ได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์ แต่ท่านเข้าใจผิดและยึดติดในมรรคผล ที่ได้นั้นว่าเป็นคุณแห่งพระอรหันต์ผล และยังบอกแก่บุคคลอื่นว่าท่านถึงความเป็นพระอรหันต์ แต่พระธรรมทินนะท่านทราบ จึงได้ทำการทดสอบด้วยการให้หลวงตาเนรมิตช้าง กำลังวิ่งมาหาท่านประหนึ่งว่าจะมาทำร้าย ด้วยความที่หลวงตายังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ทำให้ท่านตื่นตกใจกลัวต่อช้างที่กำลังวิ่งมา ท่านจึงรู้ตัวเองว่ายังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์และอีกหนึ่งตัวอย่างก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านเพ็งรูปสตรีที่เนรมิตขึ้นบ่อยๆ กิเลสที่ยังละไม่ได้แต่ถูกทับหรือข่มไว้ด้วยมานสมาบัติ ก็กลับฟูขึ้นในทันที ท่านจึงรู้ตัวเองว่ายังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์

จากการศึกษา พบว่า เทวบุตรมาร (มารคือเทพบุตร) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือเป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมและแสดงนิมิตหรือเครื่องหมายแห่งความขัดข้อง พบว่าเทวบุตรมารจะพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้บุคคลทำความดีได้โดยสะดวก และจะไม่ยินดีเมื่อเห็นบุคคลบรรลุธรรม เช่น เทพบุตรชิวสวัตตี ซึ่งเป็นจอมเทพผู้สถิตอยู่ในเทวโลกชั้นที่ ๖ คือปรนิมมิตวสวัตตี เป็นต้น ผู้เป็นมิถนาทิกฐิ ถูกกิเลสครอบงำจิตใจทำให้คิดเช่นนั้น

จากการศึกษา พบว่า มัจจุร (มารคือความตาย) จำแนกได้ ๒ ประเด็น คือ ทำให้มนุษย์หวาดกลัวและตัดโอกาสเพื่อการทำความคิดหรือบรรลุธรรม พบว่าบุคคลเห็นความตายเป็นเหมือนนาย มัจจุราชผู้เป็นเจ้าของชีวิตมาทวงเอาของคืน และทำลายโอกาสแห่งความสำเร็จของชีวิต เพราะความตายได้พรากชีวิตไปจากการเข้าถึงธรรมเช่น อาฬาลดาบสกาลามโคตร และอุทกดาบสรามบุตร เป็นต้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

จากการศึกษาวิเคราะห์แนวคิด เรื่องมาร ๕ ในทัศนะพระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ทำให้เกิด ความรู้และความเข้าใจในเรื่องมารได้อย่างถูกต้องมากยิ่งขึ้น สามารถสรุปได้ดังนี้

๑. ควรมีจัดทำฐานข้อมูลเกี่ยวกับมารที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๕ ประเภท คือ กิเลสมาร ชันธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และมัจจุมาร
๒. ควรมีการเผยแพร่องค์ความรู้ที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับอิทธิพลของมารที่มีผลต่อการปฏิบัติ ธรรม คือ ๑. กิเลสมารมารคือกิเลส, กิเลสเป็นมาร เพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต รากเง้าให้เกิดกิเลส มี ๓ บ้าง (เรียกว่า อกุศลมูล ๓) มี ๑๐ บ้าง (เรียกว่ากิเลส ๑๐) มี ๑๖ บ้าง (เรียกว่า อุปกิเลส ๑๖) มี ๑๕๐๐ บ้าง ๒. ชันธมารมารคือ เบญจขันธ์เพราะขันธ์ ๕ เป็นมารเพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอน โอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภอย่างแรง อาจถึงกับพราก โอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง อีกทั้งชันธมารนี้เป็นเหตุก่อให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานขันธ์ ซึ่งเป็น สาเหตุแห่งกองทุกข์ทั้งหมดอีกด้วย ๓. อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็น ตัวปรุงแต่งกรรมทำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ขัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์ ๔ . เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความ ขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วง พะวงในกามสุขไม่หาญ เสียดละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้ และ ๕ . มัจจุมาร มาร คือความ ตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย
๓. ควรมีการจัดทำฐานข้อมูลเกี่ยวกับแนวทางการ ปฏิบัติเพื่อที่จะหลุดพ้น บ่วงแห่งมาร โดยเฉพาะ จากการศึกษาในคัมภีร์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ซึ่งเป็นคัมภีร์ ทาง พระพุทธศาสนาเถรวาท ให้เป็นแหล่งสำหรับการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูล ในมหาวิทยาลัยสงฆ์ หรือ องค์กรทางการศึกษาทั่วไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาค้นคว้าวิจัยในครั้งต่อไป

๑. ควรมีศึกษาเรื่อง “ความแตกต่างระหว่างมารที่เป็นมิถุนาทิภูติและสัมมาทิภูติใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”
๒. ควรมีการศึกษาเรื่อง “มารในภาษาคนและมารในภาษาธรรมตามทรรศนะ พระพุทธศาสนาเถรวาท”
๓. ควรมีการศึกษาเรื่อง “อิทธิฤทธิ์ของมารในพระพุทธศาสนากับอิทธิฤทธิ์ของมารใน ศาสนาพราหมณ์”

๔. ควรมีการศึกษาหลักธรรมเพื่อการเอาชนะมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อจะได้ทราบหมวดหรือหลักธรรมที่สามารถเอาชนะมารได้

๕ . ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบเรื่องมารในพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น เพื่อที่จะได้ทราบความเหมือนและความต่างของมารในแต่ละศาสนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ .วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑. กรุงเทพมหานคร : ครั้งที่ ๑๒.

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

_____ .วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

_____ . พระสิริมงคลอาจารย์ (รจนา). มงคลตัดที่ปณี แปล เล่ม ๑ เล่ม ๒. โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระอุปติสสเถระ. วิมุตติมรรค. แปลโดยพระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และ คณะ.

กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

(๑) หนังสือ :

กรมศิลปากร. ไตรภูมิพระร่วงฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๙.

_____ . ประชุมโคลงโลกนิติ. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, ๒๕๑๑.

_____ . นิราศสุนทรภู่. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๒๐.

คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา
ฉบับแปลเป็นไทย. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . ธรรมวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๗๙.

_____ . ปฐมสมันตปาสาทิกา แปลเล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๒๘.

เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ. สุภาสิตา. กรุงเทพมหานคร : พระจันทร์, ๒๕๑๘.

จำลอง ดิษยวณิช. จิตวิทยาของความดับทุกข์. เชียงใหม่ : กลางเวียง การพิมพ์, ๒๕๔๔.

ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ. พุทธจิตวิทยาว่าด้วย รูปและนิพพาน. พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๗.

_____ . พุทธจิตวิทยา ว่าด้วยจิตปรมาตม์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์,
๒๕๕๘.

ปิ่น มุกข์กันต์. พุทธศาสตร์ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ธนู จงเลิศจรรยา. พระอภิธรรมมัตถสังคหะแก้ปริจฉา. กรุงเทพมหานคร : อำนวยสาส์น, ๒๕๒๘.

เธียรนันท์. มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลोजักเป็นมาร. นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑.

ธนิต อยู่โพธิ์. นิพพาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

เดือน คำดี. พุทธปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. ปรินต์ติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔.

นีน่า วัน กอร์คคอม. พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน. แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑.
กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒.

บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิจตสมุปบาท. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

เพียร ปิ่นทอง. ประมวลความรู้ันกรรมโทและธรรมศึกษาโท. พระนคร : วัฒนาพานิช, ๒๔๗๔.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). หัวใจธรรมศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕.

พระธรรมกิตติวงศ์. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๘.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระมหาศิริ กนตสิริ. คู่มือปฏิบัติธรรม (ฉบับพกพา). กรุงเทพมหานคร : เอราวันการพิมพ์, ๒๕๓๖.

สมหาปัญญาภิกขุ. การรู้ธรรมแบบรู้แจ้ง. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไยใหม่,
๒๕๕๐.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง. อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

มงคล เดชนครินทร์. พุทธประวัติภาษาธรรม. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิต สำนักวิทยาศาสตร์ วารสาร
ราชบัณฑิตยสถาน, ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๒ เม.ย.-มิ.ย. ๒๕๕๕.

พระมหากษัตริย์ กิตติโสภโณ. **ลมหายใจสุดท้าย**. กรุงเทพฯ : ชันมุนทรี, ๒๕๕๒.

พระสังฆราชเจ้าคณะภาค ๑. **พระโลกบัญญัติ**, แปลโดยนาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง,

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย (น.ส.พ.ฟ้าเมืองไทย), ๒๕๒๘.

พระธรรมวิสุทธิกวี. **ชำระใจให้ไร้ทุกข์ (เล่ม๑)**. นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก

จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

_____ . **พุทธวิธีในการสอน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โอเอ็นจี การพิมพ์,

๒๕๔๒.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **หัวใจธรรมศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕.

_____ . **คู่มือเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๐.

พระธรรมกิตติวงศ์. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”**. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระมหาศิริ กนตสิริ. **คู่มือปฏิบัติธรรม (ฉบับพกพา)**. กรุงเทพมหานคร : เอร่าวันการพิมพ์, ๒๕๓๖.

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต เรียบเรียง. **พจนานุกรมธาตุภาษาบาลี**. กรุงเทพมหานคร : เอกพิมพ์ไท

จำกัด, ๒๕๔๑.

พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะรวบรวม. **พุทธศาสนสุภาษิตฉบับบันทึกธรรม**

ประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตโต). **รวมปาฐกถาธรรมชุดพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**,

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑.

พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราช

วิทยาลัย, ๒๕๒๘.

พุทธทาสภิกขุ. **แก่นพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____ . **บวชทำไม**. กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๒๙.

เพ็ญ ปิ่นทอง. **ประมวลความรู้นักธรรมโท และธรรมศึกษาโท**. พระนคร : วัฒนาพานิช, ๒๕๓๔.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการบริหาร**. นนทบุรี:

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๕๑

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. กรุงเทพมหานคร : อักษร

เจริญทัศน์, ๒๕๓๙.

ว.วชิรเมธี, **ธรรมะน้ำเอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐

_____ . **สบตากับความตาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์

พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙), หน้า ๓๒.

_____ . **ธรรมะหลับสบาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง

จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙

วิทย์ เทียงบุญธรรม. **ตำรายาเสพติด**. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๑.

วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๙.

ส. มหาปัญญาภิกขุ. **การรู้ธรรมแบบรู้แจ้ง**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ใยไหม, ๒๕๕๐.

สมเด็จพระปรมานุชิตชินโนรส. **ปฐมสมโพธิ**. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๓๖.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส . **พุทธประวัติ เล่ม ๑** . กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ . **ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติและส่วนสังสารวัฏฏ์ (หลักสูตรนักธรรมและธรรม
ศึกษาชั้นเอก)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ . **ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติ และส่วนสังสารวัฏฏ์ (หลักสูตรนักธรรมและธรรม
ศึกษาชั้นเอก)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ . **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **ประวัติศาสตร์ศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : อมการพิมพ์, ๒๕๓๒.

สุนทร ฌ รังษี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย,
๒๕๔๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัยฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพฯ :

อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๔.

แสง จันทร์งาม. **พุทธศาสนวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ, ๒๕๑๒.

สมภาร พรหมทา. พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สารมवलชน, ๒๕๓๕.

หลวงวิจิตรวาทการ. กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่ ๒. กรุงเทพฯ : สารมवलชน, ๒๕๓๕.

(๒) สื่อออนไลน์

<http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-๑๔๙.htm>

(๒ ธันวาคม ๒๕๕๙)

<http://tesray.com/afterhours-๕๙>, (๑๐ ธันวาคม ๒๕๕๙)

<http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-149.htm> ๒

(๒ ธันวาคม ๒๕๕๙)

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระวิเชียร ธีรปญโญ (พิลลา)
- เกิด : ๓๑ พฤษภาคม ๒๔๙๑
- สถานที่เกิด : ตำบลหนองพยอม อำเภอตะพานหิน จังหวัดพิจิตร
- การศึกษา : มัธยมศึกษาปีที่ ๓ โรงเรียนตะพานหิน จังหวัดพิจิตร
พิเศษครูมัธยม (พม.) สุขุทัยธรรมมาธิราช
ปริญญาตรีศึกษาศาสตร์บัณฑิต สาขาวิชาประถมศึกษา
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
- ประสบการณ์ : รับราชการครู ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๓
ปัจจุบัน ข้าราชการบำนาญ
- เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๕
- สำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๖๐